

КАМЭНТАРЫ

У гэтую кнігу ўключаныя тэксты А. Луцкевіча пераважна грамадзка-палітычнай і эканамічнай тэматыкі, а таксама прысьвечаныя пытаньням гісторыі беларускага нацыянальна-вызваленчага і сацыялістычнага руху. Тэксты, друкаваныя Луцкевічам па-нямецку і па-польску, даюцца ў перакладзе на беларускую без публікацыі арыгіналу.

Пры жыцьці А. Луцкевіча асобнымі выданьнямі (адбіткамі і брашурамі) выйшлі наступныя яго працы: 1) „Белорусы“, 2) „На дарозе да новага жыцьця“, 3) „Ekanamičnaja ewaluacja i biełaruski ruch“, 4) „Jak prawilna piśać pa-biełarusku“, 5) „Biełaruski prawapis“ (разам зь Я. Станкевічам), 6) „Усходняя Беларусь: Статыстычныя і гістарычныя матэрыялы“, 7) „Kwestja Wschodnia a Białoruś“, 8) „Польская акупацыя ў Беларусі“¹, 9) „Жыдоўскае пытаньне ў беларускай літаратуры“, 10) „Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры“, 11) „Вязьніца Адама Міцкевіча“², 12) „Як вучыць у новай школе? Увагі для вучыццалёў беларускіх сярэдніх школ“, 13) „Вільня ў беларускай літаратуры“, 14) „За дваццаць пяць гадоў (1903—1928): Успаміны аб працы першых беларускіх палітычных арганізацый: Беларускае Рэвалюцыйнае Грамада, Беларускае Сацыялістычнае Грамада“, 15) „Янка Купала як прарок адраджэньня: Публічная лекцыя, чытаная ў Вільні, Рызе і Дзьвінску“, 16) „Беларускі Музей імя Івана Луцкевіча“, 17) „Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі“, 18) „Narodowolcy Białorusini i ich organ „Homan“. Былі надрукаваныя таксама два зборнікі літаратурна-крытычных працаў А. Луцкевіча: 1) *Našu pieśniary: Litaraturna-sacyjalnaja narysy*; 2) *Адбітае жыцьцё: Лекцыі і стацыі з беларускае адраджэнскае літаратуры*. Кніжка І. Акрамя таго, у 1997 г. гісторыкамі У. Міхнюком, А. Гесь і М. Клімовічам выдадзена кніга „Антон Луцкевич: Материалы следственного дела НКВД БССР“, у якой утрымліваюцца тэксты, пісаныя або падпісаныя А. Луцкевічам, у тым ліку ягоныя ўласнаручныя паказаньні.

У гэтай кнізе друкуюцца пазыцыі 6, 7, 8, 12 і 18. Пазыцыі 1—3 і 14, а таксама ўласнаручныя паказаньні А. Луцкевіча надрукаваныя і ўкаментараваныя ў *ДГБР*. Пазыцыі 9—11, 13, 15—17, а таксама артыкулы з кніг „*Našu pieśniary*“ ды „*Адбітае жыцьцё*“ зьмешчаныя ў *ПКЛіМ*.

Пры складаньні гэтае кнігі былі выкарыстаныя таксама беларускія календары, зборнікі дакументаў і матэрыялаў, пералік якіх утрымліваецца ў разьдзеле *Скароты* і спасылкі на якія маюцца ў камэнтарах да пэрсональных працаў А. Луцкевіча.

Вялікая частка тэкстаў для гэтае кнігі была ўзятая з пэрыядычных выданьняў, сьпіс якіх таксама ўтрымліваецца ў разьдзеле *Скароты*.

Укладальнік дзякуе за дапамогу супрацоўнікам Беларускага дзяржаўнага архіву-музею літаратуры і мастацтва, Бібліятэкі Літоўскай акадэміі навук, Дзяржаўнага музею гісторыі беларускай літаратуры, Нацыянальнага архіву Рэспублікі Беларусь, Нацыянальнай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь, Нацыянальнага музею гісторыі і культуры, а таксама аддзелу рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнае акадэміі навук, фондамі якіх ён карыстаўся.

Нельга ня выказаць падзяку Багдану Арлову, Андрэю Вашкевічу, Арсеню Лісу, Алесю Пашкевічу, Зьмітру Санько, Віталю Скалабану, Андрэю Ўнучку і Андрэю Чарнякевічу. Андрэй Вашкевіч, Алесь Пашкевіч, Віталь Скалабан і Андрэй Ўнучак дапамаглі ўкладальніку знайсці паасобныя тэксты А. Луцкевіча ў варшаўскіх, віленскіх, кіеўскіх і ўроцлаўскіх сховішчах. Зьміцер Санько прадаставіў укладальніку копіі шэрагу нашаніўскіх артыкулаў А. Луцкевіча. Андрэй Чарнякевіч даслаў электронны варыянт сваёй працы „Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродне 1909—1939 гг. (біяграфічны даведнік)“, чым дапамог

¹ Выдадзена таксама па-польску.

² П. з. „*Prawda o celi Konrada: W setną rocznicę procesu filomatów*“ выйшла таксама па-польску.

палепшыць *Індэкс імёнаў* у гэтай кнізе. Д-р Арсень Ліс прачытаў машынапіс гэтае кнігі і даў шэраг карысных парадаў. Багдан Арлоў даў мне звесткі пра Касьяна Ераміту.

Укладальнік лічыць патрэбным зрабіць наступныя папярэднія заўвагі:

- 1) творы, апублікаваныя ў газэтах, калі пад імі няма даты, датуюцца днём выхаду газэты;
- 2) зноскі, пазначаныя зорачкамі (*), належаць А. Луцкевічу;
- 3) скароты, які выкарыстоўваюцца ў тэкстах А. Луцкевіча, у спасылках і камэнтароў, паказаныя ў разьдзеле *Скароты*;
- 4) паказваючы нейкае слова як польскае, камэнтатар мае на ўвазе толькі тое, што яно запазычана непасрэдна з польскае мовы.

Запазычаныя словы, якія ўжываюцца ў тэкстах два і больш разоў, тлумачацца ў *Слоўніку*.

Паколькі А. Луцкевіч падчас недакладны ў цытатах, камэнтатар спраўджаў іх. Пры гэтым ён кіраваўся наступнымі правіламі: калі адыход ад арыгіналу неістотны (ня тыя знакі прыпынку, ня той канчатак у слове і г. д.), у цытаце рабілася праўка без камэнтару; калі ў сказе, пазьтычным радку словы перастаўленьня месцамі або замененыя іншымі, гэта адзначана ў камэнтароў. Для спраўджваньня цытатаў камэнтатар браў тыя выданьні, якімі карыстаўся (і пра іх ёсьць згадка ў тэксьце) або мог карыстацца А. Луцкевіч. Выданьні, паводле якіх спраўджваліся цытаты, паказаныя ў камэнтароў.

У розных тэкстах А. Луцкевіч па-рознаму ацэньваў колькасьць насельніцтва Беларусі. Гэтая лічба вагалася ад 8 да 14 мільёнаў і выводзілася, мабыць, у залежнасьці ад таго, якія тэрыторыі ён лічыў уласна беларускімі. Апрача таго, А. Луцкевіч, імаверна, браў пад увагу магчымы натуральны прырост насельніцтва на этнічна беларускіх тэрыторыях пасля ўсерасейскага перапісу насельніцтва 1897 г.

З тае прычыны, што значная частка тэкстаў А. Луцкевіча датычыць Заходняе Беларусі і Польскае Рэспублікі, у якой часта мяняліся ўрады, камэнтатар палічыў мэтазгодным даць сьпіс кабінэтаў да майскага перавароту 1926 г.

Урады Польскае Рэспублікі 1918—1926 гг.:

- 7.11—11.11.1918, 14.11—17.11.1918 — кабінэты І. Дашынскага;
- 18.11.1918—16.01.1919 — кабінэт Е. Марачэўскага;
- 16.01—9.12.1919 — кабінэт І. Падарэўскага;
- 13.12.1919—9.06.1920 — кабінэт Л. Скульскага;
- 23.06—24.07.1920 — кабінэт У. Грабскага;
- 24.07.1920—13.09.1921 — кабінэт В. Вітаса;
- 19.09.1921—5.03.1922, 10.03—6.06.1922 — кабінэты А. Панікоўскага;
- 28.06—7.07.1922 — кабінэт А. Сьлівінскага;
- 31.07—14.12.1922 — кабінэт Ю. І. Новака;
- 16.12.1922—26.05.1923 — кабінэт У. Сікорскага;
- 28.05—15.12.1923 — кабінэт В. Вітаса;
- 19.12.1923—14.11.1925 — кабінэт У. Грабскага;
- 20.11.1925—5.05.1926 — кабінэт А. Скішыньскага;
- 10.05—15.05.1926 — кабінэт В. Вітаса¹.

¹Крыніца: Wielka historia Polski. T. 9. Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918—1945) / Czesław Brzoza. Kraków, 2001. S. 99.

I

1906

Аграрная праграма (с. 39)

Друкуецца ў перакладзе з польск.

Упершыню — *Gazeta Wileńska*. 1906. Nr 46, дзе апублікаваны пад псэўд. *Jan Mieleńska*.

Арт. надрукаваны з прыпіскаю ад рэдакцыі:

„Публікуем гэты артыкул як дадатковы матэрыял да аграрнай справы. Гэта ня тая праграма, зь якою можна згадзіцца, а толькі аснова для дыскусіі. Паколькі мы хочам у нашай газэце ўсебакова разглядаць аграрнае пытаньне, зьяўляецца пажаданым вылучэньне і характарызацыя ўсякіх праграмаў — і такіх, якія ня могуць быць рэалізаваныя, прынамсі, у найбліжэйшы час, і такіх, якія можна будзе ажыццявіць у пераломную для ладу эпоху“.

Погляды А. Луцкевіча на аграрнае пытаньне выкладзены таксама ў арт. „Да зямельнай праграмы ўвагі“.

Гл. таксама арт. „Места і вёска“.

¹ Праграму БСГ гл. у: *Гісторыя Беларусі канца XVIII — пачатку XX ст.*

² На ўвазе маюцца „агульнарасейскія“ партыі: РСДРП і ПС-Р.

³ ...соймам... — Маецца на ўвазе сойм Беларускага краю, аўтаноміі якога патрабавала БСГ у сваёй праграме.

О конференции БСГ (с. 40)

Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 139, арк. 5—8.

Загалавак дадзены ўкладальнікам.

У арт. А. Луцкевіча „Да гісторыі Беларускае Рэвалюцыйнае (пасля Сацыялістычнае) Грамады. Даты і факты“¹ маецца інфармацыя, што ў 1906 г. на гектографе была надрукаваная справаздача аб канфэрэнцыі БСГ, якая адбылася 3—4 чэрв. таго ж году. Пад тэкстам, які друкуецца тут, рукою аўтара запісана: *Издание II Крайоваго Комитета. Июнь 1906 г. (На гектографе.)*. Пакуль што ня высветлена, ці зьяўляецца рукапіс А. Луцкевіча тым тэкстам, зь якога друкавалася ўлётка 1906 г., ці гэта сьпісак зь яе.

Справаздача друкавалася ў: *Arche*. 2006. № 4.

¹ Слова было напісана спачатку цалкам.

² Пасля гэтага слова стаіць шэсьць кропак.

³ У рукапісе — с.

¹ Гл.: *ДГБР*. С. 172.

Што будзе? (с. 42)

Друкуецца паводле: *НД*. 1906. 1 верас., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ Аб намеры ўраду склікаць Дзяржаўную Думу як законадарадчы орган было абвешчана 6.08.1905 г. Паводле Палажэння аб выбарах, апублікаванага тады ж, усе выбаршчыкі падзяляліся на тры курыі: землеўладальніцкую (дваране), гарадскую (мяшчане) і сялянскую. Пад націскам рэвалюцыйнага руху ў Маніфэсце ад 17.10.1905 г. цар абяцаў склікаць заканадаўчую Думу. Паводле Палажэння аб выбарах ад 11.12.1905 г. уводзілася рабочая курія (выбарчае права атрымлівалі рабочыя прадпрыемстваў, на якіх працавалі ня менш як 50 работнікаў мужчынскага полу). І Дзяржаўная Дума працавала з 27.04(10.05) да 8(21).07.1906 г.

² *Рэвэль* — цяпер г. Талін (Эстонія).

³ *Сьвеабарг* (шведск. Sveaborg, фінск. Weapori) — крэпасць, якая прыкрывала з мора Гельсінфорс (цяпер Хэльсінкі).

⁴ *...ваеннае палажэнне, надзвычайную і ўсіленую ахрану...* — Становішча ўзмоцненай аховы і становішча надзвычайнай аховы ў Расейскай імперыі былі ступенямі да ваеннага становішча (апошнія ўводзілася толькі ў час вайны).

1907

Аб мужыцкіх павіннасцях (с. 44)

Друкуецца паводле: *НН*. 1907. 6, 13 (26) студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Б*.

¹ *...у тых месцах, гдзе ёсць земства...* — Земскае самакіраванне было ўведзена ва „ўнутраных“ 34 расейскіх губ. у 1864 г., а ў Віцебскай, Магілёўскай і Менскай губ. — у 1903 г. Аднак да 1911 г. у трох апошніх губ. не было такіх інстытутаў, як выбарныя павятовыя (губэрскія) сходы. Іх абавязкі выконвалі павятовыя (губэрскія) камітэты ў справах земскае гаспадаркі. Павятовыя камітэты ствараліся губэрнатарамі з чыноўнікаў, а ў губэрскія камітэты мін. унутраных спраў прызначаліся па два прадстаўнікі ад кожнага пав. Губэрнатары і мін. унутраных спраў прызначалі таксама павятовыя і губэрнскія земскія ўправы. Гэткае земства называлі казённым, куртатым. У 1911 г. у названых беларускіх губ. было ўведзена поўнае земства.

² *... кожнае обшчэства...* (расейск. — *общество*). — Гаворка пра сельскую грамаду, абшчыну.

³ *...хлебных магазынаў...* — У магазыне захоўваўся страхавы запас насеннага збожжа.

⁴ *...навалена...* — У *НН* надрукавана „павалена“.

Аб свабодах (с. 46)

Друкуецца паводле: *НН*. 1907. 25 студз., 2 лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г*.

Надрукавана таксама ў: *НН*. 2007. 23 лют.

¹ *...народ зваяваў караля.* — На ўвазе маецца Пурытанская рэвалюцыя 1640—1649 гг. у Англіі.

² *...„ахрана“ ды „ваеннае палажэнне“...* — Гл. заўвагу 4 да арт. „Што будзе?“.

Мужыцкія расходы і даходы ў Расеі (с. 49)

Друкуецца паводле: *НН*. 1907. 16 (29) сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г*.

¹ Мусіла б быць „каштуе“.

² Гл. арт. „Аб мужыцкіх павіннасьцях“.

Яшчэ аб зямельнай справе ў нас (с. 51)

Друкуецца паводле: *НН*. 1907. 23 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г*.

Пішучы аб шасьці губэрнях, аўтар мае наўвеце, акрамя Віленскай, Віцебскай, Горадзенскай, Магілёўскай і Менскай, таксама і Ковенскую губ.

¹ У *НН* за 8 (21), 14 (27) і 22.12.1906 г. друкаваўся арт. „Зямельная справа ў Беларусі“, падпісаны псэўд. *Войцех*.

² *Маёрат*, маярат (лац. *maior* — большы, старэйшы) — нерухомасьць, у першую чаргу зямля, якую атрымлівалі ў спадчыну паводле прынцыпу першароднасьці ў сям’і або родзе. Такі парадак атрымання спадчыны з XVI ст. быў уведзены ў некаторых абшарніцкіх фаміліях ВКЛ.

³ *Сэрвітуты* (лац. *servitus* — рабства, падначаленьне) — права карыстаньня чужой уласнасьцю (пашамі, сенажацямі і г. д.). Паколькі грамадзкія пашы, сенажаці, лясы, вадаёмы і г. д. падчас прыгону былі захопленыя панамі, а пасля рэформы 1861 г. засталіся ў іх уласнасьці, беларускае і літоўскае сялянства вяло змаганьне або за бясплатнае карыстаньне сэрвітутамі, або за іх вяртаньне сельскай грамадзе.

1908

Аб арэндзе зямлі ў Беларусі (с. 53)

Друкуецца паводле: *НН*. 1908. 18 (31) студз., 1 (14) лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Н*.

¹ *Адбыткі* — адработкі, адпрацоўкі.

² *Чыншавікі* — арандатары царк., дзярж. і прыватных земляў (пляцаў) у гарадах і мястэчках. Паводле Статуту ВКЛ, яны плацілі за зямлю вечна адзін і той самы чынш грашымі або натураю. Пасьля ўвядзеньня ў Беларусі расейскага заканадаўства землеўладальнікі атрымалі права перазаклучаць дагаворы арэнды праз кожныя 12 гадоў. У сувязі з разьвіцьцём таварна-грашовых адносінаў, урбанізацыяй і ростам кошту зямлі землеўладальнікі або падымалі чынш, або памяншалі пляцы, а таму паміж імі і чыншавікамі ўзьніклі канфлікты.

³ ...як давалі „волю“... — Гаворка пра скасаваньне прыгоннага права ў 1861 г.

⁴ ...выкупаць зямлю праз Банк... — На ўвазе маецца Сялянскі пазямельны банк.

1909

Национальное возрождение белорусов (с. 57)

Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў LMAV (ф. 21, спр. 336, арк. 1—19) і падпісаны псэўд. *Антон Новина*.

Наверсе першае старонкі рукою А. Луцкевіча: „Slovansky Přehled“. Číslo 4, Leden, Ročník XI, 1909.

Пра гэтую публікацыю пісаў Я. Журба ў арт. „Лісты з Украіны“ (*НН*. 1909. 7(20) тр.).

Арт. п. з. „Национальное возрождение белорусов“ друкаваўся таксама ў „Московском еженедельнике“ (1909, № 9), а п. з. „Odrodzenie narodowe Białorusinów“ — у час. „Litwa“ (1909, nr 4).

Тут не праводзіцца супастаўленьне чэскай, расейскай і польскай публікацыяў.

Арт. быў адной зь першых, улічваючы арт. „Белорусы“¹, спробаў А. Луцкевіча апісаць і асэнсаваць гісторыю беларускага руху.

Датуецца годам публікацыі.

¹ ...*Статут Литовский*. — Сапраўдная назва зводу законаў — Статут Вялікага Княства Літоўскага.

² ...*литовско-русского государства*... — Пішучы пра літоўска-рускі характар Вялікага Княства Літоўскага, А. Луцкевіч ідзе ўслед за расейскаю гістарыяграфіяй. Пазьней ён прыйдзе да высновы пра беларуска-літоўскі характар Вялікага Княства Літоўскага (гл., напр., арт. „На дарозе да новага жыцця“² і „Палітычныя лёзунгі беларускага руху“³). У „Мэмарыяле Беларускага Ўраду“ ён піша пра саюз прабеларускіх плямёнаў і Літвы.

³ ...*ряд сочинений по-белорусски*... — На ўвазе маюцца Скарынавы прадмовы і пасляслоўі да біблейскіх кнігаў.

⁴ Пішучы пра пакараньне беларускіх земляў Літвой, А. Луцкевіч, зноў жа, ідзе за расейскай гістарыяграфіяй.

⁵ ...*после соединения Литвы з Польшею*. — На ўвазе маецца Люблінская ўнія 1569 г.

⁶ ...*короля Августа II*... — Па тым, што гэтыя словы надпісаныя над замазаным чарнілам імем Сыцяпана Батуры, можна меркаваць, што аўтар пачатак заняпаду звязвае зь імем Аўгуста II Моцнага.

⁷ ...*польская государственность*... — А. Луцкевіч услед за расейскімі і польскімі гісторыкамі прызнаваў Рэч Паспалітую Абодвух Народаў польскаю дзяржаваю. Польскімі ён называў таксама паўстаньні 1830—1831 і 1863—1864 гг. Гл. арт. „Атчот аб гаспадарцы гасударственным добром“, „К пытаньню аб нацыянальных адносінах у Беларусі і Літве“, „Кліч да згоды“, „У іх нічога няма!“, „Да дзяржаўнай еднасьці“, „Чатырохсотлецьце першага кодэксу беларускага права“, рэфэрат „Нарадавольцы-беларусы і іх орган „Гомон“ (Да пытаньня пра эвалюцыю палітычнай ідэалёгіі беларусаў у XIX ст.)“, „Ноту дыпламатычска-скім прадставіцельства США, Англіі, Францыі, Італіі“ ды інш.

⁸ ...*лишившихся*... — У рукапісе „лишивших“.

⁹ ...*небольшая группа учащейся молодежи*... — На ўвазе маецца гурток вучняў Менскай клясычнай гімназіі, у які ўваходзілі А. Луцкевіч і І. Луцкевіч. У канцы XIX — на пачатку XX ст. у Пецяркузе і Вільні складваецца другі гурток беларускай моладзі (В. Іваноўскі, А. Бурбіс, Ф. Умястоўскі, Цётка ды іншыя). Беларускі рух стаў вынікам аб’яднаньня ўвосень 1902 г. моладзі зь Меншчыны і Віленшчыны.

¹ Гл. у зб.: *Формы национального движения в современных государствах*. СПб, 1909; *ДГБР*.

² Гл.: *МБ*. 1912. Сэр. 1. Сш. 1; *ДГБР*.

³ Гл.: *Зборнік „НН“*; *ДГБР*.

¹⁰ ...общество белорусского народного просвещения... — На ўвазе маецца Круг беларускае народнае прасьветы і культуры (1902—1904).

¹¹ ...в среде этих тружеников начинается дифференциация: в то время как одни, отчаявшись в возможности работать при тогдашних условиях, спокойно сложили оружие, — более решительные и энергичные создают первую белорусскую политическую организацию... — Больш дакладны аўтар у арт. „Белорусы“¹: адна частка гуртка заставалася ў рамках культурнай дзейнасьці, другая паставіла гэтую дзейнасьць у цесную сувязь з палітычнай барацьбой. Трэба памятаць, што спроба стварыць першую беларускую палітычную арганізацыю — БРП — была ўчынена ў 1902 г. В. Іваноўскім, аднак пасля прыезду ў Пецяярбург І. і А. Луцкевічаў і стварэньня Кругу беларускае народнае прасьветы і культуры ён засяродзіўся больш на культурніцкай, кнігавыдавецкай працы, а браты Луцкевічы — на палітычнай, вынікам чаго было заснаваньне ў канцы 1903 г. БРГ.

¹² У рукапісе гэтае слова ўзятае ў двукоссе.

¹³ ...Белорусская Революционная Грамада переродилась с течением времени в социал-демократическую организацию (Белор[усская] Социалистическая Грамада)... — БРГ пачала называцца Сацыялістычнаю Грамадою недзе ў кастр. 1904 г. Ва ўсякім разе ў дак. ППС яна фігуруе як БСГ ужо 10.11.1904 г.² На пачатку 1905 г. улёткі выходзілі толькі пад грывам БСГ³.

¹⁴ Далей выкасаванае слова „величайшая“.

¹⁵ И вот в 1905—1906 гг. белорусские „культурники“ опять выплывают наверх. — У 1906—1907 гг. культурнікі (В. Іваноўскі ды іншыя) працуюць у нелегальным выдавецтве „Грамада“, якое выпускала прынамсі пяць палітычных беларускамоўных брашураў. У 1906 г. яны засноўваюць выдавецкую суполку „Загляне сонца і ў наша ваконца“. Па сутнасьці ня толькі палітычным, але і культурніцкім праектам было наладжанае ў 1906 г. братамі Луцкевічамі выданьне *НН*, пра што і піша далей сам аўтар.

¹⁶ ...первая газета по-белорусски — „Наша Доля“... — А. Луцкевіч у час напісаньня гэтага арт. ня ведаў пра „Мужыцкую Праўду“. Пазнаёміўшыся з „Мужыцкай Праўдай“, ён не прызнаў яе газэтай. Гл.: „Праўда аб „Мужыцкай Праўдзе“ і „Нарадавольцы-беларусы і іх орган „Гомон“. К 50-лецьцю выхаду „Гомона“.

¹⁷ Выпуск *НН* браты Луцкевічы наладзілі да фармальнага закрыцьця ўладамі *НД*.

¹⁸ Кніжнае таварыства „Мінчук“ існавала ў 1906—1907 гг. Выдала толькі адну назву — апавяданьне Э. Ажэшкі „Гедалі“ кірыліцаю і лацінкаю.

¹⁹ Як пісаў сам А. Луцкевіч, Беларускі настаўніцкі саюз быў заснаваны ў 1906 г.⁴, але неўзабаве яго кіраўнікі (у т. л. Я. Колас) былі рэпрэсаваныя.

²⁰ ...о потребности науки... — Гаворка пра адукацыю, навучаньне.

²¹ ...существуют частные белорусские школы... — Вядома пра школы ў маёнтку Т. Гардзялкоўскай (Сеньненскі павет), у якой настаўнічаў Я. Колас, і ў маёнтку Бардзіловічы Л. Корсак (Дрысенскі павет). Па-беларуску дзеці чыталі ў маёнтку Прусан пад Крычавам.

²² ...книжки и газеты... издавать двумя изданиями — латинским и русским шрифтом... — Такая практыка працягвалася да 1911 г. Беларусы-каталікі, уцягнутыя ў гаспадарчае і культурнае жыцьцё імперыі, былі добра знаёмыя і з кірылічным шрыфтам, таму неабходнасьць дубляваць выданьні адпадала. Аднак беларускія каталіцкія колы працягвалі выдаваць газэты, часопісы ды кнігі лацінкаю і пазьней.

¹ Гл.: ДГБР. С. 37.

² Гл.: Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006. С. 174.

³ Гл.: Сацыялістычны рух на Беларусі ў праклямацях 1905 году / Сабраў і скампанаваў М. Мялешка; прадмова З. Жылуновіча; уступы І. Віткоўскага. Менск, 1927. С. 67, 71, 77—79.

⁴ Гл.: ДГБР. С. 127, 176—177.

²³ Далей 4 радкі нечытальныя.

²⁴ ...*Московским государством*... — У Эўропе, у т. л. у Рэчы Паспалітай, Расею менавалі Масковіяй да канца XVII ст. і нават у XVIII ст., бо Русько лічыліся землі Вялікага Княства Літоўскага і Кароны Польскай, населеныя пераважна праваслаўнымі і ўніятамі. Самі паслядоўнікі гэтых вызнанняў, лічачы сваю веру рускаю, а сябе рускімі, ставіліся да ўсходніх суседзяў як да іншаверцаў і называлі іх маскавітамі, масквою, маскалямі, а іх Царкву — маскоўскаю. Акрамя таго, не ўся Эўропа прызнавала спачатку тытул цэсара (цара), а потым і аўгуста (імператара) за князямі маскоўскімі, бо гэтыя тытулы не былі ім нададзеныя вышэйшымі духоўнымі асобамі — Папам Рымскім або Патрыярхам Канстанцінопальскім. Канчатковая нармалізацыя адносін і прызнаньне тытулу імператара ўсерасейскага адбыліся ў час спатканьня імператара Ёзафа II і Кацярыны II у Магілёве (тр. 1780 г.).

Атчот аб гаспадарцы гасударственным дабром (с. 60)

Друкуецца паводле: *НН*. 1909. 23 ліп. (5 жн.) 1909 г., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г*.

¹ ...*польскага паўстаньня 1863 году*... — Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

1910

Аб эміграцыі (с. 62)

Друкуецца паводле: *НН*. 1910. 21 студз. (3 лют.), дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б*.

Родная мова і яе культурнае значэньне (с. 63)

Друкуецца паводле: *НН*. 1910. 14 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б*. Зьмешчаны таксама ў *БКНН—1913*. У гэтай публікацыі не паказана, што першы абзац зьяўляецца цытатаю, апушчаныя другі і трэці абзацы, а таксама зноска.

¹ *У часе свабод*... — Маюцца на ўвазе рэвалюцыйныя падзеі 1905 г.

З газэт (с. 64)

Друкуецца паводле: *НН*. 1910. 21 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б*. Гэтую тэму А. Луцкевіч асьвятляе таксама ў арт. „На дарозе да новага жыцця“¹.

¹ ...„*niech przyjdą do nas sami*“... — „Няхай прыйдуць да нас самі“.

² „*Zagadka dziejowa*“ — „Гістарычная загадка“.

¹ Гл.: *МБ*. 1912. Сэр. 1. Сш. 1; *ДГБР*.

„Падаходны“ налог і даходы жыццяў у Расейскім гасударстве (с. 65)

Друкуецца паводле: *НН*. 1910. 5 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Б. Г.*

Справа аб беларускай школе ў Думе (с. 66)

Друкуецца паводле: *НН*. 1910. 18 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*
Гл. таксама арт. „К пытанняю аб нацыянальных адносінах у Беларусі і Літве“.

¹ Прынцып *cuius regio, eius religio* ўстаноўлены Аўгсбургскім мірам 1555 г. пасля Шмалькальдэнскіх рэлігійных войнаў.

² „*Goniec Codz.*“ Nr 205 z dnia 13/XI 1910 r. „*Ks. arcyb. Bilczewski o spisie ludności* — „*Goniec Codz.*“, № 205 за 13/XI.1910 г. „Кс. абп Більчэўскі пра перапіс насельніцтва“.

³ *Акцябрысты* — правацэнтрысцкая паліт. партыя ў Расеі. Заснавана пасля апублікавання царскага Маніфэсту 17 кастр. (окцябры) 1905 г. У ІІІ Думе, пра якую гаворка ў гэтым арт., акцябрысты мелі ад 148 да 154 месцаў. Падчас галасаванняў блякаваліся то з чарнасоценцамі, то зь лібэраламi.

⁴ *Правыя* — паліт. плынь, якая аб’ядноўвала расейскія ўльтранацыяналістычныя (чарнасоценныя) арганізацыі ў Расеі, асноўнай сярод якіх быў Саюз рускага народу, а пазьней — і Саюз Міхаіла Архангела. У ІІІ Думе мелі 144 месцы.

Наш шлях (с. 67)

Друкуецца паводле: *НН*. 1910. 9 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*
Арт. надрукаваны ва ўкраінскай газ. „Рада“ (№ 289 за 1910 г.).

У А. Луцкевіча маецца таксама арт. п. з. „Наш шлях“, напісаны 22.04.1913 г. і апублікаваны ў: *МБ*. 1913. Сэр. 1. Сш. 3; *ДГБР*.

¹ Штотыднёвы час. „Крестьянин“ выдавала аднайменнае т-ва, якое існавала ў 1905—1915 гг.

² „Белорусское общество“, якое існавала да пачатку 1-й сусветнай вайны і выдавала „Белорусскую жизнь“ (1909—1911), „Северо-Западную жизнь“ (1911—1915) і „Белорусский вестник“ (1912—1913), у 1908 г. стварыла частка сябраў т-ва „Крестьянин“ (Л. Саланевіч, П. Каранкевіч ды іншыя).

³ ...не давалі... — У *НН* надрукавана „не далалі“.

⁴ На ўвазе маецца выдавецкая суполка „Загляне сонца і ў наша ваконца“.

⁵ У № 9 за 1908 г. *НН* надрукавала перадавы арт. А. Уласава „Вільня 25 апреля“, прысьвечаны адносінам з рускімі і палякамі.

⁶ У №№ 4—6 за 1907 г. *НН* надрукавала ананімныя перадавы арт., якія маюць загалоўкі „Вільня 25 январа (стыгня)“, „Вільня 2 лютага (феврала)“, „Вільня 11 лютага (феврала)“, а ў № 6 — у рубрыцы „Выбары“ — карэспандэнцыі „Выбары ў Вільні“ (бяз подпісу), „Выбары ў Коўне“ (аўтар — *Літвін*) і „Выбары ў Мінску“ (аўтар — *Мінчук*), а таксама паведамленьне з Горадна.

⁷ У гэтым нумары *НН* надрукаваны ананімны перадавы арт. „Вільня, 4 грудня (дзекабра)“.

⁸ Гл. арт. „Справа аб беларускай школе ў Думе“.

З атчоту Крэсьцянскага банку (с. 69)

Друкуецца паводле: *НН*. 1910. 16 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*

¹...*Крэсьцянскага банку*. — Гаворка пра Сялянскі пазямельны банк.

² Гл. заўвагу 4 да арт. „Справа аб беларускай школе ў Думе“.

³ Гл. заўвагу 3 да арт. „Справа аб беларускай школе ў Думе“.

1911

Pro domo sua (с. 70)

Друкуецца паводле: *НН*. 1911. 27 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*

На пачатку 1911 г. *НН* працягвала палеміку зь „Белорусской Жизнью“, распачатую ў арт. „Наш шлях“. 6 і 13 студз. А. Луцкевіч друкуе падпісаныя крыпт. *Г. Б.* артыкулы п. з. „З газэт“. „Pro domo sua“ („Для свайго дому“ або „За свой дом“) — яшчэ адна публікацыя ў гэтым шэрагу. 3 лют. у *НН* быў зьмешчаны не падпісаны „Апошні адказ „Белорусской Жизни“. Пра „Белорусскую Жизнь“ і яе пераемніцу „Северо-Западную Жизнь“ А. Луцкевіч пісаў таксама ў арт. „На дарозе да новага жыцця“¹.

¹...*шмідзкая газета „Минское Слово“*... — Газ. рэдагаваў Г. Шмід.

² Пра гэта А. Луцкевіч пісаў у арт. „З газэт“ (*НН*. 1911. 13 студз.), надрукаваным пад крыпт. *Г. Б.*

³ Гл. заўвагу 2 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

⁴ Пішучы пра „ўласць Польшчы“ ў ВКЛ і Беларусі, А. Луцкевіч ідзе тут за расейскай і польскай гістарыяграфіяй. Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

⁵ ...„*славянские ручьи сольются в русском море*“... — Перайначаная цытата зь вершу А. Пушкіна „Паклёпнікам Расеі“ (1831). У вершы, выкліканым паўстаньнем 1830—1831 гг., паэт пісаў: „Славянские ручьи сольются ль в русском море? // Оно ль иссякнет? вот вопрос“.

⁶ У *НН* надрукавана „морэ“.

Школы і граматынасьць у Беларусі (с. 71)

Друкуецца паводле: *НН*. 1911. 1 (14) верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Н—а*.

Аб судносінах колькасьці вучняў у школах і колькасьці пісьменных у паасобных беларуска-літоўскіх губ. гл. таксама ў рэфэраце А. Луцкевіча „Эканамічная эвалюцыя і беларускі рух“². Аўтар тут не зьвяртае ўвагі, што пісьменных больш, а афіцыйных школ менш у тых губ., дзе ў структуры насельніцтва большы працэнт каталікоў. Навучаньне ў гэтых губ. вялося і „дарэктарамі“, і ў падпольных прыватных школах, якія ладзілі духавенства, польскія і літоўскія актывісты. Пра польскія школы А. Луцкевіч піша ў арт. „На дарозе да новага жыцця“³.

¹ Так у *НН*.

² Гаворка пра валаснога старшыню.

¹ Гл.: *МБ*. 1912. Сэр. 1. Сш. 1; *ДГБР*.

² Гл.: *Г*. 1917. 6, 9 лістап.; *ДГБР*.

³ Гл.: *МБ*. 1912. Сэр. 1. Сш. 1; *ДГБР*.

Нашы перасяленцы ў Сьбіры (с. 73)

Друкуецца паводле: *НН*. 1911. 8 (21) верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Н—а*.

¹ 20.01.1911 г. *НН* апублікавала арт. А. Уласава „Эміграцыя ў Амэрыку“, а 3 лют. — арт. А. Бульбы „Якой цаной купляюцца „амэрыканскія грошы“ на Беларусі“ і адказ на яго А. Уласава.

Даўгі двароў (с. 75)

Друкуецца паводле: *НН*. 1911. 29 верас. (12 кастр.), дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*

Пра закладваньне і перазакладваньне маёнткаў у банкаўскіх установах А. Луцкевіч пісаў таксама ў рэфэраце „Эканамічная эвалюцыя і беларускі рух“¹.

Беларуская мова ў апошнім пляцільцы (с. 76)

Друкуецца паводле: *НН*. 1911. 10 (23) лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а-н-а*.

¹ Думка, выказаная ў першых двух сказах, паўтараецца ў арт. „На дарозе да новага жыцьця“² і „Краёвае становішча“³, а таксама ў рэфэраце „Эканамічная эвалюцыя і беларускі рух“⁴.

² *Нарадзіўся беларускі тэатар...* — Перш за ўсё на ўвазе маецца Першая беларуская трупa І. Буйніцкага.

³ *У Вільні адкрыўся Беларускі Музыкальна-Драматычны Кружок...* — Гурток заснаваны 9.05.1911 г.

⁴ *У Пецярбурзе пачынае выходзіць „Маладая Беларусь“* ... — Першы сшытак альманаху выйшаў у 1912 г. Яго выхаду папярэднічаў артыкул А. Луцкевіча „Маладая Беларусь“⁵.

Памяці Вінецка Тубіса (У гадаўшчыну сьмерці) (с. 77)

Друкуецца паводле: *НН*. 1911. 15 (28) сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*

Наш доўг (с. 78)

Друкуецца паводле: *БКНН-1913*, дзе апублікаваны пад крыпт. *Г. Б.*
Упершыню — *НН*. 1911. 22 сьнеж. (1912. 4 студз.)

¹ Верш „Навагоднія жаданьні“.

¹ Гл.: *Г*. 1917. 6, 9 лістап.; *ДГБР*.

² Гл.: *МБ*. 1912. Сэр. 1. Сп. 1; *ДГБР*.

³ Гл.: *Сп*. 1996. № 1; *ДГБР*.

⁴ Гл.: *Г*. 1917. 6, 9 лістап.; *ДГБР*.

⁵ Гл.: *НН*. 1911. 3 лістап.; *ПКЛіМ*.

² У *БКНН-1913* гэты і папярэдні сказы надрукаваны як адзін, а паміж першым словам гэтага сказу і апошнім словам папярэдняга няма ніякага знаку прыпынку.

³ У вершы „Навагоднія жаданьні“: *Хай Год Новы ўсё гэта напаве!*

Навагоднія думкі (с. 79)

Друкуецца паводле: *БКНН-1912*, дзе апублікаваны бяз подп.

Датуецца 1911 г., бо *БКНН-1912* выйшаў на пачатку наступнага году.

¹ Цытата зь вершу Я. Купалы „Гэта крык, што жыве Беларусь“.

1912

Думкі аб школьнай справе (с. 80)

Друкуецца паводле: *НН. 1912. 15 (28) сак.*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а-н-а*.

Новы хаўрус „нацыяналістаў“ (с. 81)

Друкуецца паводле: *НН. 1912. 22 сак. (4 крас.)*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*

¹ ...„нацыяналісты“ і ўсе „правыя“... — Яшчэ падчас выбараў у II Дзяржаўную Думу акцябрысты і Саюз рускага народу (гл. заўвагі 3 і 4 да арт. „Справа аб беларускай школе ў Думе“) стварылі ў Беларусі і Літве блёк „Рускі ўскраінны саюз“, які кіраваўся лезунгам „Ра-сея для рускіх, і рускія павінны кіраваць ёю“. Гэты блёк дзейнічаў таксама падчас выбараў у III і IV Думу. У 1912 г. гаворка ішла пра далучэньне да блёку „Белорусского общества“.

К пытаньню аб нацыянальных адносінах у Беларусі і Літве (с. 82)

Друкуецца паводле: *МБ. 1912. Сэр. 1. Сп. 2*, дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўд. *Антон Навіна*.

Гэты арт. зьяўляецца як бы працягам апублікаванага ў першым сшытку *МБ* арт. А. Луцкевіча „На дарозе да новага жыцця“ (гл. таксама ў *ДГБР*).

Пытаньне пра нацыяналізм у жыцці Беларусі і Літвы А. Луцкевіч разглядае таксама ў арт. „Змаганьне з хваробай“, „Краёвае становішча“¹ ды інш.

¹ ...польскае паўстаньне... — Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

² Гл. заўвагу 1 да арт. „Справа аб беларускай школе ў Думе“.

¹ Гл.: *Сп. 1996. № 1; ДГБР*.

Нячыстая палітыка (с. 87)

Друкуецца паводле: *НН*. 1912. 19 крас. (2 тр.), дзе апублікаваны ўпершыню пад крышт. *а-н-а*.

¹ ...акцябрысты, правыя і нацыяналісты... — Гл. заўвагі 3 і 4 да арт. „Справа аб беларускай школе ў Думе“ і камэнт. да арт. „Новы хаўрус „нацыяналістаў“.

² ...*Яніская справа*... — Гл. арт. „Яніская справа“.

Яніская справа (с. 88)

Друкуецца паводле: *НН*. 1912. 19 крас. (2 тр.), дзе апублікаваны ўпершыню пад крышт. *Г. Б.*

¹ У *НН* надрукавана „пойгоду“.

Першы крок (с. 89)

Друкуецца паводле: *НН*. 1912. 24 тр. (6 чэрв.), дзе апублікаваны ўпершыню пад крышт. *а-н-а*.

¹ На ўвазе маецца Пій Х.

Край і народ (с. 90)

Друкуецца паводле: *НН*. 1912. 19 ліп. (1 жн.), дзе апублікаваны ўпершыню пад крышт. *а-н-а*.

Зьмешчаны таксама ў: *Гісторыя Беларусі канца XVIII — пачатку XX ст.*

¹ У *НН* надрукавана „прыносіць“.

² У *НН* надрукавана „ваевань“.

³ У *НН* надрукавана „как“.

За межамі школы (с. 92)

Друкуецца паводле: *БКНН-1913*.

Упершыню — пад крышт. *Н* — у: *НН*. 1912. 26 ліп. (8 жн.).

Пашкадуйце дзяцей (с. 93)

Друкуецца паводле: *НН*. 1912. 20 верас. (3 кастр.), дзе апублікаваны ўпершыню пад крышт. *Г. Б.*

¹ У *НН* надрукавана „учэбныя“.

1913

Яшчэ год... (с. 95)

Друкуецца паводле: *БК-1914*, дзе апублікаваны пад крыпт. А.

Упершыню — п. з. „На Новы Год“ і крыпт. А—н—а — у: *НН*. 1913. 4 студз.

У *БК-1914* зняты першы абзац: „Яшчэ адзін год мінуў. Яшчэ адзін крок наперад зрабіла сусветнае жыццё“.

¹ У *НН* надрукавана: „Дужэйшыя перамагалі слабейшых. Прымушалі служыць сабе“.

² Схаваная цытата зь вершу Я. Купалы „Ворагам Беларускасці“ (1907).

Скінулі скуру! (с. 95)

Друкуецца паводле: *НН*. 1913. 25 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А—н—а.

¹ „Вечернюю Газету“, заснаваную ў 1912 г., рэдагаваў А. Луцкевіч¹.

² У *НН* надрукавана: „Збэсыцішы расейскіх дэмакратаў. Казённая газета...“

Змаганьне з хваробай (с. 96)

Друкуецца паводле: *НН*. 1913. 1 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. а—н—а.

¹ Гл. заўвагу 1 да арт. „Скінулі скуру!“.

² „Kurjer Krajowy“, заснаваны ў 1912 г. пры падтрымцы братоў Луцкевічаў², рэдагаваў нашаніўскі публіцыст Я. Окліч (Ю. Манькоўскі).

Новы закон аб школах (с. 97)

Друкуецца паводле: *НН*. 1913. 31 тр., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А—н—а.

¹ Гл. заўвагі 3 і 4 да арт. „Справа аб беларускай школе ў Думе“.

² Апражкай душы народнай мову назваў Ф. Багушэвіч у прадмове да свайго зборніка „Дудка беларуская“ (1891).

Данос (с. 98)

Друкуецца паводле: *НН*. 1913. 16 жн., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А—Н—А.

¹ ...праклямацыі Беларускай Сацыялістычнай Грамады друкаваліся ў 1903, 1904, 1905 і ў пачатку 1906 году... — У канцы 1903 г. была заснаваная БРГ, і яна ў тым годзе праклямацыяў не выпускала; выдавецкая дзейнасць партыі пачалася ў 1904 г.; БСГ — наступніца БРГ — выпускала свае праклямацыі ў 1905—1907 гг.

¹ Гл.: *ДГБР*. С. 187—188.

² Гл.: Тамсама. С. 187.

² ...і на іх паказана зусім іншая фірма. — Бр. „Гутарка аб тым, куды мужыцкія грошы ідуць“ выпусціла ППС у Літве ў канцы 1902 — студз. 1903 г. у лёнданскай друкарні ППС¹. Бр. пад такім загалоўкам выпусціла ў 1907 г. выдавецтва „Грамада“. У 1906 г. гэтае выдавецтва выпусціла бр. „Чы будзе для ўсіх зямлі?“².

³ Гэтак у *НН*.

⁴ У *НН* надрукавана „дола“.

⁵ ...аб арыштах і обысках у Мінску і Маладэчне, каторыя былі ў 1908 і 1909 гаду... — У 1908 г. быў арыштаваны В. Зелязей, у якога была выяўленая партыйная зброя і пячатка, зробленая К. Каганцом³; у 1909 г. арышты адбыліся ў Маладзечанскай настаўніцкай сямінарыі.

1914

Пуцяводная ідэя (с. 99)

Друкуецца паводле: *НН*. 1914. 20 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а—н—а*. Гэты артыкул належыць да шэрагу публікацый А. Луцкевіча (гл., напр., арт. „Кудой ісьці?“ і „Адвечная пропасць“), у якіх вядзецца палеміка зь беларускімі правымі: нацыяналістамі, да якіх належаў В. Ластоўскі, і хрысціянскай дэмакратыяй, якая ад часу заснавання газ. „*Belarus*“ (1913) станавілася ўсё больш заўважнаю, хоць і арганізацыйна не аформленаю, плыню ў беларускім руху.

¹ Гл. заўвагу 2 да арт. „Новы закон аб школах“.

Важная справа (с. 100)

Друкуецца паводле: *НН*. 1914. 27 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б*.

Дзьве работы (с. 101)

Друкуецца паводле: *НН*. 1914. 22 тр., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Б*.

Кудой ісьці? (с. 101)

Друкуецца паводле: *НН*. 1914. 26 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а—н—а*. Як пісаў А. Луцкевіч, Купалье было прэтэкстам для ладжання штогадовых сустрэчаў дзеячоў беларускага руху ў Вільні⁴. Гэты арт., трэба думаць, напісаны пад уражаньнем купальскіх дыскусіяў 1914 г.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Пуцяводная ідэя“.

¹ Гл.: Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. С. 159.

² Гл.: тамсама. С. 119.

³ Гл.: *ДГБР*. С. 157.

⁴ Гл.: Тамсама. С. 162.

Адвечная пропасць (с. 102)

Друкуецца паводле: *НН*. 1914. 17 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а—н—а*. Гл. камэнт. да арт. „Пуцяводная ідэя“.

¹ *За міску стравы прадаў некалісь Ісаў брату Якаву сваё первародства.* — Ісаў, першародны сын Ісаака, ня быў бедняком. Ён прадаў першароднасьць малодшаму брату свайму Якаву (Якубу) за ежу, бо, вяртаючыся з паляваньня, вельмі хацеў есьці. Гл.: Быццё 25:29—34.

² *У НН* пасля гэтага слова стаіць коска.

³ *...каб ня трэ было...* — *У НН* надрукавана „трэбало“.

Вайна пачалася (с. 103)

Друкуецца паводле: *НН*. 1914. 25 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а—н—а*.

¹ *У дзень забойства эрцгерцага Франца Фэрдынада (15.07.1914 г. паводле ст. ст.) Аўстра-Вугоршчына аб’явіла вайну Сэрбіі. Саюзная Сэрбіі Расея пачала ў той самы дзень частковую, а 17 ліп. — агульную мабілізацыю. У адказ на гэта 19 ліп. Нямецчына абвясціла вайну Расеі.*

² Нямецчына абвясціла вайну Францыі 21 ліп. (3 жн.).

³ Злучанае Каралеўства заявіла аб стане вайны зь Нямецчынай 22 ліп. (4 жн.).

⁴ Аўстра-Вугоршчына пачала вайну з Расеяй 24 ліп. (6 жн.).

⁵ Японія выступіла супраць Нямецчыны 10 (23) жн.

⁶ Турэччына выступіла на баку Нямецчыны і Аўстра-Вугоршчыны 16 (29) кастр.

Не дамося! (с. 105)

Друкуецца паводле: *НН*. 1914. 6 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б*.

¹ *...каталіцкую Беларусь...* — Гэтак А. Луцкевіч называе паўночна-заходнія землі Беларусі з адносна вялікім працэнтам сярод насельніцтва каталікоў. Гл. таксама арт. „Кліч да згоды“ і інтэрвію „Літва, Белоруссия и поляки в районе старой оккупации“.

Хаўрусная праца (с. 106)

Друкуецца паводле: *НН*. 1914. 20 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

1915

Памяці Юзюка Пашкевіча (с. 108)

Друкуецца паводле: *НН*. 1915. 21 лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а—н—а*.

¹ *...капітан Вацюк Пашкевіч...* — Гаворка пра Войцеха Пашкевіча.

²...сястра міласэрдыя... — Гаворка пра Цётку.

³Тут, у Вільні, бываў усюды, дзе збіраліся беларусы. — Ва ўспамінах „За дваццаць пяць гадоў“ А. Луцкевіч пісаў, што ўлетку 1906 г. у Цёткі, „браты якое — афіцэры расейскае арміі — жылі зь ёй разам і „аблаганадзёжывалі“ кватэру“, праходзіла партыйная канфэрэнцыя БСГ.

Напрадвесні (с. 109)

Друкуецца паводле: *НН*. 1915. 27 лют., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹Мусіла б быць „ня цяжка“.

²...ці ўрэшце дадуць права ў школе нашай роднай беларускай мове. — Гл. далей арт. „Першы крок“.

³Далей радкоў 15 выкасаваныя цэнзураю.

Вайна і дэпутаты (с. 110)

Друкуецца паводле: *НН*. 1915. 7 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*

¹Далей амаль 2 радкі выкасаваныя цэнзураю.

²На ўвазе маецца хутчэй за ўсё М. Някрасаў.

³На ўвазе маецца хутчэй за ўсё кн. Г. Львоў.

⁴Далей радкоў 25 выкасаваныя цэнзураю.

Кліч да згоды (с. 110)

Друкуецца паводле: *НН*. 1915. 14 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а—н—а*.

Гл. таксама арт. „Іх адказ“.

¹Далей радкоў 60 выкасаваныя цэнзураю.

²...як часах Польшчы... — Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

³...каталіцкая Беларусь... — Гл. камэнт. да арт. „Не дамоя!“.

⁴...ад 50 да 100% палякаў... — Гл. арт. „Не дамоя!“.

Першы крок (с. 112)

Друкуецца паводле: *НН*. 1915. 19 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а—н—а*. Гл. таксама арт. „Напрадвесні“.

¹гр. — Тут: граф.

²...навучовых акругоў... — Мусіла б быць „навучальных (вучэбных) акругоў“.

Іх адказ (с. 112)

Друкуецца паводле: *НН*. 1915. 2 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а—н—а*. Гл. таксама арт. „Кліч да згоды“.

¹ „*Нашы*“ паны — палякі... і сягоння астаюцца такімі, якімі былі паўвека назад. — У час паўстання 1863—1864 гг. землеўладальнікі Беларусі й Літвы ў большасці належалі да партыі „белых“, якая выступала супраць аўтаномнага статусу былога ВКЛ у адроджанай Рэчы Паспалітай і супраць кардынальнага вырашэння зямельнага пытання.

Наша павіннасць (с. 114)

Друкуецца паводле: *НН*. 1915. 16 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а—н—а*.

¹ 22.05.1915 г. у *НН* была змешчаная інфармацыя „Беларускае таварыства па аказанню помачы пацярпеўшым ад вайны“. У ёй паведамлялася, што 12 тр. адбыўся ўстаноўчы сход т-ва. Маршалкам сходу быў У. Ігнатоўскі. Прамову аб патрэбе таварыства казаў П. Аляксук. У камітэт т-ва былі абраныя: В. Іваноўскі, А. Луцкевіч, І. Біндзюк, П. Аляксук, В. Ластоўскі, У. Сталыгва, сьвятар Савіцкі, кс. Грынкевіч, І. Буйніцкі, кандыдатамі — І. Луцкевіч, Н. Клім, Перабіла. Сябрамі рэвізійнай камісіі сталі: Будзька, Мохаў, Прозараў, Бонч-Асмалоўскі, Радкевіч і Русецкі.

13.05.1915 г. адбылося паседжаньне к-ту, на якім абралі яго кіраўнікоў: маршалкам — В. Іваноўскага, яго намеснікамі — А. Луцкевіча і В. Ластоўскага, сакратарамі П. Алексюка і І. Біндзюка, скарбнікам — У. Сталыгву.

29.05.1915 г. *НН* змясціла адозву к-ту Беларускага т-ва дапамогі пацярпелым ад вайны „Да грамадзян Беларусі“.

Гл. таксама арт. А. Луцкевіча „Да працы!“, надрукаваны ў *НН* 5.06.1915 г. пад крыпт. *а—н—а*.

Ваўкі ў авечай скуру (с. 114)

Друкуецца паводле: *НН*. 1915. 24 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*

Часткова арт. зьяўляецца адказам на публікацыі ў віленскім расейскамоўным друку пасля надрукавання ў *НН* за 9.04.1915 г. арт. „Зблізка і здалёку“, у якім А. Луцкевіч знаёміў чытачоў з кн. М. Горкага „О писателях самоучках“ (Петраград, 1915), у прыватнасці з выказваннямі пісьменьніка пра „маладую літаратуру беларусаў“ і „Нашу Ніву“¹.

¹ Алюзія на словы Яна Хрысьціцеля „ідзе за мною Мацнейшы, у Якога я ня варты, нахіліўшыся, развязаць рэмень абутку Ягонага“ (Мр 1:7).

² Апанэты М. Горкага спрабавалі атаясаміць пісьменьніка з „дном“ грамадства, выкарыстоўваючы для гэтага назву ягонае п’есы „На дне“.

³ Далей каля 10 радкоў выкасавання цэнзураю.

Напамінаньне (с. 115)

Друкуецца паводле: *НН*. 1915. 29 тр., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*

¹ Далей 3 радкі выкасаваныя цэнзураю.

² Далей амаль 3 радкі выкасаваныя цэнзураю.

1916

Эканамічны стан Беларусі (с. 117)

Друкуецца паводле: *БК-1917*, дзе апублікаваны пад крыпт. *А. Н.*

Упершыню — *Нт*. 1916. 22 лют.

У 1916—1917 гг. *А. Луцкевіч* прысьвячае эканамічным пытаньням артыкулы „Эканамічная работа“¹ і „Заплата работнікам“², а таксама рэфэрат „Эканамічная эвалюцыя і беларускі рух“³.

Народ і рэлігія (с. 118)

Друкуецца паводле: *БК-1917*, дзе апублікаваны пад псэўд. *І. Мялешка*.

Упершыню — *Г*. 1916. 17 сак.

Гл. таксама арт. „Першы крок“.

¹ Адміністратарам Віленскай дыяцэзіі быў кс. Казімеж Міхалькевіч.

Да аднэй мэты (с. 119)

Друкуецца паводле: *БК-1917*, дзе апублікаваны пад крыпт. *А. Н.*

Упершыню — *Нт*. 1916. 7 крас.

¹ У *БК-1917* надрукавана „рэвалюцыі“.

² Рукапісны час. „Вольная думка“ быў дадаткам да расейскамоўнага „Голоса низа“. Выйшаў у 1911 г.

³ Найбольш імаверна, што гаворка ідзе пра БСДРГ.

⁴ *Гэтак суцэльны рух...* — У *БК-1917* надрукавана „Гэтак і суцэльны рух...“.

⁵ Гл. заўвагу 17 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

⁶ Гаворка пра час. беларускіх студэнтаў „Раніца“, адзіны нумар якога выйшаў у Пецярбургу ў чэрв. 1914 г. У 1915 г. цэнзура не дазволіла беларускім студэнтам у Пецярбургу выдаць час. „Сябра“.

⁷ Газ. „*Biélarus*“ выходзіла з 13(26).01.1913 да 7(20).08.1915 г. Яе выданьне блаславіў Папа Рымскі Пій Х.

¹ *Нт*. 1916. 7, 10 сак.

² Тамсама. 1916. 6 кастр.

³ Тамсама. 1917. 6, 9 лістап.; *ДГБР*.

Рэфэрат Беларускае дэлегацыі на Лязанскай канфэрэнцыі народаў Расеі (с. 121)

Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў LMAВ: ф. 21, адз. зах. 276, арк. 3—7.

Пад тэкстам подпіс: *Iwan Mialeszka*. На першай старонцы рукапісу надпіс: *U lipniu 1916 roku*.

У LMAВ захоўваецца і кірылічны чарнавік рэфэрату, пісаны алоўкам на вузкіх палосах паперы (тамсама, арк. 9—33).

Што аўтар гэтага рэфэрату А. Луцкевіч, сьведчыць ня толькі ягоны почырк, але й пратакол пасяджання БНК за 11.06.1916 г. (тамсама, арк. 1—2). У ім напісана: „Камітэт прыступіў да разгляду праекту рэфэрату на зьезд у Лязане, апрацованага А. Луцкевічам. Прызнаваючы правільнымі тэзісы рэфэрату і прынімаючы формулы Я. Салаўя аб праграме на цяперашні момэнт, камітэт прызнаў патрэбным закрануць у рэфэраце справу жыдоўскую як справу асобнай, паўнапраўнай нацыі і справу работніцкую. Першая павінна быць устаўлена ў рэфэрат А. Луцкевіча аўтарам яго. Рэзалюцыю аб другой паручана апрацаваць Я. Салаўю да чароднага засяданьня ў чацьвер, 15 чэрвеня. На гэтым жа засяданьні пастаноўлена выпрацаваць і тактыку дэлегатаў на зьездзе“.

Даручэньнем асьвятліць у рэфэраце габрэйскае пытаньне й тлумачыцца надпіс „жыды“ на чарнавіку. Як відаць з чыставіка, А. Луцкевіч улічыў пажаданьне БНК.

У чыставіку А. Луцкевіча ёсьць нязначныя праўкі. Так, ён палічыў патрэбным напісаць і аб правах палякаў, якія жылі на тэрыторыі Беларусі, Літвы, Латвіі і Ўкраіны.

У той самай справе (арк. 8) захоўваецца і копія друкаванага на машынцы мандату для дэлегатаў В. Ластоўскага ды І. Луцкевіча. З дак. вынікае, што яны кіраваліся ў сваёй дзейнасьці даручэньнем БНК і тэзісамі дадзенага рэфэрату.

Як можна меркаваць, тэкст гэтага рэфэрату (імаверна, перакладзены на нямецкую ці францускую) арыштавалі нямецкія акупацыйныя ўлады (гл. арт. „Уваскросшы праект“), аднак яго асноўныя палажэньні І. Луцкевіч, мабыць, данёс удзельнікам Лязанскай канфэрэнцыі, што выклікала непрыхільнае стаўленьне да яго акупантаў¹.

Ідэі, артыкуляваныя ў рэфэраце, А. Луцкевіч выклаў у арт. „Нашы суседзі“ (*Нт.* 1916. 2 чэрв.).

Упершыню — з пэўнымі недакладнасьцямі — тэкст рэфэрату апублікаваны ў: С. 1990, № 2.

¹ ...штучнае стрыманьне разьвіцьця эканамічнага жыцьця Беларусі... — Гл. арт. „Эканамічны стан Беларусі“.

² ...ад вялікай расейскай рэвалюцыі... — На ўвазе маецца рэвалюцыя 1905—1907 гг.

³ У 1905 гаду на партыйным зьездзе, на каторым Беларускай Рэвалюцыйная Грамада абярнулася ў Сацыялістычную... — Гл. заўвагу 13 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

⁴ Сацыял-дэмакратычная партыя Беларусі — На ўвазе маецца Сацыялістычная партыя Бела́й Ру́сі, створаная ў 1904 г. з ініцыятывы ППС.

⁵ Беларускі мужыцкі саюз — Гаворка пра Беларускі сялянскі саюз, створаны ў 1905 г. Пра яго А. Луцкевіч пісаў ва ўспамінах „За дваццаць пяць гадоў“, арт. „Сяляне, арганізуйцеся!“ ды інш. працах.

⁶ Саюз беларускіх народных вучыццалёў — Гл. заўвагу 19 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

⁷ Саюз вучыцельскіх сэмінарыяў — Заснаваная ў 1906 г., арганізацыя ахоплівала вучняў Маладзечанскай, Панявешкай, Полацкай ды Сьвіслацкай настаўніцкіх сэмінарыяў².

⁸ ...учасьце ў саюзе і зьездах аўтанамістаў-фэдэралістаў... — Гл.: ДГБР. С. 37—38, 185.

¹ Гл.: ДГБР. С. 98.

² Гл.: Тамсама. С. 127, 161.

⁹ ...жывуць яшчэ два народы, — народы, каторыя маюць гэткае самае права на жыццё і свабоднае разьвіццё сваёй культуры, як другія: гэта — палякі і жыды. І вось для гэтых народаў беларускі палітычных ідэал — найбольш выгоды, найбольш жаданы: ён не разьдзяляе, а яднае распыленых ад Балтыцкага да Чорнага мора палякаў [і] жыдоў... — У першай рэдакцыі было: „жыве яшчэ адзін народ, — народ экстрэтарыяльны, але каторы мае гэткае самае права на жыццё і свабоднае разьвіццё сваёй культуры, як другія: гэта — жыды. І вось для гэтага народу беларускі палітычных ідэал — найбольш выгоды, найбольш жаданы: ён не разьдзяляе, а яднае распыленых ад Балтыцкага да Чорнага мора жыдоў...“

¹⁰ ...„Унівэрсал“ Канфэдэрацыі... — У канцы 1915 — пачатку 1916 г. была распрацаваная і пададзеная да агульнага ведама канцэпцыя Канфэдэрацыі Вялікага Княства Літоўскага як беларуска-літоўскае дзяржавы. Аўтарам Унівэрсалу Тымчасовай Рады Канфэдэрацыі¹ зьяўляецца І. Луцкевіч². Неўзабаве зьявілася і адозва³, якую напісаў Ю. Шаўліс⁴. Гісторык З. Панарскі пісаў, што на сустрэчах па чацьвяргах, якія сталі традыцыйнымі, „літоўскія палітыкі ня вельмі цікаваліся Канфэдэрацыяй“⁵. Зь вядомых літоўскіх палітыкаў гэтую ідэю падтрымлівалі толькі Ю. Шаўліс ды Ё. Вілейшыс. Большасць літоўскіх палітыкаў пасля прыходу немцаў адразу стала на шлях тварэньня асобнае нацыянальнае дзяржавы.

¹¹ „Лета 1915, месяца.... — У апублікаваным тэксьце Унівэрсалу⁶, слова „месяца“ скарочана („мес.“). Акрамя таго, у дадзенай цытаце апушчаны другі абзац Унівэрсалу.

¹² ...адозва Рады Канфэдэрацыі... — Гл. заўвагу 10.

Вызваленьне школы (с. 124)

Друкуецца паводле: БК-1917, дзе апублікаваны пад псэўд. І. Мялешка.

Упершыню — *Нт.* 1916. 11 ліп.

Прэтэкстам для напісаньня арт. было адкрыццё на беларускай тэрыторыі, акупаванай нямецкімі войскамі, беларускіх школаў, а таксама імкненьне польскага актыву навязаць беларусам польскамоўную адукацыю.

Гл. таксама арт. „Унутраная работа“.

¹ *Ордэр* (польск. *order*) — ордэн.

² ...ды ў вучыцельскіх інстытутах... — У БК-1917 надрукавана „ды ў іншых вучыцельскіх інстытутах“.

Аснова еднасьці (с. 125)

Друкуецца паводле: БК-1917, дзе апублікаваны пад крыпт. А. Н.

Упершыню — *Нт.* 1916. 11 жн.

¹ ...бітвы ў касьцёлах паміж сялянамі з аднэй і тэй жа вёскі... — Гл. арт. „Яніская справа“.

¹ Гл.: *ЛіМ.* 1990. 23 лістап; *Архівы БНР.* Т. I. Кн. 1. С. 851; *ДГБР.* С. 80.

² Гл.: *ДГБР.* С. 97, 191.

³ Гл.: *ЛіМ.* 1990. 23 лістап. У скароце: *ДГБР.* С. 80.

⁴ Гл.: *ДГБР.* С. 191.

⁵ Ponarski Z. Konfederacja Wielkiego Księstwa Litewskiego 1915—1916 // *Białoruskie Zeszyty Historyczne.* 1998. Nr 10. S. 58.

⁶ Гл.: *Архівы БНР.* Т. 1. Кн. I. С. 851.

Сіла наша — у нас самых (с. 126)

Друкуецца паводле: *БК-1917*, дзе апублікаваны пад псэўд. *І. Мялешка*.
Упершыню — *Г.* 1916. 15 верас.

Унутраная работа (с. 127)

Друкуецца паводле: *БК-1917*, дзе апублікаваны пад крыпт. *А. Н.*
Датуецца 1916 г.

Гэты арт. трэба суадносіць з успамінамі „Жыцьцё і праца Івана Луцкевіча“¹ і „За дваццаць пяць гадоў“².

Зь вядомых прычын *А. Луцкевіч* ня мог назваць усе беларускія інстытуцыі ў зоне нямецкай акупацыі і зусім аб'ектыўна паказаць адносіны зь нямецкімі акупацыйнымі ўладамі.

¹ ...сабраўшы ахвочых людзей за прафэсароў... — Гаворка пра выкладчыкаў, лектараў.

² Настаўніцкія курсы ў Вільні пачалі працаваць з 15.12.1915 г.³

³ Заняткі ў Сьвіслацкай настаўніцкай сэмінарыі пачаліся 15.10.1916 г. Першы набор вучыўся 3 мес., наступныя — па 6 мес. Сэмінарыя працавала да 15.11.1918 г. Падрыхтавала 144 настаўнікі⁴.

⁴ Падрабязней пра гэта ў арт. „Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусьветнае вайны“.

⁵ Першы нумар „Номану“ выйшаў 15(28).02.1916 г. Аб умовах працы рэдакцыі гл. успаміны „Замест адказу (Гістарычная спраўка)“.

1917

Голас суседзяў (с. 129)

Друкуецца паводле: *Г.* 1917. 9 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *І. Мялешка*.

¹ Так у *Г.*

² „*Białoruś pod rządami Rosji*“ — „Беларусь пад уладаю Расеі“.

³ „*Rosyjskie rządy na Białorusi*“ — „Расейская ўлада на Беларусі“.

Патрэба выбару (с. 130)

Друкуецца паводле: *Г.* 1917. 19 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *І. Мялешка*.

¹ Гл.: ДГБР; Пра Івана Луцкевіча.

² Гл.: ДГБР.

³ БДАМЛМ. Ф. 3, воп. 3, адз. зах. 126, арк. 8.

⁴ Siemakowicz M. Polityka władz rosyjskich, niemieckich i polskich wobec szkolnictwa białoruskiego w latach 1903—1922 // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1997. Nr 7.

Добрыя весці (с. 130)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1917. 16 лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *I. Mialeszka*.

¹ Цэнтральнымі дзяржавамі называлі Нямецчыну, Аўстра-Вугоршчыну і іх саюзнікаў.

² ...*беларусам пазволіла выдаваць у Пецяўбурзе дзве часопісі і дало некаторыя канцэсіі ў справе арганізавання высяленцаў...* — Гаворка ідзе пра газ. „Дзяньніца“ і „Świetaś“ (гл. ніжэй), а таксама пра Беларускае таварыства ў Петраградзе па аказанні дапамогі пацярпелым ад вайны (студз. 1916 — пачатак 1918).

³ ...*„Дзяньніца“ рускімі літарамі і „Świetaś“ — лацінскімі* — Тыднёвы газ. „Дзяньніца“ і „Świetaś“ выходзілі з 1.11 да 31.12.1916 г. у Пецяўбурзе. Выданьне іх было спынена з-за фінансавых цяжкасцяў і цензурных перашкодаў.

Трайны пратэст (с. 131)

Друкуецца паводле: *Г.* 1917. 20 лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *I. Мялешка*.

¹ Гл. заўвагу 1 да арт. „Добрыя весці“.

„У іх нічога няма!“ (с. 132)

Друкуецца паводле: *Г.* 1917. 20 лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Н.*

У гэтым арт. аўтар сысцла выкладае свой погляд на гісторыю Беларусі і характар Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў.

Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

¹ На ўвазе маецца апостальскі адміністратар Віленскай дыяцэзіі кс. Казімер Міхалькевіч.

² Аўтар перабольшвае маштабы польскай калянізацыі Беларусі. Польская шляхта паводле Статуту 1588 г. і насуперак акту Люблінскай уніі не атрымала права набываць нерухомасць і атрымліваць сьвецкія і духоўныя пасады ў ВКЛ. Уласнікамі нерухомасці і дзяржаўнымі дзеячамі ў ВКЛ палякі становіліся пераважна праз матрыманыя адносіны з шляхоцкімі фаміліямі Беларусі і Літвы, чым і тлумачыцца нешматлікасць этнічна польскага элементу ў складзе шляхты беларуска-літоўскіх земляў.

Цікавае выступленне (с. 133)

Друкуецца паводле: *Г.* 1917. 23 лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Н.*

¹ ...*ужо даўно пазбаўленай свайго галавы — біскупа...* — У кастр. 1907 г. расейскія ўлады адхілілі ад кіравання Віленскай дыяцэзіяй і выслалі пад нагляд паліцыі ў в. Нішча Віцебскай губ. біскупа Эдварда фон дэр Ропы, які выступаў супраць атаясамлівання каталіцызму з польскасцю і прыязна ставіўся да ўвядзення ў царкоўнае жыццё беларускае і літоўскае моваў. Да 1918 г. дыяцэзію ўзначальваў апостальскі адміністратар — пап-пак Казімеж Міхалькевіч.

² *Інгрэс* — урачыстае ўзыходжаньне біскупа на катэдру (пасад).

³ „Jo Malonybe Naujas Žemaičiu vyskupas Pranciškus Karevičius“ — „Яго Міласьць новы біскуп Жамойцкі Пранцішкус Каравічус“.

⁴ „...жмудзінаў і літоўцаў... — На той час паняцьці „літовец“ і „жмудзін“ яшчэ не былі канчаткова ўтаясамленья: жыхароў Жмудзі (Жамойці) часта па-ранейшаму называлі жмудзінамі, а літоўскамоўных жыхароў Аўкштоты і Нальшчанаў — літоўцамі.

Яго Эксцэленцыі Імпэрскаму Канцлеру (с. 134)

Друкуецца ўпершыню ў перакладзе зь ням., зробленим паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 132, арк. 3.

Дак. датаваны: *Вільня, 26 сакавіка 1917 г.*

¹ „...найбольшы прамысловы цэнтар вобласьці... — На ўвазе маецца акупаваная частка Беларусі.

² У 1569 г. Беласток у складзе Падляскага ваяводзтва стаў складаваў часткаю Каралеўства Польскага.

³ „...Беларускі камітэт... — На ўвазе маецца Беларускі камітэт дапамогі пацярпелым ад вайны.

Воля Краю (с. 134)

Друкуецца паводле: Г. 1917. 6 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *І. Мялешка*.

¹ Маюцца на ўвазе шматлікія публікацыі ў польскім друку пра тое, што сярод насельніцтва беларускіх і літоўскіх земляў вялікі адсотак складаюць палякі. Гл., напр., арт. „Не дамося!“.

² Засноўваючы школы зь бясплатнымі абедамі для дзяцей, польскія актывісты і духавенства вымагалі ад бацькоў, каб яны пісьмова дэкларавалі сваю прыналежнасьць да польскае нацыі. Тых, хто адмаўляўся гэта рабіць, духавенства праклінала з амбонаў. Нярэдка сьвятары не ўдзялялі такім людзям сакрамантаў, а іх дзяцей адлічвалі са школаў. Гл., напр., інтэрвію „Литва, Белоруссия и поляки в районе старой оккупации“.

Мэты вайны (с. 135)

Друкуецца паводле: Г. 1917. 18 тр., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*

¹ *Обэр–Ост* (Ober–Ost, Ob Ost ад das Oberkommando Armee Ost) — Галоўнае камандаваньне арміі „Ўсход“, або Ўсходняга фронту, якое кантралявала акупаваную тэрыторыю Беларусі (за выключэньнем тэрыторыі на поўдзень ад Белаўескай пушчы), Літвы (акрамя Занёманскай) і Курляндыі.

Вільня, 15 чэрвеня (с. 136)

Друкуецца паводле: Г. 1917. 15 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню без подп.

¹ Гл. арт. „Воля Краю“.

Каля зямельнай справы (с. 137)

Друкуецца паводле: Г. 1917. 15 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. Г. Б.

¹ На ўвазе маецца Лютаўская рэвалюцыя 1917 г.

Вільня, 29 чэрвеня 1917 г. (с. 138)

Друкуецца паводле: Г. 1917. 29 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню без подп.

¹ ...*беларускі народны камітэт, выбраны на канвэнце ў Мінску...* — Гаворка пра БНК-г, які быў абраны зездам беларускіх нац. арганізацый 27.03(9.04).1917 і дзейнічаў да 8(21).07.1917 г.

Натуральныя саюзьнікі (с. 139)

Друкуецца паводле: Г. 1917. 6 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўд. І. Мялешка.

У Глаўную камісію Райхстагу ў Бэрліне (с. 140)

Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 132, арк. 13.

Чарнавік захоўваецца тамсама: арк. 14. На ім алоўкам дата: 1.IX.1917.

Упершыню — без подп. — апублікавана ў: *Нт.* 1917. 28 верас.

Публікацыя датаваная: *Вільня, 1 верасня 1917 г.*

Рэзалюцыя паседжаньня Беларускага клюбу ў Вільні 8 верасня 1917 г. (с. 140)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 87.

Загалолак дадзены ўкладальнікам.

На адвароце рукапісу алоўкам напісана, што за рэзалюцыю галасаваў 61 удзельнік паседжаньня, супраць — 6, а 2 чалавекі ўстрымаліся. Усяго ж прысутнічала 69. Аднак у БДАМЛМ (тамсама, арк. 60) маецца „Запіс членаў Беларускага Клубу і іх гасцей, быўшых на засяданьні 8 верасня 1917 г.“. З гэтага запісу вынікае, што ў сходзе бралі ўдзел 66 асоб.

¹ ...*салідарнасьць з рэзалюцыяй канфэрэнцыі беларускіх арганізацый у Вільні, апублікаванай у Унівэрсале канфэрэнцыі...* — Гаворка пра ўнівэрсал канфэрэнцыі БНК, БСДРГ і Віленскага камітэту БСГ (гл. у разьдзеле *Дадатак*).

² ...*Ober Ost...* — Гл. заўвагу да арт. „Мэты вайны“.

Хто вінават? (с. 141)

Друкуецца паводле: Г. 1917. 14 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. Г. Б.

¹ Гл. таксама інтэрвію „Литва, Белоруссия и поляки в районе старой оккупации“ і нэ-кралёг „Прот. Міхал Галянкевіч“.

² На ўвазе маецца Беларускае таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны. Гл. арт. „Наша павіннасьць“ і камэнт. да яго.

*Рэзалюцыя мітынгу сацыялістычных і дэмакратычных арганізацыяў
16 верасьня 1917 г. (с. 142)*

Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 88.

Упершыню — *Arche*. 2006. № 4.

Загалолак дадзены ўкладальнікам.

Тамсама (арк. 84, 91) захоўваюцца накіды гэтай рэзалюцыі, зробленыя А. Луцкевічам па-польску.

Патрэба мітынгу ўзьнікла ў сувязі з тым, што на 18—23.09.1917 г. была прызначана Літоўская Канфэрэнцыя, якая мелася абраць Літоўскую Тарыбу і выказацца аб далейшым лёсе літоўска-беларускіх земляў. Пра гэты мітынг А. Луцкевіч пісаў: „Падыходзіць 1917 год, і нямецкі ўрад пачынае падгатоўку арганізацыі літоўскае Тарыбы — ведама, у такім складзе, каторы забяспечыў бы слухмянасьць загадам начальніка ўпраўленьня Літвы князя Ізэнбурга–Бірштэйна. Беларусам вызначаецца адно месца, і Зуземіль мае ўжо гатовага кандыдата, які ахвотна пойдзе на ўсякую ўгоду¹. Але ўсё беларускае грамадзянства востра выступае проці гэткага трактаваньня беларусаў на тэрыторыі, на каторай яны лікам блізка роўны літвінам. На сацыялістычным мітынгу, скліканым сацыялістычнымі партыямі ўсіх нацыянальнасьцей, прамоўцы ад беларусаў, а між імі Іван Луцкевіч, востра кляймаць палітыку акупантаў і тых літвінаў, якія пайшлі на ўгоду зь імі“².

На адвароце арк. 91 рукою Луцкевіча зробленыя запісы, зь якіх вынікае, што мітынг адкрываў Ф. Эйдзевіч. З паправак, унесеных у рэзалюцыю, можна зрабіць выснову, што небеларускія ўдзельнікі мітынгу традыцыйна разглядалі беларускія землі як складовую частку гістарычнай Літвы, і толькі намаганьнямі беларускіх дзеячаў удалося правесці словы пра беларуска-літоўскія землі.

¹ Гэтае слова ўпісанае алоўкам.

² ...*свабодна ўсім*... — Гэтыя словы ўпісаныя алоўкам.

³ ...*Літоўска-Беларускіх зямель*... — Гэтыя словы ўпісаныя замест выкасаваных „усіх разарваных вайной часьцей Літвы“.

Вільня, 28 верасьня (с. 142)

Друкуецца паводле: Г. 1917. 28 верас., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

У гэтым арт. далей разьвівваюцца ідэі, выказаныя ў рэфэраце беларускае дэлегацыі на Лязанскай канфэрэнцыі народаў Расеі. У тым самым нумары Г зьмешчаны тэкст тэлеграмы „Ў Глаўную камісію Райхстагу ў Бэрліне“.

¹ Намёк на В. Ластоўскага.

² ДГБР. С. 98—99.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

¹ *Сэрбія, ...каторая счэзла з карты Эўропы як ахвяра самагубнай палітыкі кааліцыі.* — Саюзыніца краінаў Антанты, Сэрбія была акупаваная аўстра-угорскім войскам.

² *...пасля ўпадку Рыгі...* — Рыга была занятая нямецкімі войскамі ў жн. 1917 г.

„Краёвая Рада Літвы“ (с. 143)

Друкуецца паводле: *Нм.* 1917. 28 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *I. Mialeška.*

Літоўская Краёвая Рада (Taryba) створана ў згодзе зь нямецкімі акупацыйнымі ўладамі на Літоўскай Канфэрэнцыі 18—23.09.1917 г. у абмен на абяцаньне літоўскіх дзеячаў у разе прызнання Нямецкай незалежнасці Літвы ўступіць з кайзераўскай дзяржавай „у пэўныя адносіны“¹.

БНК і іншыя беларускія ўстановы імкнуліся запабегчы аднабаковым дзеянням літоўскіх дзеячаў, якіх падтрымлівала акупацыйная ўлада. У самым пачатку верас. 1917 г. адбылася канфэрэнцыя БНК, БСДРГ і Віленскага к-ту БСГ², 8.09.1917 г. — паседжаньне Беларускага клюбу ў Вільні³. Нарэшце, напярэдадні Літоўскае Канфэрэнцыі — 16.09.1917 г. — прайшоў мітынг сацыялістычных і дэмакратычных арганізацыяў⁴.

Пасля Літоўскае Канфэрэнцыі пад кіраўніцтвам І. Луцкевіча⁵ 30 верас. адбыўся беларускі мітынг, які даручыў арганізатарам „учыніць патрэбныя крокі дзеля сазыву ў Вільні Беларускай Канфэрэнцыі з прадстаўнікоў усіх Беларускіх зямель акупацыі“ (гл. „Рэзалюцыю беларускага мітыngu 30 верасня 1917 г.“). 4.10.1917 прэзыдыюм мітыngu зьвярнуўся да начальніка адміністрацыі акругі Літва кн. Ізэнбурга–Бірштэйна з просьбаю „аб пазваленьне асобам, каторыя будуць намі дэлегаваны, аб’ехаць беларускія ваколіцы і запрасіць прадстаўнікоў беларусаў з правінцыі на супольную з намі нараду аб арганізацыі Беларускай Канфэрэнцыі ў Вільні“ (гл. „Зварот да начальніка адміністрацыі акругі Litauen“). Недзе ў гэты час А. Луцкевіч складае „Плятформу Арганізацыйнага Камітэту дзеля сазыву Беларускай Канфэрэнцыі ў Вільні“. 16.10.1917 г. беларускія актывісты пішучы ліст да імперскага канцлера, які меўся прыехаць у Вільню, а 18 кастр. прадстаўнікі беларускага грамадзянства зноў зьвяртаюцца да кн. Ізэнбурга–Бірштэйна — на гэты раз з просьбаю зацвердзіць „утвораны імі падгатавіцельны камітэт дзеля сазыву ў Вільні беларускай канфэрэнцыі з усіх Беларускіх зямель акупацыі ў зьвязку з будучай арганізацыяй нашага Краю“ (гл. „Ліст да начальніка адміністрацыі акругі Літва“). Вядома, што ўжо 17.11.1917 г. Аргкамітэт паведамляў аб сваім заснаваньні афіцыйна (гл. „У Жыдоўскі Цэнтральны Камітэт у Вільні“). 20.11.1917 г. *Нм* пісаў, што „пытаньне аб Беларускай Канфэрэнцыі разьвязана памысна“, а 23 лістап. быў апублікаваны пэрсанальны склад прэзыдыюму Арганізацыйнага Камітэту дзеля скліканьня Канфэрэнцыі, паведамлялася пра час і месца правядзеньня яго штодзённых паседжаньняў. Недзе на мяжы 1917 і 1918 г. Арганізацыйны Камітэт зьвярнуўся да „сьвядомых і чынных беларусаў на ўсім абшары акупацыі з прызывам прыняць учасьце ў падгатавіцельнай рабоце дзеля сазыву Канфэрэнцыі“ (гл. „Ліст Арганізацыйнага Камітэту дзеля скліканьня Беларускай Канфэрэнцыі ў Вільні“).

¹Новый взгляд на историю Литвы. Каунас, 1991. С. 56.

²Гл. „Унівэрсал канфэрэнцыі Беларускага Народнага Камітэту, Беларускай Сацыял-Дэмакратычнай Работніцкай групы і Віленскага камітэту Беларускай Сацыялістычнай Грамады“.

³Гл. „Рэзалюцыю паседжаньня Беларускага клюбу ў Вільні 8 верасня 1917 г.“.

⁴Гл. „Рэзалюцыю мітыngu сацыялістычных і дэмакратычных арганізацыяў 16 верасня 1917 г.“.

⁵Гл.: *ДГБР*. С. 98—99, 193.

Падрыхтоўчая нарада, якая сабралася 25.01.1918 г., была канстытуыравана адразу ў Беларускаю Канфэрэнцыю, а Канфэрэнцыя абрала Беларускаю Раду ў Вільні, вядомую і як ВБР.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Пасля Канфэрэнцыі“.

¹ *...правядзеньня ў жыццё парлямэнцкага праекту аб самаўпраўленьні нашага краю...* — Гл. тэлеграму „Ў Глаўную камісію Райхстагу ў Бэрліне“ і камэнт. да арт. „Вільня, 28 верасня“.

² *Post factum* — пасля факту, пасля падзеі.

³ *Militär-Verwaltung* (die *Militärverwaltung*) — вайск. адміністрацыя (управа, упраўленьне). На пачатак 1917 г. акупаваная тэрыторыя Ober Ost¹ (за выключэньнем прыфрантавой паласы) была падзеленая на дзьве вайск.-адміністрацыйныя акругі: Літва (*Militär-Verwaltung Litauen*) і Беласток–Гродна (*Militär-Verwaltung Bielastok—Hrodna*)². На чале адміністрацыі стаяў *Verwaltungschef* (начальнік адміністрацыі).

Рэзалюцыя беларускага мітынгу 30 верасня 1917 г. (с. 144)

Друкецца ўпершыню паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 74—75.

Загалавак дадзены ўкладальнікам.

Чарнавік перакладу на ням., а таксама копія машынапісу гэтага перакладу, зробленага Э. Л. Мэнке, захоўваюцца тамсама: адз. зах. 134, арк. 4—6.

А. Луцкевіч пісаў, што „пасля літоўскае канфэрэнцыі і ўтварэньня Тарыбы ў Беларускім Клюбe пад маршалкоўствам Івана Луцкевіча адбываецца... мітынг — спэцыяльна беларускі, каторы выносіць рэзалюцыю пратэсту проці адносін [нямецкіх уладаў] да беларусаў і трэбуе, каб нямецкія ўласці дапусьцілі скліканьне ў Вільні беларускай нацыянальнай канфэрэнцыі дзеля ўтварэньня беларускага прадстаўнічага органу“³.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Краёвая Рада Літвы“ і „Зварот да начальніка адміністрацыі акругі Літва“.

¹ *...рэзалюцыі Глаўнай Камісіі Райхстагу аб самаўпраўленьні зямель акупацыі...* — Гл. тэлеграму „Ў Глаўную камісію Райхстагу ў Бэрліне“. Словы „зямель акупацыі“ ўстаўлены замест выкасаваных „занятай немцамі часыці нашага Краю“.

² Далей выкасавана слова „вярхоўныя“.

³ *...Verwaltung'i: Bielastok—Hrodna i Litauen...* — Гл. заўвагу 3 да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

⁴ Далей выкасаваныя словы „на роўных з усімі нацыянальнасьцямі краю асновах“.

⁵ Далей тэкст напісаны алоўкам.

Зварот да начальніка адміністрацыі акругі Літва (с. 144)

Друкецца ўпершыню паводле чарнавіка, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 271, арк. 18.

Загалавак дадзены ўкладальнікам.

¹ Гл. камэнт. да арт. „Мэты вайны“.

² Больш падрабязна пра гэта гл. у: Людендорф. Мои воспоминания о войне 1914—1918. Тт. I и II. М., 1923. С. 154—157.

³ ДГБР. С. 99.

Пераклад гэтага дак. на нямецкую захоўваецца тамсама (адз. зах. 140, арк. 4—5) і датаваны 4.10.1917 г.

Гл. таксама „Рэзалюцыю беларускага мітыngu 30 верасня 1917 г.“ і камэнт. да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

Зварот прэзідыюму беларускага мітыngu 30.09.1917 г. да кн. Ізэнбурга–Бірштэйна быў выкліканы тым, што без дазволу начальніка адміністрацыі нельга было склікаць Беларускаю Канфэрэнцыю. Задача склікання і падрыхтоўкі Канфэрэнцыі ўскладнялася тым, што віленскі цэнтар быў адрэзаны ад правінцыі (была абмежаваная свабода перамяшчэння па акупаванай тэрыторыі, рэдакцыя „Гоману“ ня ведала адрасоў сваіх падпісчыкаў¹).

¹ *Ob Ost* (Ober–Ost) — Гл. камэнт. да арт. „Мэты вайны“.

² ...*Verwaltung'aŭ* — Гл. заўвагу 3 да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

³ У арыгінале напісана „*Litauen*“.

Да імперскага канцлера Нямеччыны (с. 145)

Друкуецца ўпершыню паводле чарнавіка, які захоўваецца ў БДАМЛІМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 47—51.

Дак. датаваны: *Вільня, 16.X.17.*

Гл. таксама ліст „Яго Сьветласьці пану начальніку ўпраўленьня *Litauen* у Вільні“ і камэнт. да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

¹ ...*у межах нямецкай акупацыі*... — Слова ўпісаныя замест выкасаваных „бацькаўшчына каторага аказалася разьдзеленай ваенным фронтам на дзьве часткі“.

² *Арганізацыя Рады Літвы*... — Гл. арт. „Краёвая Рада Літвы“.

³ ...*Verwaltung'a Litauen*... — Гл. заўвагу 3 да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

⁴ ...*насяленьнем*... — Слова ўпісанае замест выкасаваных „нашым грамадзянствам“.

⁵ Гл. заўвагу 2 да ліста „Яго Эксцэленцыі Імперскаму Канцлеру“.

⁶ ...*цэнтральных дзяржаў*... — Гл. заўвагу 1 да арт. „Добрыя весьці“.

Яго Сьветласьці пану начальніку ўпраўленьня *Litauen* у Вільні (с. 146)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛІМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 132, арк. 15—16.

Копіі машынапісу гэтага дак. захоўваюцца тамсама: адз. зах. 133, арк. 46, 47. Першая зь іх падпісаная П. Вансовічам і М. Родзевічам (трэці подп. невядомы). Подп. на другой копіі невядомы.

Рукапіс перакладу на ням., зробленага Э. Л. Мэнке, захоўваецца тамсама: адз. зах. 131, арк. 38—39. Тамсама (адз. зах. 131, арк. 37; адз. зах. 133, арк. 48) захоўваюцца і копіі машынапісу перакладу.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

¹ *У мэмарыяле, пасланым на імя Імперскага Канцлера... за подпісамі 40 прадстаўнікоў беларускага грамадзянства*... — Гл. „Да імперскага канцлера Нямеччыны“. Сьпіс падпісаных знаходзіцца ў БДАМЛІМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 59.

¹ Гл.: „Адказ на адказ (Гістарычная спраўка)“.

² ...і просім тэлеграфна пераслаць іх Імпэрскаму Канцлеру. — Гэтыя словы ўпісаныя алоўкам.

³ Гэтае слова ўпісана алоўкам.

⁴ ...з суседніх вялікіх дзяржаў... — Словы ўпісаныя замест выкасаванага „дзяржаву“.

⁵ Далей выкасавана слова „курляндзкім“.

Ліст да начальніка адміністрацыі акругі Літва (с. 147)

Друкуецца ўпершыню паводле чарнавіка, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 3, адз. зах. 131, арк. 47. Дак. напісаны 18.10.1917 г.

Загалолак дадзены ўкладальнікам.

Рукапіс перакладу гэтага дак. на ням., зробленага Ю. Мэнке, захоўваецца тамсама: адз. зах. 134, арк. 28. Тамсама (адз. зах. 134, арк. 27; адз. зах. 140, арк. 3) захоўваюцца копіі машынапісу гэтага перакладу.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

¹ ...у звязку з будучай арганізацыяй... — Словы, упісаныя замест „катарая павінна прыняць чыннае ўчасьце ў самаўпраўленьні“.

² ...*Verwaltung*’аў Літва і Беласток–Гродна. — Гл. заўвагу 3 да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

У Жыдоўскі Цэнтральны Камітэт у Вільні (с. 147)

Друкуецца ўпершыню паводле чарнавіка, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 54.

Дак. датаваны: Вільня, 17.XI.1917 г.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

*Плятформа Арганізацыйнага Камітэту
дзеля сазыву Беларускай Канфэрэнцыі ў Вільні (с. 147)*

Друкуецца ўпершыню паводле копіі машынапісу, якая захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 40.

Датуецца кастр. — лістап. 1917 г.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

Вільня, 20 лістапада (с. 147)

Друкуецца паводле: Нт. 1917. 20 ліст., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Краёвая Рада Літвы“.

¹ Думка аб... канфэрэнцыі... была кінута на беларускім мітынгу ў салі Беларускага Клубу ў Вільні 30 верасьня гэтага году. — Гл. „Рэзалюцыю беларускага мітынгу 30 верасьня 1917 г.“.

*Ліст Арганізацыйнага Камітэту
дзеля склікання Беларускай Канфэрэнцыі ў Вільні (с. 148)*

Друкуецца паводле: *ЛіМ*. 1990. 30 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню.

Загалолак дадзены ўкладальнікам.

У БДАМЛМ (ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 41—46) захоўваецца чарнавік гэтага тэксту. Не датаваны. Наверсе арк. 41 напісана: *Wilnia.....191...* Гэта дае падставу меркаваць, што так. быў складзены на мяжы 1917 і 1918 гг.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Краёвая Рада Літвы“, „Вільня, 20 лістапада“ і „Вільня, 1 студня 1918 г.“ і камэнт. да іх.

Дазвол акупацыйных уладаў на правядзеньне Беларускай Канфэрэнцыі дадзены ня быў. У самым канцы 1917 ці на самым пачатку 1918 г. дазволена было правесці толькі падрыхтоўчую нараду¹. Тым часам падзея ішла за падзеяй: у Расеі адбыўся бальшавіцкі пераварот; Вялікабрытанія і Францыя, якія не прызналі новага ўраду, падзялілі тэрыторыю былое Расейскае імперыі на зоны будучых уплываў; палякі, не спадзеючыся забраць у Прусіі свае паўночныя і заходнія землі, вялі перамовы зь немцамі аб далучэнні да Польшчы заходнебеларускіх земляў; Тарыба 11 сьнеж. прыняла дэкларацыю, у якой абвясціла „аднаўленьне незалежнае Літоўскае дзяржавы з сталіцаю ў Вільні“ ... Неабходна было сыпшацца. Атрымаўшы дазвол нямецкіх уладаў на правядзеньне падрыхтоўчай нарады, дзеячы, згуртаваныя вакол БНК, вырашылі абвясціць гэтую нараду Беларускай Канфэрэнцыяй. На гэтай Канфэрэнцыі было ўтворана беларускае прадстаўніцтва — Беларуская Рада ў Вільні, вядомая і як ВБР².

¹ Праўдападобна, што аўтар, пішучы гэты тэкст, яшчэ ня ведаў пра Ўсебеларускі зьезд у Менску.

² Цяпер праспэкт Гедыміна.

1918

Вільня, 1 студня 1918 г. (с. 150)

Друкуецца паводле: *Нт*. 1918. 1 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...чысло школ беларускіх сягае сотні. — У арт. „Аб беларускую гімназію“ (*Нт*. 1918. 15 лют.) А. Луцкевіч удакладніў гэтую лічбу і пісаў, што неўзабаве лік народных школаў „дойдзе паўтара сотні“, а вучняў у іх будзе каля 6000. У арт. „Вільня, 13 жніўня 1918 г.“ (*Нт*. 1918. 13 жн.) ён жа пісаў, што „беларускія народныя школы дайшлі ў нас даволі вялікай цыфры — 150“. У бр. „Польская акупацыя ў Беларусі“ і арт. „Дзесяцілецьце Беларускае школы“ А. Луцкевіч пісаў, што ў заходняй частцы Беларусі ў пэрыяд нямецкае акупацыі было 153 школы. Гэтая лічба названая і ў *Зборніку „НН“* (с. 48).

² Беларускае Навуковае Таварыства было створана падчас Беларускай канфэрэнцыі 25—27.01.1918 г. (гл. рэфэрат „Пятнаццаць гадоў працы Беларускага Навуковага Таварыства“).

³ Беларускі Цэнтральны Саюз нац. грамадзкіх арганізацый, у які ўваходзілі Беларускі камітэт дапамогі пацярпелым ад вайны, Беларускае аб’яднаньне апекі над дзецьмі „Зо-

¹ Пра „нялічаныя прашкоды“ і „труднасьці“, якія пераадольвалі ініцыятары Беларускай Канфэрэнцыі, А. Луцкевіч пісаў у арт. „Пасьля Канфэрэнцыі“ і ў мэмарыяле Беларускага ўраду старшыні Мірнай канфэрэнцыі ў Парыжы.

² Гл.: *ДГБР*. С. 82—84, 99, 195; „Пасьля Канфэрэнцыі“, „Зь беларускага палітычнага архіву“.

лак“, Беларускі Клюб, Беларускі музычна–драматычны гурток і Беларускае спажывецкае таварыства „Райніца“, паўстаў, магчыма, увосень 1917 г. як легальная экспазытура БНК. Машынапісная копія праекту яго статуту і рукапіс перакладу гэтага праекту на ням. захоўваюцца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 138, арк. 3–6.

⁴ ...30 верасня збіраецца першы публічны беларускі мітынг... — Гл. камэнт. да арт. „Беларуская Краёвая Рада“ і „Рэзалюцыю беларускага мітынгу 30 верасня 1917 г.“.

⁵ ...ладзіцца ў Вільні Арганізацыйны Камітэт дзеля сазыву Беларускай Канфэрэнцыі... — Гл. камэнт. да арт. „Беларуская Краёвая Рада“, а таксама „Зварот да начальніка адміністрацыі акругі Літва“, „Ліст да начальніка адміністрацыі акругі Літва“, ліст „У Жыдоўскі Цэнтральны Камітэт у Вільні“, „Плятформу Арганізацыйнага камітэту дзеля сазыву Беларускай Канфэрэнцыі ў Вільні“ і „Ліст Арганізацыйнага камітэту дзеля склікання Беларускай Канфэрэнцыі ў Вільні“.

⁶ Самы канец году прынёс нам запаведзь скорага міру. — На ўвазе маецца пачатак мірных перамоваў у Берасьці.

Тэзісы рэфэрату на Беларускай Канфэрэнцыі (с. 151)

Друкуюцца ўпершыню паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 90, 97.

Загалолак дадзены ўкладальнікам.

¹ Гэты сказ напісаны алоўкам.

Першы накід рэзалюцыі Беларускай Канфэрэнцыі ў культурна–нацыянальных справах (с. 152)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 92.

Загалолак дадзены ўкладальнікам.

Накід рыхтаваўся да Беларускай Канфэрэнцыі 25–27.01.1918, аднак адпаведны дак. Канфэрэнцыі ня выяўлены.

¹ Канфэрэнцыя жадае... — Гэтыя словы ўпісаныя замест выкасаваных „Дамаганьні да акупацыйных уласцей“.

² ...сьпісы жыхароў... — Перапісы насельніцтва.

³ Гэты сказ напісаны алоўкам.

Другі накід рэзалюцыі Беларускай Канфэрэнцыі ў культурна–нацыянальных справах (с. 152)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу лацінкаю, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 95.

Загалолак дадзены ўкладальнікам.

Гэты тэкст стаў асноваю рэзалюцыі Беларускай Канфэрэнцыі 25–27.01.1918, якая ня мае назвы і захоўваецца тамсама: арк. 83.

¹ Далей тэкст напісаны алоўкам.

Рэзалюцыя ў справах праваслаўнай царквы (с. 152)

Друкуецца ўпершыню паводле чарнавіка, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 86.

Рукою А. Луцкевіча алоўкам замест 1) пастаўлена 3), а замест 3) упісана 1).

Тэкст стаў асноваю рэзалюцыі „Аб беларускай мове ў праваслаўнай царкве“, якая прынятая Беларускай канфэрэнцыяй 25—27.01.1918 г. і захоўваецца тамсама: арк. 82.

¹ Слова ўпісана замест выкасаванага „богаслужэбных“.

² ...друкаваўшыхся дагэтуль па-рас[ейску]... — Гэтыя словы ўпісаныя алоўкам.

„Беларусь за Познаншчыну“ (с. 152)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1918. 1 лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *J. Mialeška.*

¹ *Галеньне* — назоўнік, утвораны ад слова „гэліцца“ (квапіцца на што-небудзь).

Пасля Канфэрэнцыі (с. 153)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1918. 5 лют., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Тое, што інфармацыя пра Беларускаю Канфэрэнцыю 25—27.01.1918 г. доўга не друкавалася, паказвае, што ў яе арганізатараў былі няпростыя стасункі з акупацыйнымі ўладамі.

Аб падрыхтоўцы Канфэрэнцыі гл. арт. „Краёвая Рада Літвы“, „Вільня, 20 лістапада“ і „Вільня, 1 студня 1918 г.“, а таксама „Зварот да начальніка адміністрацыі акругі Літва“, „Ліст да начальніка адміністрацыі акругі Літва“ і „Ліст Арганізацыйнага Камітэту дзеля склікання Беларускай Канфэрэнцыі ў Вільні“.

Працольныя запісы канфэрэнцыі захоўваюцца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 98—127.

Машынапісны тэкст галоўных рэзалюцыяў Беларускай Канфэрэнцыі ўзнаўляецца ў разьдзеле *Дадатак*. Апрача таго, першая з гэтых рэзалюцыяў друкавалася ў арт. А. Луцкевіча „Палітычныя лезунгі беларускага руху“¹ і „Зь беларускага палітычнага архіву“, чацьвёртая рэзалюцыя — „проці дамагаьня палякаў прылучыць да Польшчы Беларускія землі“ — утрымліваецца ў арт. А. Луцкевіча „Беларусь за Познаншчыну“ і „Аб Беласточчыну“².

Рукапіс праекту рэзалюцыі ў справах Каталіцкага Касьцёлу з устаўкамі А. Луцкевіча захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 134, арк. 51. Гэты праект прыняты як рэзалюцыя аб беларускай мове ў каталіцкім Касьцёле ў Беларусі, рукапіс якой захоўваецца тамсама: адз. зах. 138, арк. 8. Надрукаваная ў: *Нт.* 1918. 12 лют.

Асноваю рэзалюцыі „Аб беларускай мове ў праваслаўнай царкве“ стаў тэкст А. Луцкевіча „Рэзалюцыя ў справах праваслаўнай царквы“.

Рэзалюцыя супроць разгону большавікамі Ёсебеларускага зьезду ўключана ў тэкст галоўных рэзалюцыяў Беларускай Канфэрэнцыі як пятая частка і друкуецца ў разьдзеле *Дадатак*.

Чарнавік рэзалюцыі аб рэвіндыкацыі нац. маёмасьці, пісаны рукой А. Луцкевіча, захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 96.

Тамсама (арк. 124адв.) маецца рэзалюцыя, у якой выказваецца пратэст супроць недапушчэньня нямецкімі ўладамі на канфэрэнцыю прадстаўнікоў Горадзеншчыны і Беласточ-

¹ Гл.: *Зборнік „НН“*; *ДГБР*.

² Гл.: *Нт.* 1918. 5 сак.

чыны. З тае прычыны, што ад гэтага рэгіёну было мала дэлегатаў, Канфэрэнцыя даручыла Радзе кааптаваць у свой склад 6 прадстаўнікоў гэтага рэгіёну пазьней і давесці такім чынам агульны лік сябраў БРВ да дваццаці.

Рэзалюцыя аб беларускай школе ня выяўленая. З арт. А. Луцкевіча „Аб беларускую гімназію“ (Нт. 1918. 15 лют.), вядома, што Канфэрэнцыя „дала загад Беларускай Радзе: учыніць належныя крокі дзеля арганізацыі беларускай сярэдняй школы — беларускай гімназіі“. Акрамя таго, на Канфэрэнцыі ўтворана БНТ (гл. рэфэрат „Пятнаццаць гадоў працы Беларускага Навуковага Таварыства“).

Як вынікае з пратакольных запісаў, прымалася і рэзалюцыя аб германізацыі.

Гл. таксама два накіды рэзалюцыі ў культурна-нац. справах, зробленыя А. Луцкевічам.

¹ ...*Беларуская Рада...* — Гаворка пра абраную Канфэрэнцыяй Беларускаю Раду ў Вільні (БРВ).

² ...„*добрыя весцы*“... — Алюзія на аднайменны верш У. Сыракомлі.

Рэзалюцыя Беларускай Рады на засяданьні 18 лютага 1918 г. у Вільні (с. 154)

Друкуецца паводле рукапіснага арыгіналу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 36.

Тамсама (арк. 25—27) захоўваецца пратакол паседжання пленуму БРВ ад 18.02.1918 у якім бралі ўдзел А. Луцкевіч, кс. Уладзіслаў Талочка, а. Міхал Галянкевіч, В. Сьвятаполк-Мірскі, Я. Луцкевіч, Д. Сямашка, В. Ластоўскі, Я. Салавей, Я. Туркевіч, Каз. Фалькевіч, Дулька, М. Пэрскі і Я. Станкевіч. З пратаколу вынікае, што супроць рэзалюцыі галасаваў адзін Ластоўскі. Тамсама (арк. 37) захоўваецца тэкст рэзалюцыі на ням. мове, падпісаны А. Луцкевічам, М. Галянкевічам, У. Талочкам, К. Фалькевічам, А. Дулькам, Д. Сямашкам, І. Луцкевічам, Я. Туркевічам, Я. Салаўём, М. Родзевічам, Я. Станкевічам і М. Пэрскім, а таксама рукапіс перакладу, зробленага Э. Л. Мэнке (арк. 38—39).

Упершыню — п. з. „Пастанова Віленскай Беларускай Рады“ і зь лексычнымі праўкамі — у: *ВВ*. 1918. 28 крас. Гэты тэкст перадрукаваны з камэнт. у: *Arche*. 2003. № 2.

Друкавалася з пэўнымі адступленьнямі ад арыгіналу таксама ў кн.: Турок Ф. Белорусское движение: Очерк истории национального и революционного движения белорусов / С приложением белорусской нелегальной литературы, важнейших документов полит. партий и нац. организаций... — М., 1921 (перавыд.: Мн., 1994).

¹ Тут і далей на ўвазе маецца створаны з дазволу Часовага ўраду І польскі корпус пад камандаваньнем Ю. Доўбара-Мусьніцкага (25—29 тыс. легіянераў), які пасля бальшавіцкага перавароту дысьлякаваўся ў раёне Рагачоў—Жлобін—Бабруйск. Паколькі корпус у сваіх інтарэсах хацелі выкарыстаць Антанта і польскія шавіністы, бальшавікі вырашылі яго распусьціць. У адказ 12(25).01.1918 г. пачаўся мяцеж. На кароткі час мяцежнікі ўвайшлі былі ў Менск. Пра гэта гл. таксама ў працы „Польская акупацыя ў Беларусі“ і ў „Рэзалюцыях Беларускай Канфэрэнцыі 25, 26, 27 студня 1918 г. у Вільні“.

*Накід рэзалюцыі Беларускай Рады ў Вільні
пра абвяшчэньне незалежнасьці Літвы (с. 155)*

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 1, воп. 3, адз. зах. 132, арк. 19.

Загаломак дадзены ўкладальнікам.

Трэба думаць, што накід рэзалюцыі пісаны да паседжання БРВ 18.02.1918 г.

Чарнавік гэтай рэзалюцыі ўтрымліваецца ў 5-м блякноце А. Луцкевіча, які захоўваецца ў LMAV: ф. 21, спр. 321.

¹ ...адбудову... — Упісана алоўкам.

² ...супольную... — Упісана алоўкам.

³ ...мае аснову... — Слова, упісаныя алоўкам.

⁴ Далей выкасаваныя словы „аб’яўленьня незалежнасьці“.

⁵ Гэтае слова было ўзятае ў дзвукоссе.

⁶ Далей выкасаваныя словы „выемка з каторай да гэтага далучаецца“. Тэкст рэзалюцыі Беларускае Канфэрэнцыі гл. у разьдзеле *Дадатак*.

Накід тэлеграмы Беларускай Рады ў Вільні райхсканцлеру (с. 155)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛІМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 132, арк. 20.

Дак. датаваны: *Вільня, 18.II.1918.*

Загалолак дадзены ўкладальнікам.

¹ Гл. заўвагу да „Рэзалюцыі Беларускай Рады на засяданьні 18 лютага 1918 г. у Вільні“.

² ...наказываюць... — Слова ўпісанае алоўкам замест выкасаванага „вядома“.

Пратэст Прэзыдыюму Беларускай Рады ў Вільні (с. 155)

Друкуецца паводле: ВБ. 1918. 14 крас., дзе апублікаваны ўпершыню з „уводкай“: „Прэзыдыюм Беларускай Рады ў Вільні паслаў імперскаму Канцлеру, Прэзэсу Райхстагу і генэралу Людэндорфу гэткую тэлеграму...“ Пад тэкстам: *Вільня, 17 марца 1918 г.*

Загалолак дадзены ўкладальнікам.

Праўдападобна, што рэдакцыйны ВБ зробленыя лексычныя праўкі арыгіналу, выявіць які пакуль што не ўдалося.

У БДАМЛІМ (ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 7—9) маецца рукапіс перакладу гэтага тэксту на ням., зробленага Э. Л. Мэнке. Рукою А. Луцкевіча на ім пастаўленая дата: *Wilna, den 17.III.18.*

Незалежная Беларусь (с. 156)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1918. 3 крас., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ Рада Беларускай Народнай Рэспублікі, выбраная Усебеларускім зьездам 30 сьнежня 1917 г. ... — Хоць у праекце пастановы Ўсебеларускага зьезду аб самавызначэньні Беларусі і часовай краёвай уладзе¹ гаварылася аб дэмакратычным рэспубліканскім ладзе ў Беларусі, абвяшчэньне БНР не прадугледжвалася. У першым пункце праекту прадугледжвалася вылучэньне са складу Ўсебеларускага зьезду органу краёвае ўлады — Усе-

¹ Гл. у кн.: Турук Ф. Белорусское движение: Очерк истории национального и революционного движения белорусов / С приложением белорусской нелегальной литературы, важнейших документов полит. партий и нац. организаций... — Перавыд.: Менск, 1994. С. 106—108.

беларускага Савету (Рады) сялянскіх, салдацкіх і работніцкіх дэпутатаў. Паколькі адразу ж пасля прыняцця гэтага пункту пастановы Ўсебеларускі зъезд быў разагнаны, уранку 18.12.1917 г. у чыгуначным дэпо Лібава–Роменскай чыгункі адбылося паседжаньне „общего собрания членов 1-го Всебелорусского Съезда“¹. На ім было вырашана „Совет Съезда объявить Временной Краевой Властью“. 21.12.1917 г. Рада Ўсебеларускага зъезду прызначыла сябе „таковой Временной Властью“ і вырашыла дапоўніць свой склад „представителями крестьян, рабочих и солдат“, а таксама „национальных меньшинств края в лице их социалистических партий“. На гэтым жа паседжаньні Рада вылучыла са свайго складу „Исполнительный Комитет 1-го Всебелорусского съезда“, які пазьней атрымаў назву Выканаўчага Камітэту Рады Ўсебеларускага зъезду. Выканкаму на чале зь Я. Варонкам даручалася „принять на себя функции Исполнительной Власти в Белоруссии“, прычым гэты орган выканаўчай улады „должен быть однородно социалистическим от большевиков до народных социалистов включительно..., стоящих на платформе 1-го Всебелорусского Съезда“.

Выканаўчы Камітэт Рады Ўсебеларускага зъезду стаў правобразам Ураду Беларусі (Народнага Сакратарыяту)², створанага ім 20.02.1918 г.³ Празь дзесяць дзён пасля абвяшчэньня БНР — 19.03.1918 г. — Рада Ўсебеларускага зъезду прыняла назоў Рады БНР⁴. Яе першым Старшынёй стаў Я. Серада.

² ...эта — „прадпарлямэнт“... — Прадпарлямэнтам Раду БНР А. Луцкевіч назваў таксама ў працы „Ўсходняя Беларусь“ і ва ўспамінах „За дваццаць пяць гадоў“⁵. Ва ўспамінах „25 марца 1918 году“ ён назваў Раду беларускім народным парлямэнтам⁶.

³ ...„ўнутраную вялікарускую справу“... — Калі была абвешчаная БНР, Народны Сакратарыят звярнуўся з дэкларацыяй да імперскага канцлера Нямецчыны. У адказе, датаваным 21.03.1918 г. і накіраваным на імя А. Цьвікевіча, было напісана: „Спадар імперскі канцлер адхіліў дэкларацыю (Erklärung) Беларускага Народнага Сакратарыяту ад 9.03.[19]18, бо гэта азначала б умяшаньне ва ўнутраныя вялікарусейскія адносіны“⁷.

⁴ ...а 5 гадз. па абедзе... — Пішучы гэты арт., аўтар браў пад увагу сярэднеўрапейскі час⁸. Гэта меў на ўвазе аўтар і тады, калі пісаў, што пастанова Рады была прынятая „да 5 гадзіны раніцы“. (Ва ўспамінах „25 марца 1918 году“ А. Луцкевіч пісаў, што паседжаньне Рады БНР пачалося а 6-й гадз. і што пастанова Рады была прынятая „каля шостае гадзіны раніцы“.)

⁵ ...даўшыя... — У *Нт* надрукавана „даўшай“.

Будаваньне дзяржаўнага жыцця (с. 157)

Друкуецца паводле: *Нт*. 1918. 3 крас., дзе апублікаваны пад псэўд. *I. Mialeška*.

Дата выхаду гэтага нумару *Нт* — 3 крас. — памылковая, бо ёю пазначаны і папярэдні — 27-ы — нумар.

¹ Гл.: НАРБ. Ф. 325, воп. 1, адз. зах. 6, арк. 21. На жаль, гэтыя копіі пратаколаў не засьведчаныя подпісам сакратара.

² У вышэйцытаванай пастанове Рада Ўсебеларускага зъезду прадпісвала Выканкаму, каб створаная ім улада мела назву „ПРАВИТЕЛЬСТВО НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ“.

³ НАРБ. Ф. 325, воп. 1, адз. зах. 2, арк. 1; тамсама, адз. зах. 16, арк. 56.

⁴ Тамсама, адз. зах. 16, арк. 56адв.

⁵ Гл.: *ДГБР*. С. 166.

⁶ Гл.: *ДГБР*. С. 163; *Пра Івана Луцкевіча*. С. 57

⁷ Копія адказу захоўваецца ў *ЛМАН*: Ф. 21, спр. 320, арк. 42. На ёй рукою А. Луцкевіча пазначана: „Атрымана 23.III.1918“. На мове арыгіналу надрукавана ў: *Arche*. 2009. № 3.

⁸ Гл. запрашэньне на паседжаньне Рады БНР 24.03.1918 у: *Архівы БНР*. Т. I. Кн. 1. С. 62.

У скароце арт. зьмешчаны таксама ў: *ИБДМ*.

¹ *...Беларусь... атрымала земскае самаўпраўленьне... — Земскае самакіраваньне было ўведзена ў Віцебскай, Магілёўскай і Менскай губ. у 1911 г. Гл. заўвагу 1 да арт. „Аб мужыцкіх павіннасьцях“.*

*Старшыні Беларускага Народнага Сакратарыяту
пану Язэпу Варонцы ў Менску–Беларускім (с. 158)*

Друкуецца паводле копіі машынапісу, якая захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 126, арк. 108—109.

Упершыню — зь нязначнымі скаротамі — у: *Arche*. 2008. № 4. С. 111.

Дак. датаваны: *Вільня, 7 красавіка 1918 г.*

Рукою А. Луцкевіча на дак. алоўкам напісана: „Канфідэнцыяльна“.

Відочнымі вынікамі гэтага ліста былі паездка І. Луцкевіча ў Менск і кааптацыя 12 і 14 крас. 1918 г. у склад Рады БНР дзеячоў Менскага беларускага прадстаўніцтва, а таксама дамоўленасьць пра тое, што ўрад БНР узначаліць Р. Скірмунт.

¹ *...цэнтральнымі дзяржавамі. — Гл. заўвагу 1 да арт. „Добрыя весьці“.*

² Далей ніжні правы ражок аркуша абарваны і адсутнічае як мінімум адна старонка тэксту.

² *Periculum in mora!* — Небясьпека ў прамаруджваньні!

Аб даўгі Рачы (с. 159)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1918. 9 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Н. В.*

Яшчэ аб тым жа (с. 160)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1918. 19 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Н. В.*

¹ *Змова..., зробленая... у часе ўсеславянскага зьезду ў Празе... — Пра гэта гл. арт. „Вільня, 4 грудня (дзекабра)“¹.*

Актывізм ці пасівізм (Увагі беларуса з прычыны Берасьцейскае ўмовы) (с. 160)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1918. 19 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *В. Г.*

¹ Маецца на ўвазе, што, пачынаючы ад 1908 г., Турцыя ўступіла ў паласу перамен, якія скончыліся ліквідацыяй манархіі і халіфату.

² *...расавая абломаўшчына... — Чыстая абломаўшчына. Паняцьце „абломаўшчына“ паходзіць ад прозьвішча галоўнага героя рамана І. Ганчарова „Абломаў“ і азначае крайнюю ляготу і пасіўнасьць.*

¹ *НН.* 1908. 4(17) сьнеж.

Вільня, 23 красавіка 1918 г. (с. 162)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1918. 23 крас., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...у межах новай нямецкай акупацыі... — На ўвазе маюцца землі, захопленыя Нямецчынай у лютым 1918 г.

² ...цэнтральныя дзяржавы... — Гл. заўвагу 1 да арт. „Добрыя весці“.

³ ...гэту арганізацыю прыпыніла дэмабілізацыя... — Фармальнай дэмабілізацыі папярэднічаў распад расейскай арміі напярэдадні і асабліва адразу пасля Кастрычніцкага перавароту 1917 г.

⁴ Пры цяперашнім палітычным палажэнні беларусы пакуль што ня маюць магчымасці стварыць мілітарнай сілы... — Аўтар мае наўвече тое, што стварэнню беларускіх збройных сілаў супрацьдзеяла Нямецчына.

Рэзолюцыя Беларускай Рады 26.V.1918 (с. 163)

Друкуецца ўпершыню паводле чарнавіка, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 80.

Гэты тэкст на беларускай мове ўтрымліваецца ў пратаколе паседжання БРВ ад 26.05.1918, які захоўваецца тамсама: арк. 28адв.—30адв.

¹ ...Белорусско-Литовской оккупации... — Упісана замест словаў „Белорусско-Литовского государства“.

Перад развязакай польскае справы (с. 163)

Друкуецца паводле: *Нт.* 4 чэрв. 1918 г., дзе апублікаваны ўпершыню пад псёўд. *J. Mialeška*.

¹ ...цэнтральных дзяржаў... — Гл. заўвагу 1 да арт. „Добрыя весці“.

Усходняя Беларусь: Статыстычныя і гістарычныя матэрыялы (с. 164)

Друкуецца паводле бр.: А. І. *Усходняя Беларусь: Статыстычныя і гістарычныя матэрыялы. Менск: Выданьне Народнага Сакратарства Міжнародавых Спраў, 1918.*

На адвароце шмуктытулу: *Выдана па распараджэнню Народнага Сакратарства Міжнародавых Справаў. Журн. Паст. Народнага Сакратарыяту ад 22 чэрвеня 1918 г., н. 5. Бр. перавыдадзена ў 1993 г.*

Машынапіс — з упісаным ад рукі загаловам „Мэмарыял аб палажэнні ў Усходняй Беларусі“ — захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 134., арк. 31—42. Пад тэкстам дата: *Вільня, 3.04.1918.* Курсіў і вылучэнні прапіснымі літарамі зроблены тут паводле гэтага (першага) машынапісу.

У НАРБ (ф. 325, воп. 1, адз. зах. 21, арк. 130—137) захоўваецца машынапіс „Мэморыял аб палітычным палажэнні Усходняй Беларусі“. Тэкст яго апублікаваны ў: *Arche*. 2009. № 3.

Пра тое, што Народны Сакратарыят БНР пастанавіў выдаць па Народным Сакратарстве міжнародных спраў кнігу „Положение Восточной Белоруссии“, паведамлялася 27.06.1918 г.¹

¹ Гл.: *Архівы БНР*. Т. І. Кн. 1. С. 188.

Пад Усходняю Беларуссю ў 1918 г. разумелася тэрыторыя, не акупаваная немцамі да 18.02.1918 г.

¹ У *Віленскай губ.* — У машынапісе: „У закардонных паведах Віленскай губэрні...“ Гэта зн. у тых частках губ., якія не былі акупаваныя немцамі ў 1915 г.

² Далей у першым машынапісе выкасавана:

„Па ўсей Беларусі іх было перад вайной 565 793 душ (5,6%).

Урэшце, УКРАЇНЦЫ становілі перад вайной па ўсей Беларусі толькі 3,8%“.

³ Пра народных настаўнікаў на акупаванай тэрыторыі гл арт. „Вызваленне школы“, аб праваслаўных сьвятарах — арт. „Хто вінават?“, інтэрвію „Литва, Белоруссия и поляки в районе старой оккупации“ і нэкралёг „Прот. Міхал Галянкевіч“.

⁴ ...на зьездзе ў Менску заснаваўся Саюз Ксяндзоў-Беларусаў... — Зьезд, у якім бралі ўдзел каля 30 сьвятароў, адбыўся 24—25.05(6—7.06) 1917 г.

⁵ Ужо пасля бальшавіцкага перавароту ў Менску, Слуцку і Віцебску адбыліся вялізарныя беларускія вайсковыя зьезды Паўночна-Заходняга фронту, і Кіеве — Палудзенна-Заходняга, і ў Адэсе Румынскага фронту... — 18—24.10(31.10—6.11).1917 г. у Менску адбыўся беларускі вайск. зьезд Заходняга фронту, 12-й арміі Паўночнага фронту і Балтыйскага флёту, 15—20.11(28.11—3.12) у Віцебску — зьезд Паўночнага фронту, 3—8(16—21).12.1917 у Адэсе — зьезд Румынскага фронту, 17—22.12.1917(30.12.1917—4.01.1918) у Кіеве — зьезд Паўднёва-Заходняга фронту.

⁶ У Менску ўтварылася Беларуская Вайсковая Рада... — ЦБВР (інакш — Беларуская Вайсковая Цэнтральная Рада) створана на беларускім зьездзе Заходняга фронту, 12-й арміі Паўночнага фронту і Балтыйскага флёту ў Менску. Тады ж абраны Часовы Выканаўчы Камітэт ЦБВР на чале з С. Ракам-Міхайлоўскім. Выканкам папаўняўся прадстаўнікамі іншых франтоў, абранымі на франтавых зьездах (гл. заўвагу 5).

⁷ ...уцекачом і высяленцам з фронту... — Уцекачамі лічыліся і тыя, хто добраахвотна пакінуў тэрыторыю, акупаваную немцамі, і тыя, хто зрабіў гэта пад прымусам царскага войска і адміністрацыі; высяленцы — людзі, якія жылі на ўсход ад лініі фронту і якіх царская ўлада выселіла з прыфрантавой паласы.

⁸ Заснавальнікамі Будслаўскай гімназіі былі Я. Васілевіч і Э. Будзька.

⁹ Зьезд... меў характар Беларускай Канстытуанты. — Усебеларускі зьезд адбыўся 5—18(18—31).12.1917 г. А. Луцкевіч назваў яго Канстытуантаю і ў лекцыі „Напевы ліры Янкі Купалы“ (1929)¹. У „Мэмарыяле Беларускага Ураду пану старшыні Міравой Канфэрэнцыі ў Парыжы“ ён пісаў, што Зьезд меў устаноўчыя функцыі, а ва ўспамінах „25 марца 1918 году“² назваў яго Устаноўчым Соймам. У арт. „Палітычныя лезунгі беларускага руху“³ А. Луцкевіч пісаў, што Зьезд „меў запраўдны характар Нацыянальнага Кангрэсу“.

Гл. таксама заўвагу 2 да арт. „Незалежная Беларусь“.

¹⁰ Зьезд гэты настанавіў прыступіць да арганізацыі БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ РЭСПУБЛІКІ... Гэтак утварылася Рада Усебеларускага Зьезду... — На Зьездзе прагучаў лезунг Беларускай Народнай Рэспублікі, але да яе абвяшчэньня не дайшло. Гл. заўвагу 1 да арт. „Незалежная Беларусь“.

¹¹ Разгон Зьезду... давеў разрыў беларусаў з бальшавікамі да канца. — Гаворка ідзе пра сацыяліст. і правую плыні ў беларускім руху. Аўтар выпускае тут з-пад увагі, што ўвосень 1917 г. на базе Нарвенскай арганізацыі БСГ у Петраградзе была створана БСДРП, да якой далучылася Гельсінфурская арганізацыя БСГ. Якраз у крас. 1918 г., калі гэтая праца А. Луцкевіча была напісаная, БСДРП была пераўтвораная ў беларускую сэкцыю пры Пецяргфоскім райкаме РКП(б). Гэтая і іншыя беларускія сэкцыі РКП(б), створаныя пазь-

¹ ПКЛіМ. С. 244.

² Гл.: ДГБР; Пра Івана Луцкевіча.

³ Зборнік НН. С. 12; ДГБР. С. 84.

ней, ініцыявалі абвяшчэнне ССРБ. У 1920–1925 гг. да КП(б)Б і КПЗБ далучацца многія беларускія эсэры і сябры БСДП.

¹² ...*Рада Ёсебеларускага Зьезду прызнала патрэбным, каб у гэтай рабоце мелі голас і нацыянальныя меншасці; яна павялічыла свой склад кааптацыяй... Гэтак утварылася арганізацыя з характарам ПРАДПАРЛЯМЕНТУ БЕЛАРУСІ пад названьнем РАДА БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ РЭСПУБЛІКІ.* — Гл. заўвагі 1 і 2 да арт. „Незалежная Беларусь“.

У першым машынапісе пасля словаў „пад названьнем РАДА БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ РЭСПУБЛІКІ“ выкасавана: „у прэзыдыюм каторай увайшлі: прэзэс І. Серада, таварыш прэзэса Я. Варонка і сакратары Ф. Грыб і К. Езавітаў“.

¹³ *Рада выдзяліла спаміж сваіх членаў выканаўчы орган — НАРОДНЫ САКРАТАРЫЯТ БЕЛАРУСІ...* — Народны Сакратарыят Беларусі быў сфармаваны Выканаўчым Камітэтам Рады Ёсебеларускага зьезду 20.02.1918 г. — да абвяшчэння БНР, якое адбылося 9.03.1918 г.

¹⁴ ...*пад кіраўніцтвам вядомага беларускага дзеяча і б. Старшыні Рады Ёсебеларускага Зьезду — Язэпа Варонкі.* — У першым машынапісе было: „пад кіраўніцтвам вядомага беларускага дзеяча Язэпа Варонкі ў гэткім складзе: тымчасовы галава Сакратарыяту і сакратар дзеля заграначных спраў — Я. Варонка, унутраных спраў — І. Макрэў, народнае прасьветы — А. Смоліч, суду — Бялевіч, народнае гаспадаркі — І. Серада, дарог — Рэдзька, фінансаў — Белкінд, дабрачыннасьці — Бадунова, вялікарускіх спраў — І. Злобін, пошт і тэлеграфаў — А. Карач, кантролю — П. Крачэўскі, загадчык спраў — Л. Заяц, паўнамочнік дзеля вайсковых спраў — К. Езавітаў“.

¹⁵ У склад дэлегацыі БРВ уваходзілі А. Луцкевіч, І. Луцкевіч, Я. Станкевіч, Д. Сямашка і Я. Туркевіч. Сямашка на паседжаньне Рады БНР не зьявіўся.

¹⁶ ...*у ўсходняй Беларусі яшчэ за некалькі гадоў перад вайной было заведзена земскае самаўпраўленьне...* — Гл. заўвагу 1 да арт. „Аб мужыцкіх павіннасьцях“. Гл. таксама арт. „Будаваньне дзяржаўнага жыцця“.

¹⁷ *На жаль, пры апошніх выбарах туды папалі людзі, чужыя для краю і часта шкодныя для яго.* — У першым машынапісе гэты сказ упісаны не рукою А. Луцкевіча замест сказу: „Тое ж сталася і з мястовым самаўпраўленьнем — з тэй толькі розьніцай, што па мястох пераважывалі элемэнты небеларускія (жыдоўскія), а гаспадарка ўсёй правінцыяй апынулася ў руках беларускіх“.

¹⁸ Далей у першым машынапісе не Луцкевічам выкасаваны абзац:

„Побач зь земствамі адбылася нацыяналізацыя і розных галін гасударственай гаспадаркі, як пошта, тэлеграф, жалезныя дарогі і іншыя ўрадовыя ўстановы. Гэта быў просты рэзультат рэвалюцыйнага перавароту, аддаўшага ўласьць у рукі народу, а ў Беларусі народ гэты — само сабой разумеецца — быў беларускі. Так прыгатаваўся пераход усяе ўласьці і ўсяе краёвай гаспадаркі ў беларускія рукі, і ўтвораны ў Менску Народны Сакратарыят Беларусі павінен быў толькі пераняць у свае рукі агульнае кіраўніцтва гасударствена-адміністрацыйнай машынай, зусім не пацярпеўшай ад уцечкі большавіцкіх уласьцей, чужых беларускаму народу. І Беларускі Народны Сакратарыят споўніў выпадкую на яго долю задачу: усе старыя гасударственыя ўстановы, павятовыя і губэрскія земствы, мястовыя самаўпраўленьня і т. д. прызналі яго краёвую законную ўласьць, і ўсё адміністрацыйнае жыццё не спынілася ні на адзін мамэнт. Толькі акупацыйныя ўласьці зьмянілі ўтварыўшаеся палажэньне“.

Беларусь і Расея (с. 168)

Друкуецца паводле: *Нм.* 1918. 6 жн., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *J. Mialeška.*

У скароце арт. надрукаваны таксама ў: *ИБДМ*.

¹ *Баўгарыя, каторая не ўбаялася падняць аружжа проці свайго старшага брата — Расеі, памагаўшай сэрбам абрабаваць баўгарскі народ, калі ён быў абясцёлен пасля крывавай барацьбы з туркамі за волю ўсіх балканскіх славянаў?..* — У першай Балканскай вайне (9.10.1912—30.05.1913) Баўгарыі давялося выконваць ролю авангарду падтрыманага Расеяй антытурэцкага Балканскага Саюзу, у які ўваходзілі таксама Грэцыя, Сэрбія і Чарнагорыя; у другой Балканскай вайне (29.06—10.08.1913) Баўгарыя ваявала супраць сваіх былых саюзнікаў, якіх падтрымлівала Расея, а таксама супраць Турцыі і Румыніі; у Першай сусветнай вайне Баўгарыя была саюзніцай Нямецчыны і Аўстра-Вугоршчыны.

² *...центральными дзяржавамі...* — Гл. заўвагу 1 да арт. „Добрыя весці“.

Беларусы — „нямецкая інтрыга“ (с. 170)

Друкуецца паводле: *Нт*. 1918. 3 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *J. Mialeška*.

¹ *У 1865 гаду было забаронена друкаваць па-беларуску кнігі і газеты.* — Забарона ў 1865 г. друкаваць беларускія кнігі лацінкаю ўспрымалася і трактавалася як забарона беларускага друку наагул (выключэнне — беларускія тэксты ў навуковых працах, якія падаваліся як тэксты ў беларускай гаворцы („наречіі“) расейскае мовы). 12.12.1904 г. друк у беларускай мове быў дазволены; тады ж была знятая забарона друкаваць беларускія кнігі і пэрыёдыкі лацінкаю.

² *...центральныя дзяржавы...* — Гл. заўвагу 1 да арт. „Добрыя весці“.

Літва, Беларусія і полякі в раёне старой акупацыі (с. 171)

Друкуецца паводле: *БЭ*. 1918. 1 лістап., дзе апублікавана ўпершыню п. з. „Літва, Беларусія і полякі“ і падпісана Я. Хлябцэвічам.

П. з. „Літва, Беларусія і полякі в раёне старой акупацыі“ інтэрвію было перадрукавана ў *ЧШ* (№ 7—8, датаваны 30.11.1918 г.) і ў газ. „Дзяньніца“ (3.12.1918 г.). У *ЧШ* тэкст падпісаны Халімонам з-пад Пушчы, у „Дзяньніцы“ апублікаваны бяз подп. Перадрукоўка ў *ЧШ* суправаджалася такою заўвагаю ад рэдакцыі:

Даваў месце настоящему интервью с А. Луцкевичем, редакция считает своим долгом отметить, что за весь период оккупации западной Белоруссии А. Луцкевич с целой кликой своих соратников, самым низким образом подхалимствуя перед немецкими властями, проводили в крае политику „незалежного“ создания „Белорусской Республики“.

Друкуецца пад больш адпаведным зместу загаловам з *ЧШ* і „Дзяньніцы“.

Працяглы час гісторыкам была вядомая публікацыя ў *ЧШ*, і некаторыя зь іх на гэтай падставе рабілі выснову, што А. Луцкевіч даваў інтэрвію падчас наведвання Масквы, дзе ён нібыта сустракаўся з У. Леніным¹.

„Старой акупацыяй“ (раёнам старой акупацыі) называлі беларускія землі, захопленыя Нямецчынай да 18.02.1918 г.

¹ *Прибывший из Вильно...* — У „Дзяньніцы“ надрукавана: „Прибывший из г. Вильны в Киев...“.

¹ Гл.: Игнатенко И. М. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. Минск, 1992. С. 139—144; Ладысеў У., Брыгадзін П. Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917—1939). Менск, 2003. С. 83—84; 1 января 1919 года: Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии: документы и материалы. Минск, 2005. С. 4.

²...Виленской... — Гэтага слова ў ЧШ няма.

³...З—4 православных священника. — Гл. арт. „Хто вінават?“ і нэкралёг „Прот. Міхал Галянкевіч“.

⁴Словы, узятыя ў двукоссе, у ЧШ надрукаваныя ў дужках.

⁵...полонизации... — У ЧШ надрукавана „колониization“.

⁶...полонизация... — У ЧШ надрукавана „колонизация“.

⁷У БЭ гэты злучнік адсутнічае.

⁸...учительских семинарий... — У ЧШ і „Дзяньніцы“ надрукавана „учительской семинарии“.

⁹У ЧШ гэты прыназоўнік адсутнічае.

¹⁰...ежемесячник „Крывічанін“... — У кастр. 1918 выйшаў адзіны нумар гэтага час. (рэдактар В. Ластоўскі).

¹¹...ведется... — У ЧШ надрукавана „велась“.

¹²...и при всем желании вернуться на родину не может. — У ЧШ і „Дзяньніцы“ гэтыя словы адсутнічаюць.

¹³...„католической“ Белоруссии... — Гл. камэнт. да арт. „Не дамося!“.

¹⁴...национальности... — У ЧШ і „Дзяньніцы“ надрукавана „национальностей“.

¹⁵Политические события мирового значения... — На ўвазе маецца рэвалюцыя ў Аўстра-Вугоршчыне і распад гэтае дзяржавы незадоўга да публікацыі інтэрвію ў БЭ. Да публікацыі інтэрвію ў ЧШ і „Дзяньніцы“ ў Нямеччыне таксама была зьвергнутая манархія, Берасьцейскі трактат быў дэнансаваны, Польшча праклямавала сваю незалежнасьць, а РСЧА ішла на захад, і ў бальшавікоў мелася надзея на далучэньне да РСФСР усіх беларуска-літоўскіх тэрыторыяў.

Пану Міністру Закардонных Спраў Украінскай Дзяржавы (с. 173)

Тэкст друкуецца паводле: *Архівы БНР*. Т. I. Кн. 1, дзе апублікаваны як нота Надзвычайнай Дэлегацыі Рады БНР міністру замежных спраў Украінскае Дзяржавы і не падпісаны. Датуецца 5 лістап. 1918 г.

Надрукавана таксама ў: *ЗПБ*.

Чарнавік гэтага дак., напісаны рукою А. Луцкевіча ў 11-м блякноце, які захоўваецца ў ЛМАН (ф. 21, спр. 321), п. з. „Мэмарандум Украінскаму ўраду“ і з захаваньнем асаблівасьцяў аўтарскага правапісу апублікаваны ў: *Адраджэньне*.

Надзвычайная Дэлегацыя Рады БНР на чале з А. Луцкевічам была трэцяй місіяй БНР у Кіеве: першая выяжджала ў сак. 1918 г., а ў чэрв. сталіцу Ўкраіны наведаў Р. Скірмунт¹. Паколькі Ўкраіна была прызнаная Нямеччынай і інш. дзярж., БНР была зацікаўлена ў тым, каб яе незалежнасьць была прызнана Ўкраінаю. Гэтаму, аднак, не магла спрыяць пазыцыя ўраду БНР, які не прызнаваў права Ўкраіны на паўднёвыя паветы Горадзенскай, Магілёўскай і Менскай губ., а таксама на этнаграфічна беларускія землі Чарнігаўскай губ. Акрамя таго, урад Нямеччыны разглядаў Беларусь як складовую частку Расеі, і залежны ад Бэрліна ўрад Украіны ня мог ня ўлічваць гэтую пазыцыю.

Пра паездку Надзвычайнай Дэлегацыі Рады БНР у Кіеў гл. таксама: *ДГБР*. С. 197—198.

¹У канцы мінулага месяца яна йшчэ раз звязнулася да Міністэрства Закардонных Спраў... — Як вынікае з чарнавіка, 28.10.1918 г. дэлегацыя „йшчэ раз была“ ў таварыша міністра замежных спраў Украіны.

²Расейскія войскі занялі тэрыторыю на захад ад Дняпра і Заходняе Дзвіны (часткі Полацкага, Лепельскага, Сеньненскага, Аршанскага і Магілёўскага паветаў) у адпаведнасьці з дадатковым дагаворам, які РСФСР і Нямеччына падпісалі 27.08.1918 г.

¹Беларускі Шлях. 1918. 12, 28 чэрв.

Праграма Ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі (с. 173)

Друкуецца паводле машынапісу, які захоўваецца ў ЛМAB: ф. 21, спр. 349, арк. 6.
 Упершыню — з захаваньнем асабліва сьцяж аўтарскага правапісу — у: *Адраджэньне*.
 Надрукавана таксама ў: Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Мінска: У 4 кн. Кн. 2. Мінск, 2002.

Заканчэньне тэксту ня выяўленае.

Расейскі пераклад поўнай версіі тэксту п. з. „Декларация Совета Министров Белорусской Народной Республики“ ў: *Архівы БНР*. Т. I. Кн. 1.

Датуецца 22 лістап. 1918 г.

¹ Маюцца на ўвазе новыя дзярж., што ўзьніклі ў 1917—1918 гг.

² У пачатку гэтага пункту выкасаваны словы „збліжэньне зь Літвой і Балтыкай, а так-жа з Украінай (на эканамічнай аснове)“.

³ Словы „разьмераў сялянскіх гаспадарак“ упісаны сінім алоўкам.

Пратэст Рады Народных Міністраў (с. 174)

Друкуецца паводле: Г. 1918. 20 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню.

Публікацыі папярэднічалі словы: „14 сьнежня Рада Народных Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі паслала Польскаму Ўраду ў Варшаве гэткі пратэст...“

Пераклад гэтага дак. на расейскую п. з. „Нота пратэсту Рады Міністраў БНР за 14.12.1918...“ за подп. А. Луцкевіча і В. Захаркі ў: *Архівы БНР*. Т. I. Кн. 1.

Штрэйкбрэхеры (с. 174)

Друкуецца паводле: Г. 1918. 20 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *І. Мя-лешка*.

1919

Нота ўраду Польшчы (с. 176)

Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў ЛМAB: ф. 21, спр. 350, арк. 6—7.

Упершыню — з захаваньнем асабліва сьцяж аўтарскага правапісу — у: *Адраджэньне*.

Пераклад на расейскую п. з. „Нота пратэста Совета Министров Белорусской Народной Республики...“ за подп. А. Луцкевіча ўпершыню ў: *НУ*. 1919. 10 студз.

Па-расейску друкавалася таксама ў: *БіП і ЗПБ*; за подп. А. Луцкевіча і В. Захаркі у: *За Дзяржаўную Незалежнасьць*; *Архівы БНР*. Т. I. Кн. 1.

Ва ўсіх расейскамоўных публікацыях пададзена як нота мін-ву замежных спраў Поль-шчы.

¹ Гл. „Пратэст Рады Народных Міністраў“.

² Гл. „Ноту дипломатическим представителям США, Англии, Франции, Италии“.

Нота дыпламатычным прадставіцелям США, Англіі, Францыі, Італіі (с. 176)

Друкуецца паводле: *Архівы БНР*. Т. I. Кн. 1, дзе апублікавана за подпісамі А. Луцкевіча і В. Захаркі. Пад тэкстам: *Гродно, 3 январа 1919 года*.

Упершыню тэкст гэтага дак., датаваны 8.01.1919 г., п. з. „Нота пратеста Савета Міністрав Беларускай Народнай Рэспублікі па паводу: 1) выбаров в Польское Учредительное Собрание, 2) присоединения Августовского уезда к Польше и 3) объявления в Вильне всеобщей мобилизации дипломатическим представителям Америки, Англии, Франции и Италии в Спаа“ і за подп. А. Луцкевіча ды В. Захаркі надрукаваны ў: *НУ*. 1919. 10 студз.

Друкавалася таксама ў: *БіП; За Дзяржаўную Незалежнасць; ЗПБ*.

Чарнавік гэтага дак. — з захаваннем асабліва сцяжы аўтарскага правапісу — апублікаваны ў: *Адраджэнне*.

Як вынікае зь дзённяка А. Луцкевіча, гэтая нота складзена 2.01.1919 г. у Горадні.

¹ Аб колькасці беларускага насельніцтва гл. у арт. „Национальное возрождение белорусов“, „Белорусы“¹, „Наш шлях“, „Данос“, „Кудой ісьці?“, „Рэфэрат беларускай дэлегацыі на Лязанскай канфэрэнцыі народаў Расеі“, „Сіла наша — у нас саміх“, „Яго Эксцэленцыі Імпэрскаму Канцлеру“, „У Глаўную камісію Райхстагу ў Бэрліне“, „Вільня, 20 лістапада“, „Мэмарыял Беларускага ўраду“, „Нота ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі старшыні Мірнай канфэрэнцыі ў Парыжы“, аб тэрыторыях, населеных беларусамі, — „Белорусы“, „Рэфэрат беларускай дэлегацыі на Лязанскай канфэрэнцыі народаў Расеі“, „Мэмарыял Беларускага ўраду“, „Усходняе пытаньне і Беларусь“ ды інш.

² „...вместе с предательски поработившей его Польшей, с которой находился в добровольной государственной униии... — Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

³ На ўсебеларускім зьездзе (кангрэсе) прагучаў толькі лёзунг Беларускай Народнай Рэспублікі. Фактычна БНР была абвешчана 20.02.1918 г., калі быў створаны першы беларускі ўрад — Народны Сакратарыят, юрыдычна — другой Устаўнай Граматай Выканаўчага Камітэту Рады ўсебеларускага зьезду 9.03.1918 г. Гл. таксама заўвагу 1 да арт. „Незалежная Беларусь“, заўвагі 10 і 13 да працы „ўсходняя Беларусь“.

⁴ Гл. „Пратэст Рады Народных Міністраў“.

⁵ Ноты друкуюцца ў гэтым томе.

Нота ўраду Польшчы (с. 177)

Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў LMAV: ф. 21, спр. 350, арк. 8.

Упершыню — з захаваннем асабліва сцяжы аўтарскага правапісу — у: *Адраджэнне*.

Пераклад на расейскую п. з. „Нота пратеста Савета Міністрав Беларускай Народнай Рэспублікі...“ за подп. А. Луцкевіча і В. Захаркі ўпершыню ў: *НУ*. 1919. 10 студз.

Па-расейску друкавалася таксама ў: *БіП; За Дзяржаўную Незалежнасць; Архівы БНР*. Т. I. Кн. 1.

Ва ўсіх расейскамоўных публікацыях пададзена якая нота мін-ву замежных спраў Польшчы.

Мэмарыял Беларускага ўраду (с. 178)

Друкуецца паводле: *З роднага краю. Памятка беларускаму палоннаму*, дзе апублікаваны за подп. А. Луцкевіча і Л. Зайца.

¹ Гл.: *ДГБР*.

Пад тэкстам дата: *Горадня, 22 студзеня 1919 году.*

Як вынікае зь дзёньніка А. Луцкевіча, у асноўным тэкст мэмарыялу быў напісаны 8.01.1919 г. Пазьней ён дапрацоўваўся. 4.02.1919 г. з тэкстам мэмарыялу ў Парыж выехаў ген. Ц. Кандратовіч. У лісьце да Я. Лёсіка (гл. „Яго Міласьці пану Маршалку Рады Рэспублікі Язэпу Лёсіку ў Менску“) А. Луцкевіч паведамляў, што мэмарыял разам з нотамі ўраду БНР быў уручаны ў Парыжы „Канфэрэнцыі і ўсім урадам дзяржаў Антанты“. Пасьля ўручэньня мэмарыялу дэлегацыі БНР быў дазволены прыезд у Парыж.

П. з. „Мэмарандум Савета Народных Міністраў БНР старшыні Парыскай мірнай канфэрэнцыі“ дак. надрукаваны ў: *ЗПБ*.

Пераклад на фр. ня выяўлены.

¹ Гл. заўвагу 1 да „Ноты дыпламатычным прадставіцелям США, Англіі, Францыі, Італіі“.

² ...у... „Літоўскім Статуце“... — Гл. заўвагу 1 да арт. „Нацыянальнае возрождзеньне беларусаў“.

³ *Ужо ў 1518 г. беларусы мелі друкаваную Біблію ў роднай мове.* — Псалтыр надрукаваны 6.08.1517 г.

⁴ *Беларусь была цалкам прылучана да Расеі ў 1793 г.* — Большая частка Беларусі (безь Беластоцкае вобласці) была далучана да Расеі ў 1795 г. У 1807 г. Напалеон перадаў з Прусіі ў склад Расеі і Беластоцкую вобл.

⁵ ...забараняючы друкаваць кніжкі па-беларуску (у 1865 г.)... — Гл. заўвагу 1 да арт. „Беларусы — „нямецкая інтрыга““.

⁶ *Толькі напярэдадні сусветнае вайны ў часьці Беларусі было заведзена земскае самаўпраўленьне, а Віленшчына і Гродзеншчына... астатлія безь яго.* — Гл. заўвагу 1 да арт. „Аб мужыцкіх павіннасьцях“.

⁷ *У марцы ў Менску адбыўся... зьезд..., на якім быў заснованы Беларускі Нацыянальны Камітэт.* — На ўвазе маецца зьезд беларускіх нацыянальных арганізацый 25—27.03(7—9.04).1917 г. Праатакол зьезду гл. у: *ЛіМ*. 1990. 14 сьнеж.

⁸ ...Цэнтральная Рада Беларускіх Арганізацый і Партый... — Цэнтральная Рада створана на зьездзе беларускіх нацыянальных арганізацый і партыяў 8—10(21—23).07.1917 г.

⁹ *Пасьля трэцяе сэсіі Цэнтральнае Рады Беларускіх Арганізацый і Партый у кастрычніку 1917 г.* — 15(28).10—24.10(6.11).1917 г. адбылася 2-я сэсія Цэнтральнае Рады.

¹⁰ ...армейскія зьезды на ўсіх фронтах... — Пра даты правядзеньня гэтых зьездаў паводле старога і новага стылю гл. заўвагу 5 да працы „Ўсходняя Беларусь“.

¹¹ ...два зьезды беларусаў-бежанцаў у Маскве і адзін у Менску... — У Маскве зьезды бежанцаў адбыліся 24—27.09(7—10.10) і 19—21.11(2—4.12) 1917 г. Зьезд у Менску невядомы.

¹² ...зьезды вучыццалёў... — Вядомы зьезд настаўнікаў Менскае губ., які прайшоў 15—26.05(28.05—8.06).1917 г.

¹³ ...заснаваньне Вялікай Беларускай Рады... — Вялікая Беларускай Рада заснавана на 2-й сэсіі Цэнтральнай Рады Беларускіх Арганізацый і Партыяў (гл. заўвагі 8 і 9).

¹⁴ ...Беларускай Цэнтральнай Вайскавай Рады... — Гл. заўвагу 6 да працы „Ўсходняя Беларусь“.

¹⁵ ...скліканьне Ўсебеларускага Зьезду з устаноўчымі функцыямі ў Менску 18 сьнежня 1917 году. — Гл. заўвагу 9 да працы „Ўсходняя Беларусь“.

¹⁶ *Зьезд, выяўляючы сувэрэнную волю Беларускага народу, пастановай 31 сьнежня 1917 году ўстанаўліў рэспубліканскі дэмакратычны лад... і выбраў найвышэйшую ўладу Беларусі: Раду Ўсебеларускага Зьезду, якая ў свой чарод пасьля аддала спаўняючую ўласць у старонцы Радзе Народных Міністраў.* — Аб Радзе БНР гл. заўвагу 1 да арт. „Незалежная Беларусь“, аб Народным Сакратарыяце — заўвагу 13 да працы „Ўсходняя Беларусь“.

11.11.1918 г. Рада БНР прыняла Закон аб правах і абавязках Рады Народных Міністраў БНР, якая заступала на месца Народнага Сакратарыяту. Старшынёю Рады Народных Міністраў стаў А. Луцкевіч, які 22.11.1918 г. прадставіў Радзе БНР „Праграму ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі“.

¹⁷ ...адкрываючы вучыцельскія сэмінарыі... — Магчыма, на ўвазе маюцца Беларускія настаўніцкія курсы ў Вільні, а таксама курсы ў Сьвіслацкай настаўніцкай сэмінарыі. Гл. заўвагі 2 і 3 да арт. „Унутраная работа“.

¹⁸ 25—26 студзеня 1918 году беларусам зь вялікім трудом удалося склікаць у Вільні нацыянальную канфэрэнцыю... — Гл. арт. „Краёвая Рада Літвы“ і арт. „Пасьля Канфэрэнцыі“, а таксама камэнт. да іх.

¹⁹ Канфэрэнцыя выказалася за адбудову незалежнай фэдэрацыйнай Беларуска-Літоўскай дзяржавы, аб'яднанай зь незалежнай Латвіяй, прызываючы да еднасьці і заакопную ўсходнюю Беларусь... — Гл. арт. „Зь беларускага палітычнага архіву“ і „Рэзалюцыі Беларускай Канфэрэнцыі 25, 26, 27 студня 1918 г. у Вільні“.

²⁰ ...старой нямецкай акупацыі... — Гл. камэнт. да інтэрвію „Литва, Белоруссия и поляки в районе старой оккупации“.

²¹ ...цэнтральная ўстанова беларускай дзяржаўнай уласьці, прыняўшай пад той час імя Рады Беларускай Народнай Рэспублікі... — Гл. заўвагу 1 да арт. „Незалежная Беларусь“.

²² Гл. заўвагу 15 да працы „Ўсходняя Беларусь“.

²³ Калі ж акт 25 марца быў пададзен нямецкаму ўраду, апошні ў афіцыйным адказе заявіў, што... пытаньне аб Беларусі ён лічыць унутранай справай Расеі... — Гл. заўвагу 3 да арт. „Незалежная Беларусь“.

²⁴ ...маніфэстам з 1 студзеня 1919 году... — Насамрэч Маніфэст Часовага работніча-сялянскага савецкага ўраду Беларусі быў падпісаны 2.01.1919 г.

Даклад аб палажэньні ў Беларусі (с. 182)

Друкуецца паводле: *Адраджэньне*, дзе апублікаваны ўпершыню з захаваньнем асаблівасьцяў аўтарскага правапісу.

Тэкст няпоўны, яго заканчэньне ня знойдзенае.

Мажліва, гэты даклад быў зачытаны на пасяджэньні сялянскай рады Горадзенскага пав. 10.01.1919 г. (гл. дзёньнік А. Луцкевіча).

¹ Камісараў у беларускія паветы прызначала Міністэрства беларускіх спраў Літвы.

² *Плянты* — цяпер вёска ў Шчучынскім раёне Гродзенскай вобласьці.

³ Аб дзеяньнях польскіх легіянераў гл. у ноце ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі старшыні Мірнай канфэрэнцыі ў Парыжы, у працы „Польская акупацыя ў Беларусі“ і ў дзёньніку А. Луцкевіча.

⁴ *Пруская Польшча* — заходнія і паўночныя польскія землі, якія перайшлі пад уладу Прусіі ў выніку Венскага кангрэсу 1814—1815 гг.

Нота ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі старшыні Мірнай канфэрэнцыі ў Парыжы (с. 183)

Друкуецца ў перакладзе зь ням., зробленым паводле тэксту, надрукаванага ў: *За Дзяржаўную Незалежнасьць*.

Дак., падпісаны А. Луцкевічам і Л. Зайцам, мае нумар: 14/1974. Пад тэкстам дата: *Горадзен, 9 лютага 1919 г.*

Гэты дак. суадносіцца зь дзёньнікавым запісам А. Луцкевіча за 9.02.1919 г. аб перагаворах з С. Іваноўскім і „спадзяванай“ польскай акупацыі. Трэба думаць, што пра нямецка-польскае пагадненне аб польскай акупацыі часткі Горадзеншчыны А. Луцкевічу стала вядома ад С. Іваноўскага.

¹ ...між тым стары саюз Польшчы і Беларусі... страціў сваю сілу з прычыны падзення польскай дзяржавы ў канцы XVIII стагоддзя... — Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

² Гл. заўвагу 1 да „Ноты дипломатическим представителям США, Англии, Франции, Италии“.

³ Ноты пратэсту беларускага ўраду, накіраваныя 14 сьнежня 1918 г., 2 і 3 студзеня 1919 г. польскаму ўраду, гл. у гэтым томе.

⁴ З гэтай прычыны Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі 3 студзеня 1919 г. (...) зьявілася да дыпляматычных прадстаўнікоў Злучаных Штатаў Амэрыкі, Англіі, Францыі і Італіі ў Спаа з просьбаю пра абарону. — Гл. „Ноту дипломатическим представителям США, Англии, Франции, Италии“.

⁵ ...за выключэньнем Горадна разам з ваколіцамі (паўночная частка губэрні)... — Горадзен і паўночную частку губ. Нямецчына раней перадала Літве.

*Президиуму Международной социал-демократической конференции
в Амстердаме (с. 185)*

Друкуецца паводле машынапісу, які захоўваецца ў ЛМAB: ф. 21, спр. 305, арк. 1а.

Наверсе машынапісу дата: 23.IV/19/19. Бэрлін; пад тэкстам сінім алоўкам: А. Л.

Упершыню — П. 1991. № 4. Надрукаваны таксама ў: Arche. 2009. № 3.

Пасьля заканчэньня сусьветнай вайны кіраўнік Міжнароднага сацыялістычнага бюро Э. Вандэрвэльдэ пачаў учыняць захады з мэтай аднаўленьня працы Сацыялістычнага (П) Інтэрнацыяналу. Дзеля гэтага і была скліканая канфэрэнцыя ў Амстэрдаме. Знаходзячыся ў гэты час у Бэрліне, А. Луцкевіч кантактаваў зь нямецкімі сацыял-дэмакратамі, у прыватнасьці з К. Каўцкім¹. Відавочна, зь ім і празь яго абмяркоўвалася пытаньне аб прыёме БСДП у П Інтэрнацыянал.

Тэкст прывітаньня зьяўляецца дадаткам да ліста А. Луцкевіча, праўдападобна, Каўцкаму:

„Бэрлін, 23 красавіка 1919 г.

Вільмэрсдорф, Кайзэралее, 209¹

Тэл.: Улянд, 66–77

Вельміпаважаны таварыш!

У адпаведнасьці з нашай дамоўленасьцю пасылаю Вам матэрыялы пра становішча ў Беларусі, якія прашу Вашае ласкі перадаць Міжнароднай сацыял-дэмакратычнай канфэрэнцыі ў Амстэрдаме.

Да гэтага дадаюцца розныя матэрыялы для Вас асабіста.

Дазвольце таксама і ў будучым перасылаць Вам розныя матэрыялы ў беларускім пытаньні.

З глыбокай павагай

Антон Луцкевіч“.

¹ Гл.: ДГБР. С. 202. Луцкевіч — аўтар арт. „70-лецьце К. Каўцкага“, апублікаванага бяз подп. у: СП. 1924. 22 кастр.

У перакладзе У. Сакалоўскага ліст надрукаваны ў: *Arche*. 2009. № 3.

Копія ліста захоўваецца тамсама: арк. 1. На яе адвароце простым алоўкам пазначана, што да ліста дададзеныя:

- „1)Прывет Канфэрэнцыі
- 2)Запіска аб палажэньні ў Беларусі
- 3)Дэкларацыя габінэту
- 4)Мэмарыял на мірную Канфэрэнцыю ў Парыжы
- 5)Карта“.

Нота протеста Совета Министров Белорусской Народной Республики... (с. 185)

Друкуецца паводле: *БНП*, дзе апублікаваная за подп. А. Луцкевіча і датаваная 8 тр. 1919 г.

Друкавалася таксама ў: *ЗПБ*.

У *За Дзяржаўную Незалежнасьць* зьмешчаны англамоўны тэкст гэтае ноты, таксама датаваны 8 тр. 1919 г. Акрамя подп. Луцкевіча, пад тэкстам стаіць подп. В. Захаркі.

¹ ...на Всебелорусском Конгрессе в Минске в декабре 1917 г., провозгласив Белорусскую Народную Республику в этнографическо-исторических границах и создавши законодательную, в лице Рады Республики, и исполнительную, в лице Совета Министров, власти. — Гл. заўвагу 3 да ноты дыпляматычным прадстаўнікам ЗША, Англіі, Францыі, Італіі і заўвагу 16 да „Мэмарыялу Беларускага Ўраду“. Пра тое, што БНР „павінна абняць усе землі, дзе жыве і мае лічбную перавагу беларускі народ“, афіцыйна было заяўлена ў Акце 25 Сакавіка.

Заява да Міравой Канфэрэнцыі ў Парыжы з дня 18 чэрвеня 1919 г. (с. 186)

Друкуецца паводле: *За Дзяржаўную Незалежнасьць*, дзе апублікавана ў перакладзе з украінскай.

¹ *Лотва* — Латвія.

² ...пастановы органаў дзяржаўнай улады Расеі, якія яны не былі б, ня могуць ні ў якім выпадку датычыць сувэрэнных дзяржаў... — У *За Дзяржаўную Незалежнасьць* надрукавана: „...пастановы органаў дзяржаўнай улады Расеі, якія яны не былі б, ня могуць ні ў якім выпадку не датычыць сувэрэнных дзяржаў...“

² У *За Дзяржаўную Незалежнасьць* надрукавана „Мелеровіч“.

Беларускія справы (с. 187)

Друкуецца паводле: *БЖ*. 1919. № 16 (6 кастр), дзе апублікавана ўпершыню.

На пачатку кастр. 1919 г. А. Луцкевіч прыехаў у Вільню дзеля ўшанаваньня памяці брата. Як паведамляў *БЖ* у тым самым нумары, у касьцёле Сьв. Яна 6 кастр. мелася адбыцца жалобная мша „за душу сьв. памяці ІВАНА ЛУЦКЕВІЧА“. Перад прыездам у Вільню А. Луцкевіч знаходзіўся ў Варшаве, куды прыехаў з Парыжу на запрашэньне І. Падарэўскага і дзе меў сустрэчу зь Ю. Пілсудзім.

¹ С. Сазонаў быў мін. замежных спраў Расеі за царом (1910—1916) і ва ўрадзе А. Калчака.

² Гл. „Заяву да Міравой Канфэрэнцыі ў Парыжы з дня 18 чэрвеня 1919 г.“.

³ У БЖ надрукавана „удалай“.

Яго Міласьці пану Маршалку Рады Рэспублікі Язэпу Лёсіку ў Менску (с. 189)

Друкуецца паводле: *Архівы БНР*. Т. I. Кн. 1, дзе апублікаваны паводле чарнавіка з захаваньнем аўтарскага правапісу.

Дак. датаваны: 29 кастр. 1919 г.

Упершыню — у скароце, з пэўнымі зьменамі і п. з. „Міжнародны стан Беларусі“ — у: Б. 1919. 2 лістап.

¹ *Фактычнае прызнаньне Прэзыдэнтам Чэхаславацкай Рэспублікі, Масарыкам, з прыняцьцем прадстаўніка Беларускай Народнай Рэспублікі...* — Прадстаўніком БНР у Празе быў М. Вяршынін. Ён лічыўся ўпаўнаважаным БНР у справах ваеннапалонных беларусаў у Чэхаславакіі. Гл. таксама „Ўспамін аб прэзыдэнце Масарыку“.

² Гэтае слова ў варыянце, надрукаваным у Б.

³ У варыянце, надрукаваным у Б, — „зацікаўлены“.

⁴ ...праектам Балтыцка-Чарнаморскай воднай дарогі... — Гл. арт. „Вялікі вадзяны шлях (Злучэньне каналам Дзьвіны з Дняпром)“.

⁵ Гэтае слова ў варыянце, надрукаваным у Б.

⁶ Гл. заўвагу 9 да працы „Ўсходняя Беларусь“.

⁷ Сакратаром Рады БНР быў П. Крачэўскі, які разам з эсэрамі рыхтаваў пераварот 13.12.1919 г. у кіраўніцтве Рэспублікі.

⁸ Мін. асьветы быў В. Іваноўскі.

⁹ На ўвазе маецца БВК, створаная 22.10.1919 г. са згоды Ю. Пілсудзкага.

¹⁰ Кіраўніком МУС БНР быў К. Цярэшчанка.

¹¹ *Нешчасьлівае выступленьне Рады пасля прыходу немцаў... павінна служыць яркай ілюстрацыяй таго, што нельга ісьці ў палітыцы насьлепа, а даваць нешта можна толькі ў абмен — з рук у рукі.* — На ўвазе маецца тэлеграма дзеячоў Рады БНР ад 25.05.1918 г. на імя Вільгельма II, якая была пасланая без папярэдніх гарантыяў зь нямецкага боку, што ў абмен на яе Нямецчына прызнае незалежнасьць БНР.

Беларусь і Польшча (с. 191)

Друкуецца ў перакладзе з польск.

Упершыню — „*Kur. Polski*“. 1919. 1 лістап., дзе апублікавана п. з. „Беларусь хоча жыць і змагацца плячо да пляча з Польшчай“ і пад крыпт. В. Н.

У перакладзе на беларускую — зь нязначнымі скаротамі, п. з. „Беларусь і Польшча“ і падзагалоўкам „З гутаркі супрацоўніка газеты „*Kur. Polski*“ з старшынёй Рады Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі“ — упершыню апублікавана ў: Б. 1919. 6 лістап.

Крыпт. В. Н. пад публікацыяй у „*Kur. Polski*“ дае падставу меркаваць, што гэты тэкст зьяўляецца аўтаінтэрвію. Аднак праўдападобна, што заглавак яго дадзены рэдакцыяй „*Kur. Polskiego*“. Можна меркаваць таксама, што гутарка перакладзена на беларускую мову самім А. Луцкевічам. Ім жа, можна думаць, дадзены і заглавак публікацыі ў Б.

Гэтае інтэрвію давала апанэнтам Луцкевіча падставу вінаваціць яго ў палянафільстве. Сярод праваслаўных нэафітаў беларускага руху (П. Крачэўскі, В. Захарка ды іншыя) высьпела змова супраць Старшыні Рады Міністраў БНР, аднак, ня маючы ў сваіх шэрагах дастаткова аўтарытэтных дзеячоў, яны мусілі пакарыстацца паслугамі В. Ластоўскага, які дзеля

пасады Старшыні Рады Міністраў чарговы раз памяняў партыйнасьць і запісаўся сябрам БПС–Р. Дзейнасьць апанэнтаў А. Луцкевіча прывяла да расколу 13.12.1919 г. Рады БНР, што істотна аслабіла і без таго слабыя пазыцыі А. Луцкевіча ў перамовах з Польшчаю ды іншымі краінамі аб прызнаньні незалежнасьці БНР.

¹ ...нацыянальная дэмакратыя... — Гаворка пра эндэкаў.

² ...22 чысла гэтага месяца. — 22 кастр. 1919 г.

³ На ўвазе маецца БВК.

⁴ ...злучэньне Балтыйскага мора з Чорным. Я зьвяртаў на гэта ўвагу ў Парыжы, і гэтая думка вельмі зацікавіла фінансавыя колы Амэрыкі і Францыі... — Гл. арт. „Вялікі вадзяны шлях (Злучэньне каналам Дзьвіны з Дняпром)“.

⁵ ...беларускія эсэры... апошнім часам працягваюць далоні да ППС і навязваюць зь ёй зусім шчырыя кантакты. — Гэта была часовая і непрацяглая зьява. Польская акупацыйная палітыка прывяла да таго, што БПС–Р стала саюзьніцай бальшавікоў, а апошнія нават увайшлі ў створаны беларускімі эсэрамі Паўстанцкі камітэт. Больш падрабязна пра гэта гл. у: Лебедзева В. Пуцявінамі змаганьня і пакутаў: Палута Бадунова. Менск, 2004.

1920

Да зямельнай праграмы ўвагі (с. 194)

Друкуецца паводле: Б. 1920. 10 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Н.

У 1919 г. асобнаю бр. быў апублікаваны папулярны выклад праграмы Беларускай сацыял–дэмакратычнай партыі (аўтар — Аркадзь Смоліч). У Зборніку „НН“ была зьмешчана ананімная анатацыя на гэтую бр., аўтарам якой найбольш імаверна зьяўляецца А. Луцкевіч. У анатацыі гаворыцца:

„Фактычна гэта ня столькі выклад праграмы Беларускай Сацыял–Дэмакратычнай Партыі, колькі спроба падысьці да разьвязкі і спапулярызаваць аснаўныя пытаньні партыйнае праграмы, якая дагэтуль ня мае аканчацельнае рэдакцыі з прычыны таго, што агульнапартыйны зьезд у цяперашніх ненармальных варунках адбыцца ня мог.

Брашура напісана жыва, чытаецца лёгка і дае даволі правільны з партыйнага становішча прынцыповы пагляд на праграмныя пытаньні. Затое дэталі і канкрэтныя формы рэалізацыі сац.–дэм. прынцыпаў — асабліва ў зямельнай справе — павінны вызваць жывейшую дыскусію ў партыйных кругах, да якой даюць добры матэрыял“.

Гэты арт. А. Луцкевіча разглядаецца як прапанова да аграрнай праграмы БСДП.

Гл. таксама арт. „Аграрная праграма“ і „Места і вёска“.

¹ ...сэрвітуты... — Гл. заўвагу 3 да арт. „Яшчэ аб зямельнай справе ў нас“.

² Асабістую ўласнасьць сялян зямлю больш правільна было б назваць спадчынным асабістым землекарыстаньнем, якое склалася ў заходніх і цэнтральных раёнах Беларусі, дзе ў выніку валочнае памеры і ўставы на валокі 1557 г. не засталася грамадзкага землекарыстаньня і пазямельнай грамады. Значная частка зямельных надзелаў у гэтых раёнах стала асабістай сялянскай уласнасьцю, асабістымі землеўладаньнямі пасьяла рэформы 1861 г.

Усходняе пытаньне і Беларусь (с. 196)

Друкуецца ў перакладзе з польск., зробленым паводле бр.: Kalinowski Wiesław. Kwestja Wschodnia a Białoruś. Warszawa, 1920.

Копія асобніка гэтай бр., які захоўваецца ў бібліятэцы Асалінеўму (Ossolineum) ва Ўроцлаве, атрымана дзякуючы А. Вашкевічу.

Што аўтарам бр. зьяўляецца А. Луцкевіч, можна даведацца з выпіскі з паказанняў Б. Тарашкевіча, якія ўтрымліваюцца ў сьледчай справе А. Луцкевіча. На сьледзтве Б. Тарашкевіч паказаў: „...в Варшаве ЛУЦКЕВИЧ издал на польском языке брошюру под заглавием „Польша и Белоруссия“, прикрываясь псевдонимом „Калиновский“. В этой брошюре ЛУЦКЕВИЧ проповедует создание союзного с Польшей буржуазно-демократического государства для того, чтобы создать более широкую плотину, отделяющую Западную Европу от русской революции. В издании этой брошюры я оказывал ЛУЦКЕВИЧУ техническое содействие“ (Асобы архіў Літвы, к-1, воп. 58, адз. зах. П—11794—ЛИ, т. 2, арк. 138).

Тое, што Wiesław Kalinowski — сапраўды псэўд. А. Луцкевіча, пацвярджаецца рукапісам яго працы з гісторыі беларускае літаратуры, які захоўваецца ў той самай сьледчай справе (т. 2, арк. 339-1 — 339-16). Рукапіс падпісаны гэтым псэўд.

Бр. была напісана ў канцы 1919 ці самым пачатку 1920 г.

Цытата з Маніфэсту Часовага работніча-сялянскага савецкага ўраду Беларусі спраўджана паводле кн.: 1 января 1919 года: Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии: док и материалы / Сост. В. Д. Селеменев (рук.) [и др.]; науч. ред. М. Ф. Шумейко. Минск, 2005.

Праца апублікавана ў: *Arche*. 2009. № 3. Гл. таксама арт. „Палітычныя пэрспэктывы“.

¹ Аўтар апісвае сытуацыю, якая склалася на канец 1919 — пачатак 1920 г.

² Азэрбайджанская Рэспубліка была ліквідавана войскамі РСФСР увесну 1920 г., Армянская Рэспубліка — у лістап.—сьнеж. 1920 г., Грузінская Рэспубліка — у лют. 1921 г.

³ Пра тое, што „Польшча... лёгка магла б пасяля Расеі заняць месца правадыра славянства“, А. Луцкевічу казаў Т. Г. Масарык. Аднак прэзыдэнт Чэхаславакіі сумняваўся, што такая мажлівасьць рэалізуецца. Гл. „Успамін аб прэзыдэнце Масарыку“.

⁴ Гл. заўвагу 1 да арт. „Незалежная Беларусь“.

⁵ Гл. заўвагу 1 да арт. „Незалежная Беларусь“.

⁶ Немцы захапілі будынак Народнага Сакратарыяту, забралі скарб і сарвалі з будынку беларускі сыяг на пачатку акупацыі.

⁷ Пішучы аб пазбаўленьні функцыянараў беларускага ўраду мажлівасьці працаваць, аўтар згушчае фарбы. Гл. яго працу „Ўсходняя Беларусь“.

⁸ Гл. заўвагу 24 да „Мэмарыялу Беларускага Ўраду“.

⁹ На ўвазе маецца зварот Ю. Пілсудзкага да жыхароў былога Вялікага Княства Літоўскага (22.04.1919), апублікаваны пасяля захопу палякамі Вільні.

¹⁰ Гл. заўвагу 1 да „Ноты дыпламатычным прадставіцелям США, Англіі, Францыі, Італіі“.

¹¹ Кангрэсавай Польшчай называлася частка этнічна польскіх земляў, якія былі аддадзены пад уладу Расеі Венскім кангрэсам 1814—1815 гг.

Польская акупацыя ў Беларусі (с. 202)

Друкуецца паводле бр.: Луцкевіч А. Польская акупацыя ў Беларусі. Вільня, 1920.

Пад тэкстам дата: *Вільня, у ліпні 1920 г.*

Бр. выдадзена на беларускай і польскай мовах у час савецкай акупацыі Вільні¹. Перавыдадзена па-беларуску ў 1992 г.

¹ Гл.: ДГБР. С. 210.

Улады Сярэдняе Літвы хваравіта рэагавалі на гэтую публікацыю. Справай занялася армейская контравыведка, пра што паведамляла *НН* 12 лістап. у карэспандэнцыі пад загалоўкам „Арышт беларускага дзеяча“:

„1 лістапада ў вядомага беларускага дзеяча Антона Луцкевіча па загаду II аддзелу даводтва арміі „Сярэдняе Літвы“ зроблены ў кватэры вобыск. Узяты розныя рукапісы, брашуры і т. п.

Назаўтрае грам. Луцкевіч быў пакліканы на ваху II аддзелу дзеля дапросу ў 10 гадз. раніцы. Тут яму было заяўлена, што яго вінавацяць у выданьні „проціпольскай“ брашуры „Польская акупацыя ў Беларусі“. На гэта грам. Луцкевіч адказаў, што брашура выдана да часу ўтварэння „Сярэдняе Літвы“ і гаворыць аб дзеяннях чужой дзяржавы — Польшчы, дзеля чаго ён, Луцкевіч, адмаўляецца ад дачы якога-коlechы тлумачэння ў гэтай справе.

Пасля сьпісаньня пратаколу грам. Луцкевічу было заяўлена, што ён арыштаваны, і яго пераслалі пад канвоем жандара ў II аддзел, дзе прадзяржалі ў вязьніцы ўвесь дзень. Толькі позна ўвечары яго выпусцілі на волю, абяздаўшы падпіскай бяз згоды II аддзелу не выяжджаць зь Вільні і на кожны вызаў явіцца ў дэфэнзіву“.

¹ Луцкевіч ведаў і ў іншых сваіх працах пісаў, што большасць паноў у Беларусі — тэйтшая спольшчаная шляхта.

² Гл. заўвагу 1 да арт. „Незалежная Беларусь“.

Паколькі Усебеларускі зьезд быў разагнаны пасля прыняцця першага пункту пастановы аб самавызначэнні Беларусі і часовай краёвай уладзе, пункт 9 (аб зямельным пытанні)¹ прыняць ён ня здолеў. Палажэнне аб перадачы зямлі бяз выкупу тым, хто сам на ёй працуе, утрымліваецца ў 2-й Устаўнай Грамаце да народаў Беларусі, якою абвешчана ўтварэнне БНР.

³ Гл. заўвагу да „Рэзалюцыі Беларускай Рады на засяданьні 18 лютага 1918 г. у Вільні“.

⁴ ...у гутарках, якія мы вялі... — А. Луцкевіч меў тры гутаркі зь Ю. Пілсудзім: у верас. і 20.11.1919 г., а таксама 3.01.1920 г.²

⁵ ...падземную работу... — Падрыўную, падпольную работу (польск. podziemie — падполье).

⁶ ...да мамэнту заняцця Вільні чырвоным войскам і прымусявага прызнання Польшчай гэткай нялюбай незалежнасці Літвы. — Ліпеньскі (1920) наступ РСЧА на польскім фронце суправаджаўся заключэннем 12.07.1920 г. мірнага дагавору паміж РСФСР і Літвой, паводле якога Літва атрымлівала частку паўночна-заходніх беларускіх земляў (гл. арт. „Трэці разьдзел Беларусі“), раней перададзеных ёй нямецкім урадам, і зрывам перамоваў паміж РСФСР і БНР. І хоць разам з маскоўскім войскам на Віленшчыну прыйшлі і правадыры літоўскіх камуністаў, Ленін не даваў ім санкцыі на „пралетарскае паўстанне“ супраць ураду Літвы, які знаходзіўся ў Коўне. 3 жн. РСФСР прызначыла свайго паўнамоцнага прадстаўніка ў Літве, а 6-га ў Вільні была падпісаная дадатковая дамова, паводле якое гэты горад павінен быў перайсці пад уладу літоўскага ўраду да 1.09.1920 г. У адпаведнасці зь мірнаю дамоваю савецкі паўпрэд перадаў літоўскаму ўраду 3 млн. залатых рублёў. Пілсудскаму і яго атачэнню давялося таксама іграць ролю прыхільнікаў літоўскага суверэнітэту, тым больш што гэтага патрабавалі Вялікабрытанія і Ліга Нацыяў. Пасля перамоваў, што вяліся пры пасярэдніцтве Лігі, 7.10.1920 г. Польшча падпісала ў Сувалках дамову зь Літвой, у якой, між іншым, прызнала яе права на беларускія тэрыторыі, якія за ёю прызнала 12 ліп. РСФСР. На наступны дзень выбухнуў інспіраваны польскім урадам „мяцеж“ войскаў пад камандаваннем ген. Л. Жалігоўскага, якія захапілі беларускія тэрыторыі на Віленшчыне. 12 кастр. на гэтай тэрыторыі была абвешчана Сярэдняя Літва. Тэрыторыя Сярэдняй Літвы, якая праіснавала да пачатку 1922 г., уключала землі Ашмян-

¹ Гл.: Турук Ф. Белорусское движение... С. 107.

² Гл.: *Архівы БНР*. Т. I. Кн. 1. С. 507—509, 575—576.

скага, Браслаўскага, Віленскага, Лідзкага, Сьвянцянскага і Троцкага пав. Гл. таксама камэнт. да арт. „Паварот да аўтанамізму“.

⁷ Цывільнае ўпраўленьне ўсходніх зямель (Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich) было органам улады на акупаванай Войскам Польскім тэрыторыі Беларусі і Літвы ў 1919—1920 гг. (У літаратуры яго называюць і Грамадзянскім упраўленьнем усходніх зямель.)

⁸ Цэнтральная Беларуская Рада Віленшчыны і Горадзеншчыны была беларускім паліт. прастаўніцтвам у зах. частцы краіны ў пэрыяд польскае акупацыі 1919—1921 гг. Замяніла сабою БРВ.

⁹ У бр. надрукавана „пераканьня“.

¹⁰ ...народнай дэмакратыі... — Гаворка пра эндэкаў. Гл. заўвагу 1 да інтэрвію „Беларусь і Польшча“.

¹¹ ...у часе панаваньня нямецкага рэакцыйнага ўраду... — Гаворка аб нямецкіх урадах да Лістападаўскай рэвалюцыі 1918 г.

¹² ...сялянскія рады... — У бр. гэтыя словы ўзятыя ў дзюкосьсе.

¹³ Пра банду Дамброўскага гл. таксама ў „Дакладзе аб палажэньні ў Беларусі“ і ў „Ноце ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі Старшыні Мірнай канфэрэнцыі ў Парыжы“.

¹⁴ ... землеўласнік Бісьпінг — той, што быў забіў князя Друцкага-Любецкага... — Гл. арт. „Суд над магнатам-душагубам“ (БСНр. 1926. 10 лют.).

¹⁵ Горадзенская павятовая рада сялянскіх дэпутатаў была абраная на павятовым Беларускім сялянскім зьездзе 15—16.12.1918 г., пратакол якога гл. у: *Адраджэньне*. Аб гэтай радзе гл. таксама ў дзёньніку А. Луцкевіча.

¹⁶ На ўвазе маецца Горадзенская губэрская (краёвая) беларуская ўправа. Аб гэтай управе гл. таксама ў дзёньніку А. Луцкевіча.

¹⁷ Цэнтральная Беларуская Рада Гарадзеншчыны існавала з 19.03.1919 г. Фактычна спыніла сваё існаваньне пасля таго, як у чэрв. 1919 г. была створана Цэнтральная Беларуская Рада Віленшчыны і Горадзеншчыны (гл. заўвагу 8).

¹⁸ ...пры першай гутарцы зь Пілсудзкім (у лістападзе 1919 г.)... — Недакладнасьць. Гл. заўвагу 4.

¹⁹ „Стража Крэсова“ (Straż Kresowa) — грамадзка-палітычная арганізацыя, створаная дзеля абароны польскіх інтарэсаў на ўсходніх ускраінах (крэсах) Польскае дзяржавы. Спыніла існаваньне ў 1927 г. Поўная назва — Таварыства крэсовае варты (Towarzystwo Straży Kresowej).

Трэці разьдзел Беларусі (с. 214)

Друкуецца паводле: *НН*. 1920. 28 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ант. Навіна*.

У гэтым арт. А. Луцкевіч ня піша пра тое, што на падставе пастановы ЦК РКП(б) ад 16.01.1919 г. ад Беларусі былі адрэзаны і пераведзеныя ў склад РСФСР Віцебская, Магілёўская і Смаленская губ. Пазьней у склад РСФСР быў уключаны і Рэчыцкі пав. Менскай губ.

Ня згадвае аўтар таксама пра падзел Беларусі ў жн. 1920 г. паміж РСФСР і Латвіяй. Гэта наводзіць на думку: аўтар зважаў на тое, што ў той час у Рызе знаходзіўся цэнтар беларускае паліт. эміграцыі, а латвійскі ўрад праводзіў даволі памяркоўную да беларускай нац. меншасьці палітыку.

Гл. таксама заўвагу 6 да працы „Польская акупацыя ў Беларусі“.

¹ Так у *НН*.

² ...паводле міравой умовы ў Рызе... — 12.10.1920 г. паміж РСФСР і Польшчай быў падпісаны дагавор аб замірэньні і прэлімінарных умовах міру.

³ Аўтар тут недакладны, бо не бярэ пад увагу пастанову ЦК РКП(б) ад 16.01.1919 г., паводле якой вялікая частка ўсходнебеларускіх земляў трапіла ў склад РСФСР. Пасля падпісання 18.03.1921 г. Рыскага трактату ў складзе ССРБ засталіся толькі Бабруйскі пав. Менскае губ., часткі Вялейскага пав. Віленскае губ., а таксама Барысаўскага, Ігуменскага, Мазырскага, Менскага і Слуцкага пав. Менскае губ.

³ Мусіла б быць „з Рэччу Паспалітай“. Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

Правакатары (с. 215)

Друкуецца паводле: *НН*. 1920. 28 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *І. Мялешка*.

¹ ...беларусы... першыя адгукнуліся на кліч літвінаў і паслалі сваіх прадстаўнікоў у дзяржаўную раду Літвы дзеля супольнае працы зь літвінамі... — БРВ дэлегавала ў Тарыбу В. Ластоўскага, І. Луцкевіча, Я. Станкевіча, Д. Сямашку, кс. У. Талочку і К. Фалькевіча¹. Аднак ужо 21.12.1918 г. І. Луцкевіч і Я. Станкевіч выйшлі зь яе складу, як сказана ў заяве, дзеля „прынцыпальных прычын, у зьвязку з апошнімі крокамі Літоўскага ўраду і Прэзыдыўму Дзяржаўнае Рады, учыненымі ў тайне ад Беларускага прадстаўніцтва“². Тэкст заявы І. Луцкевіча і Я. Станкевіча рэдагаваў А. Луцкевіч. Пра выхад І. Луцкевіча з Тарыбы ён пісаў ва ўспамінах пра брата³.

² ...цяперашні літоўскі ўрад наняў сабе чыноўніка, назваўшы яго міністрам беларускіх спраў, каторы... пачаў адкрытую барацьбу з усёй беларушчынай. — Гаворка пра Д. Сямашку, які 19.06.1919 г. зьмяніў на гэтай пасадзе Я. Варонку.

³ Далей паўтара радка выкасавання цэнзураю.

⁴ Ня высветлена, хто зь беларускіх дзеячаў даваў адказ Д. Сямашку.

⁵ Гл. заўвагу 6 да працы „Польская акупацыя ў Беларусі“.

Палітычныя разважаньні (с. 217)

Друкуецца паводле: *НН*. 1920. 12 і 22 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *І. Мялешка*.

У гэтым арт. аўтар выпускае з-пад увагі, што частку Віцебскай губ. РСФСР перадала ў склад Латвіі.

¹ Літоўскі ўрад у момант падпісання мірнага дагавору паміж Літвой і РСФСР 12.07.1920 г. знаходзіўся ў Коўне.

² Гл. заўвагу 6 да працы „Польская акупацыя ў Беларусі“.

³ На ўвазе маецца дагавор паміж РСФСР і Польшчай ад 12.10.1920 г. аб замірэньні і прэлімінарных умовах міру.

⁴ П'ёмонтам называлі Сардынскае каралеўства, якое ахоплівала выспу Сардынія і мацерыковую вобласць П'емонт з цэнтрам у Турыне. Незалежная дзяржава, П'емонт у той ці іншай форме падтрымліваў вызвольны рух у астатніх дзяржавах Італіі, якія знаходзіліся

¹ Ва ўспамінах Я. Станкевіча сябрам Тарыбы названы таксама Я. Туркевіч (гл.: Станкевіч Я. На бакох успамінаў В. Рагулі // Бацькаўшчына. 1958. 11 тр.). Магчыма, Я. Туркевіч замяніў каго-небудзь зь беларускіх сябраў Тарыбы.

² БДАМЛМ. Ф. 3, воп. 1, адз. зах. 260, арк. 12.

³ ДГБР. С. 101; Пра Івана Луцкевіча. С. 26.

пад уладаю Габсбургаў, Папы і гішпанскіх Бурбонаў. У 1859—1860 гг. пад кіраўніцтвам П'емонту пачалося стварэнне адзінага Італьянскага каралеўства (закончылася ў 1870 г.).

⁵ Гэтак у *НН*.

Самі сабе (с. 219)

Друкуецца паводле: *НН*. 1920. 13 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *І. Мялешка*.

¹ У *НН* першае слова наступнага абзацу напісана з малое літары.

Адраджэньне нацыі (с. 220)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1920. 31 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Антон Навіна*.

Пад тэкстам: *Вільня, 1920*.

Цытата з Статуту Вялікага Княства Літоўскага спраўджана паводле выдання: Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. — Мінск, 1988.

Вылучэнні ў цытаце належаць А. Луцкевічу. Аўтар не зусім карэктна трактуе сэнс арт. 1 раздзелу першага Статуту. Вялікі князь у гэтым артыкуле абяцае толькі тое, што ў дачыненні да „*всех подданных наших и всех станов*“ будзе кіравацца адно пісанымі законамі і артыкуламі, якія маюцца „в том же статуте“. Кіравацца пісанымі законамі — Статутам — абавязаныя таксама і падданыя. Пісаны закон, паводле Л. Сапегі, павінен засьцерагчы ад тыраніі і гарантаваць унутраны спакой дзяржавы. Статутам уведзіліся важныя нормы прававой дзяржавы: ніхто ня можа патрабаваць ад чалавека рабіць тое, чаго яму не прадпісвае закон; ніхто ня можа пакараць чалавека ў абыход закону. Аб роўнасці падданных перад законам — пра аднолькавыя правы і абавязкі станаў, пра аднолькавыя меры пакарання прадстаўнікоў розных станаў за адно і тое ж правапарушэнне — гаворкі ў Статуте няма.

Пра погляды А. Луцкевіча на Статут ВКЛ гл. таксама „Чатырохсотлецце першага кодэксу беларускага права (1529—1929)“.

¹ У *НДумцы* далей ішло слова „польскі“.

² „...расейскі ўрад... забараняў прынімаць у гімназіі „кухаркіных дзяцей“... — Цыркуляр міністра народнае асветы пра недапушчэнне ў гімназіі „кухарчыных дзяцей“ быў выдадзены 18.06.1887 г. Ён сустрэў рэзкае асуджэнне грамадства.

³ На ўсім свеце людзі былі ўжо вольны... — Аўтар мае на ўвазе, хутчэй за ўсё, Заходнюю Эўропу. У ЗША ў 1861 г. яшчэ існавала рабства.

⁴ Так у *НДумцы*. Мусіла б быць „паляпшаецца“.

⁵ У канцы 80-х і пачатку 90[-х] гадоў мы бачым закладзіны першых беларускіх дэмакратычных арганізацый з нацыянальным духам... — А. Луцкевіч у час напісання гэтага арт. меў яшчэ цьмянае ўяўленне пра беларускае народніцтва. Грунтоўным вывучэннем яго ён заняўся ў 1930-я гг. Гл. рэфэраты „Нарадавольцы-беларусы і іх орган „Гомон“. К 50-леццю выхаду „Гомона“ і „Нарадавольцы-беларусы і іх орган „Гомон“ (Да пытання пра эвалюцыю палітычнай ідэалёгіі беларусаў у XIX ст.)“.

⁶ У канцы 90-х гадоў арганізуюцца ўжо гурткі школьнае моладзі... — Гл. заўвагу 9 да арт. „Нацыянальнае возрождение белорусов“.

⁷ „...Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады — першай беларускай палітычнай партыі... — БРГ папярэднічала спроба стварыць БРП.

⁸ Гл. камэнт. да арт. „Пуцяводная ідэя“ і заўвагу 7 да арт. „Да адной мэты“.

⁹ ...моцную хрысьціянска-дэмакратычную арганізацыю ў Менску... — Мабыць, на ўвазе маецца тое, што на зьездзе беларускага каталіцкага духавенства ў Менску (24—25.05.1917) была фактычна заснаваная Хрысьціянска-дэмакратычная злучнасьць, папярэдніца БХД.

¹⁰ Інфармацыя пра тое, што В. Ластоўскі, В. Сьвятаполк-Мірскі, кс. У. Талочка і К. Шафнагель мелі намер стварыць нацыянальна-клерыкальную партыю, утрымліваецца ў пра-таколе паседжаньня БРВ ад 26.05.1918 г.¹

¹¹ *Расейская рэвалюцыя 1917...* — Гаворка пра Кастрычніцкую рэвалюцыю.

¹² Тут слова „мяшчанская“ ўжыта ў значэньні „буржуазная“ (па аналёгіі зь нямецк. der Bürger — гараджанін, грамадзянін, буржуа; bürgerlich | er — гарадзкі, грамадзянскі, буржуазны). Тое ж і ў польск. мове: mieszczański — мяшчанскі, буржуазны.

¹³ Гаворка пра Беларускае народнае прадстаўніцтва (Менскае беларускае прадстаўніцтва) на чале з Р. Скірмунтам, у якое ўваходзілі і правыя (ня толькі хадэкі), і такія дзеячы, як А. Уласаў.

¹⁴ Хутэй за ўсё, гаворка ідзе пра Беларускаю камуністычную арганізацыю (студз.—жн. 1920), якая увайшла ў КП(б)Б. Беларускаю камуністычную партыю спрабавалі ў 1919 г. стварыць Зьм. Жылуновіч і іншыя, але іх намер сустрэў адпор бальшавіцкае партыі і ня даў выніку. Беларускай камуністычнай партыяй іншы раз называла сябе ў 1919 г. і КП(б)Б.

1921

Самазванцы (с. 224)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 14 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.* З камэнт. друкаваўся ў: *НН*. 2005. 25 сак.

¹ ...нейкі авантурнік Бахановіч... — А. Луцкевіч быў асабіста знаёмы з А. Бахановічам. Апошні 26.05.1918 г. прысутнічаў і выступаў на паседжаньні БРВ². Маецца таксама пісаны рукою А. Луцкевіча чарнавік ліста да начальніка адміністрацыі акупаваных тэрыторыяў Ф. фон Фалькенгаўзэна з просьбаю прыняць дэлегацыі БРВ (А. Луцкевіча, І. Луцкевіча і Д. Сямашку) і ЦК аб'яднаных грамадзкіх арганізацыяў Горадзенскай губ. (А. Бахановіча і П. Мінько) дзеля абмеркаваньня пытаньня пра рээмігрантаў (вяртаньне на радзіму уцекачоў і выгнанцаў — жыхароў Горадзеншчыны)³.

² ...прадстаўнікі ўраду Бел. Нар. Рэспублікі... — Консулам БНР у Адэсе быў С. Некрашэвіч.

³ ...быццам у Навагрудку адбыўся „другі ўсебеларускі зьезд“ з учасьцем сябраў Рады Рэспублікі, літоўскай Тарыбы і да т. п., каторы таксама абабраў новы „ўрад“ Беларусі... — Гаворка пра г. зв. Беларускі краёвы зьезд, які нібыта абраў Беларускаю краёвую народную раду на чале з К. Цьвірка-Гадзькім. Гл. адпаведныя арт. у ЭГБ.

⁴ ...разлад у Радзе Рэспублікі. — На ўвазе маюцца падзеі 13.12.1919 г., калі эсэры і эсэ-фы стварылі паралельны ўрад В. Ластоўскага.

⁵ ...скампрамаваны ў вачох беларускага грамадзянства Аляксук... — Узначальваючы БВК, П. Аляксук прысвоіў пэўную суму грошай. Гл. пра гэта: *ДГБР*. С. 209.

¹ Захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140.

² БДАМЛМ. Ф. 3, воп. 1, адз. зах. 140, арк. 28адв.—30.

³ Тамсама. Арк. 19.

Палітычныя перспектывы (с. 225)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 4 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Л. Арт. напісаны з прычыны Кранштацкага мяцяжу (28.02—18.03.1921), у сувязі зь якім у заходнім друку рабілася выснова, што супроць балышавіцкай улады настроеныя Чырвоны флёт і РСЧА, і прадказваўся хуткі яе канец.

Гл. таксама працу „Ўсходняе пытаньне і Беларусь“.

¹ Гл. заўвагу 6 да працы „Польская акупацыя ў Беларусі“.

² ...*галіцца* — Гл. камэнт. да арт. „Беларусь за Познаншчыну“.

Барацьба за зямлю (с. 227)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 29 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Н.

¹ Законы аб асадніцтве Ўстаноўчы Сойм прыняў 17.02.1920 г. Гэтымі законамі прадугледжвалася раздача асадаў ня толькі тым вайскоўцам, якія вызначыліся ў вайне супраць саветаў, але і цывільным асобам.

² Так у *НДумцы*.

Сяляне, арганізуйцеся! (с. 228)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 29 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. Г. Б.

Задачы сялянства (с. 230)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 14 тр., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. Г. Б.

¹ ...*стражнікі крэсовыя*. — Гл. заўвагу 19 да працы „Польская акупацыя ў Беларусі“.

² ...*законы аб вайсковай калянізацыі Беларусі*... — Гл. заўвагу 1 да арт. „Барацьба за зямлю“.

³ ...*ёсьць яшчэ Літва, да якой можа аказацца прылучанай частка Беларусі*. — У час напісаньня гэтага арт. лёс тэрыторыяў, перададзеных у склад Літвы паводле мірнае дамовы паміж РСФСР і Літвой ад 12.07.1920 г., яшчэ ня быў вырашаны.

„Заляцанкі“ (с. 232)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 20 тр., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. Ів. Мялешка.

¹ ...*Польскай Рэчпаспалітай*... — Гаворка аб Рэчы Паспалітай Абодвух народаў (1569—1795). Гл. заўвагу 7 да арт. „Національное возрождение белорусов“.

² ...*Польская Рэчпаспалітая*... — У дадзеным выпадку гаворка ідзе пра Польскую Рэспубліку 1918—1939 гг. (паводле іншай вэрсіі: 1918—1989 гг.), якую неправамерна на-

зываюць 2-ю Рэччу Паспалітаю. У дачыненні да яе А. Луцкевіч ужывае таксама тэрміны „Польская Рэспубліка“ і „Польскае гаспадарства“.

³ ...пераварот Капа. — Гаворка пра пуч (няўдалую спробу перавароту), учынены 10—17.03.1920 г.

Будаваньне незалежнай Беларусі (с. 234)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 17, 24 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. Г. Б.

¹ Паводле „дабравольнай“ умовы паміж Савецкай Расеяй і Савецкай Беларусю, падпісанай... Караханам і Адамовічам... — Гаворка пра дагавор аб гаспадарчых і ваенных узаемаадносінах.

² ...нашае права на незалежнасць прызнана... і некаторымі другімі гаспадарствамі... — У прыватнасці, Нямецчынай, якая ўстанавіла з ССРБ дыпламатычныя адносіны.

³ Сказ не закончаны ў *НДумцы*.

Без раўнавагі (с. 236)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 24 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ Віленскае пытаньне (Віленскі канфлікт) існавала ў дачыненнях паміж Літвой і Польшчай у 1920—1939 гг. з-за Вільні і Віленскага краю. Гл. таксама заўвагу 6 да працы „Польская акупацыя ў Беларусі“.

² Сутнасць Горнасілескага (Верхнесілескага) пытаньня складала барацьба за далучэнне да Польшчы Верхняй Сілезіі, якая зь сярэдз. XVIII ст. уваходзіла ў склад Прусіі. Пасьля трох паўстанняў (1919, 1920, 1921) Ліга Нацый 12.10.1921 г. вырашала далучыць да Польшчы 29 прац. тэрыторыі Верхняй Сілезіі (46 прац. насельніцтва), аднак на гэтым канфлікт ня скончыўся.

³ Вайна Турцыі супроць Грэцыі, якую падтрымлівалі Францыя ды Італія (1919—1922), перарасла ў рэвалюцыю, якую кіраваў урад у Ангоры (Анкары). Пасьля выхаду з вайны Францыі ды Італіі турэцкі рэвалюцыйны ўрад з дапамогаю РСФСР нанёс Грэцыі паразу, а ў самой Турцыі была абвешчана рэспубліка (1923) і ліквідаваны халіфат (1924).

⁴ Запамінаючы (польск. *zaróminajac*) — забываючы.

Да зямельнае рэформы ў „Сярэдняй Літве“ (с. 238)

Друкуецца паводле: *БЗ*. 1921. 19 жн., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. Г. Б.

Да публікацыі дадзена прыпіска ад рэдакцыі:

„У віленскіх польскіх газетах была надрукована вестка аб тым, што „Тымчасовая ўрадовая Камісія Сярэдняе Літвы“ прыступіла да зямельнае рэформы, распачаўшы яе ад скарбовых зямель. Каб паказаць, якую вагу можа мець разьдзел скарбовых зямель для нашага сялянства, друкуем гэту спраўку, якая становіць частку вялікашага досьледу аб зямельным пытаньні ў Віленшчыне“.

¹ ...галячыся... — Тут: замахваючыся. Гл. таксама камэнт да арт. „Беларусь за Познаншчыну“.

Адозва Таварыства Беларускае Школы (с. 240)

Друкуецца паводле: БЗ. 1921. 19 жн., дзе апублікавана ўпершыню. Пад дак.: 8. VIII 21. Вільня.

¹ ...закладзена зацверджанае ўжо дэпартамэнтам унутраных спраў „Т-ва Беларускай Школы“. — Статут ТБШ быў зацверджаны 1.07.1921 г., а апублікаваны — за подп. А. Дмахоўскага, М. Кахановіча, Ф. Аляхновіча, А. Лупкевіча і Б. Тарашкевіча — 3.10.1921 г. у БВ. Мяркуючы па лексыцы і стылі, складальнікам статуту быў Я. Станкевіч, які ў той час працаваў рэфэрэнтам у дэпартамэнце асьветы Сярэдняе Літвы.

1922

Аляксандар Бурбіс (с. 241)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 22 крас., дзе апублікаваны ўпершыню.
Зьмешчаны таксама ў: ПКЛіМ.

¹ *Калі ўвосені 1905 г. адбываўся зьезд Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады...* — Зьезд БСГ адбываўся ў канцы 1905 г. (паводле ст. ст.) або на пачатку 1906 г. (паводле н. ст.).

² *Яго імя звязана з рэвалюцыйным выступленьнем у Мэйшаголе...* — Падзеі адбываліся ў 1905 г. Мэйшагола знаходзілася за 22 вярсты ад Вільні.

³ *...яго арыштавалі...* — Гэта здарылася 24.08.1906 г. у Шчорсаўскай вол. Наваградзкага пав.

⁴ *...з установай, якая давала яму магчымасьць матэрыяльнага заробку...* — А. Бурбіс працаваў у Віленскім т-ве сельскай гаспадаркі.

⁵ *На зьездзе Беларускае Сацыялістычнае Грамады ў Пецярбурзе...* — Гаворка пра канфэрэнцыю БСГ, што адбылася ў чэрв. 1917 г. Да скліканьня зьезду партыі на ёй быў абраны часовы ЦК.

⁶ *...пасля Марцовае рэвалюцыі...* — Так, у адпаведнасьці з грыгарыянскім календаром, А. Лупкевіч называе Лютаўскую рэвалюцыю ў Расеі.

⁷ *...ён здаволіваецца роляй... прадстаўніка ўраду Беларускае Народнае Рэспублікі ў Маскве...* — А. Бурбіс быў генэральным консулам БНР у Маскве.

⁸ *...дае беларусам запраўдную магчымасьць культурна-нацыянальнае работы ў дзяржаўных рамках...* — Такая праца пачынаецца на пачатку 1920 г. Бурбіс удзельнічаў у выданьні газ. „Савецкая Беларусь“.

⁹ *...кіраўніцтва загранічнай палітыкай Савецкае Беларусі...* — А. Бурбіс быў намесьнікам народнага камісара замежных спраў ССРБ.

Выбары ў Варшаўскі Сойм і нацыянальная меншасьць (с. 242)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 21 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. І. Мялешка.

¹ *...беларускае грамадзянства прызнала патрэбным пайсьці на дарозе парлямэнтарнае барацьбы за сваё існаваньне...* — Як вынікае з дак., што захоўваецца ў БДАМЛіМ (Ф. 3, воп. 1, адз. зах. 208, арк. 3), гэта адбылося ў канцы тр. 1922 г. У чэрв. было заключана пагадненьне з украінскім выбарчым к-там Холмшчыны, Падляшша і Валыні. Курс на ўдзел у выбарчай кампаніі быў пацверджаны БНКВ (гл. яго рэзалюцыю ў разьдзеле *Дадатак*).

Накід дэкларацыі аб заснаваньні Блёку нацыянальных меншасцяў (с. 243)

Друкуецца ўпершыню ў перакладзе з польск., зробленым паводле чарнавіка, які пісаны алоўкам і захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 209, арк. 24.

Загалолак дадзены ўкладальнікам.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Выбары ў Варшаўскі Сойм і нацыянальная меншасць“ і „Блёк нацыянальных меншасцей“.

¹ Żydowskie Stronnictwo Ludowe — Габрэйская народная партыя.

² Маецца на ўвазе М. Дэйгэр (Deutscher).

Адозва Беларускага Цэнтральнага Выбарнага Камітэту (с. 243)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 25 жн., дзе апублікавана ўпершыню.

Дзеля самаабароны (с. 244)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 25 жн., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *І. Мялешка*.

¹ ...*бяспраўнасьці над намі*. — Маецца на ўвазе, што ў абыходжаньні зь беларусамі польскія ўлады не кіраваліся нормаў права.

Блёк нацыянальных меншасцей (с. 245)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 25 жн., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *М. Малішэўскі*.

¹ Шлёнск — тое, што і Сілезія. Гл. заўвагу 2 да арт. „Без раўнавагі“.

² Гл. „Накід дэкларацыі аб заснаваньні Блёку нацыянальных меншасцяў“. Да блёку не далучыліся літоўцы, а таксама Бунд і частка Паалей-Цыёну. Выбары байкатавалі ўкраінцы Ўсходняе Галіччыны.

Зямля і выбары (с. 246)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 1 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *М. Малішэўскі*.

¹ ...*закон аб адабраньні ў нас беларускае зямлі... дзеля раздачы яе польскім жаўнерам-каляністам...* — Гл. заўвагу 1 да арт. „Барацьба за зямлю“.

² Юрыдычна БЦВК быў утвораны 9.08.1922 г. на канфэрэнцыі БНКВ. Фактычна ж ён пачаў дзейнасьць раней, бо гэтая ж канфэрэнцыя БНКВ ратыфікавала пратакол, падпісаны ў Варшаве 7.08.1922 г. прадстаўнікамі БЦВК і Ўкраінскага ЦВК (гл.: БДАМЛМ. Ф. 3, воп. 1, адз. зах. 209, арк. 30).

³ Ня выключана, што пад словам „народнікі“ разумеюцца нацыяналісты (польск. *narod* — нацыя). Уласна ж народнікамі зьяўляліся сацыялісты-рэвалюцыянэры.

Да самаўпраўленьня (с. 247)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 8 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *М. Малішэўскі*.

Гл. таксама арт. „Фальшывае самаўпраўленьне“.

Работа чорных сіл (с. 248)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 20 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ів. Мялешка*.

¹ *З таго самага дня, як у Вільні заснаваўся Беларускі Цэнтральны Выбарны Камітэт...* — Гл. заўвагу 2 да арт. „Зямля і выбары“.

² *...другіх няпольскіх нацыянальнасцяў, у якіх адбылося такое ж аб'яднаньне розных груп і напрамкаў...* — Гл. заўвагу 2 да арт. „Блёк нацыянальных меншасцей“.

16 (с. 249)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 28 верас., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Фальшывае самаўпраўленьне (с. 250)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 28 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ів. Мялешка*.

Прозьвішча вайта Нова-Пагосцкай гміны падаецца ў арт. і як *Чарвінскі*, і як *Чырвінскі*.

¹ Гл. арт. „Да самаўпраўленьня“.

² На ўвазе маюцца старасты павеатаў.

Самі за сябе! (с. 250)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 1 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ів. Мялешка*.

¹ Людоўцы (ад польск. ludowy — народны, сялянскі) — правыя сялянскія польскія партыі, найперш „Пяст“.

² Гл. заўвагу 1 да арт. „Барацьба за зямлю“.

³ У БЗ надрукавана „*нашае і беларускае*“.

⁴ У БЗ надрукавана „справы“.

Пустыя пагрозы (с. 252)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 7 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *М. Малішэўскі*.

*Рэзальцыя прадстаўнікоў павятовых і гмінных беларускіх выбарных камітэтаў
Лідзкага выбарнага акругу (с. 253)*

Друкуецца паводле: *БЗ*. 1922. 7 кастр., дзе апублікавана ўпершыню.

¹ Справаздача аб зьездзе прадстаўнікоў павятовых і гмінных камітэтаў Наваградзкае выбарчае акругі і яе рэзальцыя надрукаваныя ў тым самым нумары *БЗ*.

Дзядзька Фалькевіч (с. 253)

Друкуецца паводле: *БЗ*. 1922. 7 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Яго таварыш*.

¹ *...гарачы перадвыбарны час...* — Гаворка пра выбары ў Сойм і Сэнат Польскае Рэспублікі ў 1922 г.

² Паведамленьне пра сьмерць К. Фалькевіча надрукавана ў *БЗ* 28.09.1922 г.

За свой сьпісак (с. 255)

Друкуецца паводле: *БЗ*. 1922. 11 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *М. М.*

¹ *...абводах...* — Цяжка сказаць, якую адміністрацыйна-тэрытарыяльную адзінку мае на ўвазе аўтар, бо „абвод“ (польск. *obwód*) азначае вобласць.

Не запужаеце! (с. 255)

Друкуецца паводле: *БЗ*. 1922. 21 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *М. Малішэўскі*.

¹ Забрэская воласьць знаходзілася на тэрыторыі Валожынскага пав.; у склад Ашмянскага пав. уваходзіла да ўтварэньня Валожынскага пав. у 1921 г.

Падыывальцы (с. 256)

Друкуецца паводле: *БЗ*. 1922. 27 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *М. Малішэўскі*.

„Вызваленцы“ скінулі маску! (с. 257)

Друкуецца паводле: *БЗ*. 1922. 1 лістап., дзе апублікаваны пад крыпт. *Н. Н.*

¹ Мажліва, на ўвазе маецца Л. Хамінскі.

² *...быўшыя агенты другога аддзелу...* — На ўвазе маецца II аддзел польскага Генэральнага штабу, які займаўся выведкай і контравыведкай, а канкрэтна — С. Ваявудзкі, які ў час савецка-польскай вайны быў афіцэрам II аддзелу.

Наша пабеда (с. 258)

Друкуецца паводле: БЗ. 1922. 18 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...некалькі беларусаў прайшло такжа на сьпісках „Вызваленьня“. — Гэта С. Балін, А. Бон, Ф. Галавач, У. Шақун і А. Шапель.

² ...„rodzony brat Naczelnika Państwa“... — „Родны брат Начальніка дзяржавы“. Гаворка пра Я. Пілсудзкага.

³ ...прыходзілі... — Так у БЗ.

⁴ № 3 меў сьпіс кандыдатаў „Вызваленьня“.

⁵ ...нягледзячы на сьмяротны прысуд нашаму народу, зроблены польскім урадам вустамі пана Скульскага... — Л. Скульскі заявіў беларускім дзеячам: „За пяцьдзясят гадоў у межах Польшчы сьледу ад вас [беларусаў] не астанеца!“ Гл. арт. „Заляцанкі“.

*Статут Беларускага Пасольскага Клубу
ў Сойме і Сэнаце Польскай Рэчыпаспалітай (с. 259)*

Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 207, арк. 3—4.

Тамсама (арк. 5—8) захоўваюцца „Рэгулямін¹ Беларускага Пасольскага Клубу ў Сойме Рэчы Паспалітай Польскай“ і „Рэгулямін аб карах для сябраў Беларускага Пасольс. Клубу“ (копія машынапісу).

У аснову плятформы БПК пакладзеныя „Асноўныя тэзісы плятформы Беларускага Цэнтральнага Выбарнага Камітэту, прынятыя на канфэрэнцыі ў Вільні 9—10 жніўня 1922 г.“ (гл. у разьдзеле *Дадатак*).

¹ Гл. заўвагу 2 да арт. „Заляцанкі“.

² У арыгінале гэты пункт пазначаны як с), наступны — як f). Тут датрыманы альфабэтны парадак.

³ У арыгінале гэты разьдзел нумараваны як VI.

1923

*Як вучыць у новай школе?
Увагі для вучыцеляў беларускіх сярэдніх школ (с. 263)*

Друкуецца паводле бр.: [Луцкевіч А.] Як вучыць у новай школе? Увагі для вучыцеляў беларускіх сярэдніх школ / Апрацаваў А. Луцкевіч. Вільня: Выданьне Віленскае беларускае гімназіі, 1923.

Бр. была перавыдадзеная ў 1927 г. у Рызе.

¹ ...выхадных паглядаў... — зыходных поглядаў; прынцыпаў.

² ...праўд... — ісьцінаў.

¹ Рэглямэнт.

Укрыты нацыяналізм (с. 269)

Друкуецца паводле: *НСьцяг*. 1923. 14 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *К. Фалькевіч*.

Арт. „Укрыты нацыяналізм“, „Чырвоны „культуркампф“, „Перад XIX Кангрэсам PPS“, „Аб апошнім забастовачным руху!“, „Адзіны фронт“, „XIX Кангрэс PPS“, „Колькі слоў аб зямельнай палітыцы польскіх „левых“ партыяў“ утвараюць своеасаблівы цыкль, у якім А. Луцкевіч аналізуе палітыку ППС.

¹ „*O własciwy punkt widzenia*“ — „За ўласцівы пункт гледжання“.

² „...апрача арганізаваных II аддзелам... — Гл. заўвагу да арт. „Вызваленцы“ скінулі маску!“

Савецкая амнэстыя (с. 271)

Друкуецца паводле: *НСьцяг*. 1923. 20 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *К. Фалькевіч*.

Да прыняцця акту аб амністыі пэўнае дачыненне меў А. Луцкевіч. Як ён успамінаў, пасля выбараў 1922 г. у Сойм і Сэнат савецкае паўнамоцнае прадстаўніцтва ў Польшчы прасіла яго напісаць даклад, „какие мероприятия были бы желательны в БССР с точки зрения западных белорусов“. Пішучы гэты даклад, Луцкевіч паставіў „вопрос об... амнистии деятелям БНР“¹.

Канфіскацыя Базыльянскіх муроў (с. 272)

Друкуецца паводле: *НСьцяг*. 1923. 20 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ст. Мірскі*.

Арт. „Канфіскацыя Базыльянскіх муроў“, „Траецкія мury“, „Паход проці Беларускае Гімназіі“, „Замах ці правакацыя?“ і „Новы замах на Базыльянскія мury“ можна разглядаць як цыкль публікацыяў А. Луцкевіча ў абарону беларускіх культурных устаноў у Вільні. Да гэтага цыклю належаць ягоная праца „Вязьніца Адама Міцкевіча“ і лісты ў рэдакцыю *PW* „З прычыны спрэчкі пра камэру Конрада“ і „Яшчэ адзін напад“². Пра Базыльянскія мury гл. таксама ў дакладзе „Пятнаццаць гадоў працы Беларускага Навуковага Таварыства“.

¹ *Orzeczenie* — рашэнне, пастанова.

² „*Liga Robotnicza św. Kazimierza*“ — „Рабочая ліга сьв. Казімера“.

³ „...калі зьмена ўраду генэрала Сікорскага на ўрад х’ена-пястоўскі... — Гл. с. 528 гэтае кнігі.

⁴ *Beatus qui tenet!* — Шчаслівы той, хто трымае!

Траецкія мury (с. 273)

Друкуецца паводле: *НСьцяг*. 1923. 1 жн., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *І. М.* Гл. камэнт. да арт. „Канфіскацыя Базыльянскіх муроў“.

¹ „...пры літоўска-беларускім князі Вольгердзе яго праваслаўнаю жонкаю. — Праваслаўнымі былі абедзве жонкі вялікага кн. Альгерда: і Марыя Віцебская, і Ульяна Цьверская. Сам Альгерд таксама быў хрышчаны ў праваслаўі.

¹ ДГБР. С. 218.

² Гл.: *ПКЛіМ*.

²...першыя прадстаўнікі хрысціянскае культуры ў краі... — Хрысціяне і хрысціянства з'явіліся ў Вільні да панавання Альгерда.

³...з 1506 г. — У *НСьцягу* надрукавана „з 1606 г.“; Жыгімонт Стары быў абраны на пасада Вялікага Княства Літоўскага 20.10.1506 г., а на польскі пасада — 8.12.1506 г.

⁴...рэлігійныя пераследаванні, асабліва за часу панавання ягоных двух папярэднікаў... — Папярэднікамі Жыгімонта Старога былі Казімер Ягайлавіч і Аляксандар Кізімеравіч, аднак нельга сказаць, што іх панаванне вызначылася нейкімі асаблівымі пераследамі праваслаўных.

⁵...даўнай Польшчы... — Гаворка пра Рэч Паспалітую Абодвух Народаў. Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

⁶...Першая друкарня ў Вільні была — беларуская (1525)... — Сучаснае скарызназнаўства адносіць дату заснавання друкарні прыблізна на тры гады назад. Гл. наступную заўвагу.

⁷ Гаворка пра „Малую подорожную книжку“ Ф. Скарыны (каля 1522), якая ўтрымлівае шэраг канонаў і акафістаў, але назваць яе каталіцкім выданнем нельга.

⁸ Базыльянскі ўніяцкі ордэн, заснаваны ў Траецкім манастыры... — Юрыдычна ордэн сьв. Базыля Вялікага заснаваны ў 1617 г. на кангрэгацыі ў Новагародку, але насельнікі ўніяцкіх манастыроў кіраваліся статутам сьв. Базыля Вялікага і да фармальнага заснавання ордэну.

⁹...ёсць гістарычная падставы, што да Мамонічаў перайшла друкарня Ф. Скарыны... — Друкарня Мамонічаў была заснавана ў 1570-я гг., а першым друкаром у ёй быў П. Мсыціславец.

¹⁰ З гэтых друкарняў выйшлі першыя выданні Літоўскага Статута на беларускай мове, граматыка Лаўрэна Зізанія (1596)... — Статут ВКЛ 1588 г. быў надрукаваны ў Мамонічаў, а „Грамматика славянская“ Л. Зізанія — у Брацкай друкарні, якая належала віленскаму Сьвятадухаўскаму праваслаўнаму брацтву.

¹¹ У *НСьцягу* надрукавана „XII ст.“.

¹² У *НСьцягу* надрукавана „Еўлашэўскі“.

¹³ У *НСьцягу* надрукавана „Гляўбіча“.

¹⁴ Гл. арт. А. Луцкевіча „Вязьніца Адама Міцкевіча“ ў *ПКЛіМ*.

Прызнаньне Пілсудскага (с. 275)

Друкуецца паводле: *ВС*. 1923. 26 жн., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *К. Фалькевіч*.

¹ Гл. заўвагу 2 да арт. „Залаяцанкі“.

„Ахілесаўская пята“ (с. 276)

Друкуецца паводле: *ВС*. 1923. 9 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *К. Фалькевіч*.

Гл. арт. „Будаваньне Беларусі“.

¹ Гакатысты — сябры нямецкай нацыяналістычнай арганізацыі „Deutscher Ostmarkenverein“, заснаванай у 1894 г. дзеля германізацыі палякаў на тэрыторыі пад уладай Прусіі (у г. зв. Прускай Польшчы).

² *Rdzennie polski* — адвечна (сапраўды) польскі.

³ ...тэй партыяй, якая хоча мець манополію на беларускі рух. — Гаворка пра бальшавікоў.

Чырвоны „культуркампф“ (с. 277)

Друкуецца паводле: *ВС. 1923. 11 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. К. Фалькевіч.*

Гл. камэнт да арт. „Укрыты нацыяналізм“.

¹ Культуркампф (ням. *der Kulturkampf* — барацьба за культуру) — палітычная кампанія, распачатая ў 1870—я гг. урадам О. фон Бісмарка з мэтай пераадолення культурнай адметнасці заходніх і паўднёва-заходніх земляў Нямеччыны, у якіх былі моцныя пазыцыі Каталіцкай Царквы і каталіцкай Партыі цэнтру, якая выказвала антыпрускія сепаратысцкія настроі мясцовага насельніцтва. Культуркампф быў скіраваны на аслабленне пазыцыяў гэтых інстытуцыяў.

² Культуртэрагерамі (ням. *der Kulturträger*) — носьбіт культуры. Так у XIX ст. і пазней называлі людзей, якія „неслі культуру“ насельніцтву калёніяў. У наш час тэрмін „культуртэрагер“ нейтральны.

Паход проці Беларускае Гімназіі (с. 279)

Друкуецца паводле: *ВС. 1923. 19 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. Ст. Мірскі.*
Гл. камэнт. да арт. „Канфіскацыя Базыльянскіх муроў“.

¹ *Этавовы* (фр. *l'etat* — дзяржава) — дзяржаўны; які ўтрымліваецца за дзяржаўныя сродкі.

² *...пакуль яшчэ быў урад ген. Сікорскага...* — Гл. с. 528 гэтае кнігі.

³ *...пастанову дэлегацыі аб канфіскацыі Базыльянскіх муроў...* — Гл. артыкул „Канфіскацыя Базыльянскіх муроў“.

⁴ *...пагаліўшыся...* — Гл. камэнт. да арт. „Беларусь за Познаншчыну“.

Перад XIX Кангрэсам PPS (с. 281)

Друкуецца паводле: *З. 1923. 28 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. Кумельган.*

Вынікам XIX кангрэсу ППС А. Луцкевіч прысьвяціў арт. „XIX Кангрэс PPS“.
Гл. камэнт. да арт. „Укрыты нацыяналізм“.

¹ *...дробнамяшчанства...* — Гл. заўвагу 12 да арт. „Адраджэньне нацыі“.

² *Каса хворых* (*Kasa chorych*) — бальнічная каса.

Аб апошнім забастовачным руху (с. 283)

Друкуецца паводле: *З. 1923. 15 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. Кумельган.*
Гл. камэнт. да арт. „Укрыты нацыяналізм“.

¹ *...здэцыдаванай...* — Тут: рапучай (польск. *zdecydowanej*).

² *...дробнамяшчанства...* — Гл. заўвагу 12 да арт. „Адраджэньне нацыі“.

³ На 5.11.1923 г. быў прызначаны ўсеагульны страйк. Урад, каб запабегчы яму, усіх ваеннаабавязаных чыгуначнікаў падпарадкаваў вайскаваму ведамству. Кракаўскія сацыялісты,

якіх узначальвалі, у прыватнасьці, паслы Э. Баброўскі і Я. Станьчык, заклікалі чыгуначнікаў не падпарадкавацца гэтаму рашэнню. 6.11.1923 г. у Кракаве дайшло да братаньня часткі войска з рабочымі і да сутычак рабочых зь вернымі ўраду вайсковымі аддзеламі. Загінулі 32 чалавекі з абодвух бакоў, больш за 150 паранены. Паслы Э. Баброўскі і Я. Станьчык былі пазбаўлены імунітэту, але суд іх апраўдаў.

⁴ У першыя гады незалежнасьці ў Польскай Рэспубліцы дзейнічала царскае крымінальнае права.

Места і вёска (с. 284)

Друкуецца паводле: З. 1923. 18 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. Г. Б. У падзагалюк арт. было: „Друкуецца ў дыскусійным парадку“.

Гл. таксама арт. „Аграрная праграма“ і „Да зямельнай праграмы ўвагі“.

¹ ...беларускую палітычную партыю пад назовам „Беларуская Рэвалюцыйная Грамада“, зьмяніўшую ў 1905 годзе на партыйным зьездзе ў Менску сваё імя на „Беларускую Сацыялістычную Грамаду“. — Гл. заўвагу 13 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

² Эсдэкі бачылі тут... супярэчнасьць з тэорыяй „канцэнтрацыі“, абавязковай ня толькі для прамысловасьці, але і для зямлі. — У XXIV разьдзеле 1-га т. „Капіталу“ („Гістарычная тэндэнцыя назапашваньня капіталу“) К. Маркс даводзіў, што па меры разьвіцьця капіталізму сярэдняя і дробная ўласнасьць паглынаецца / выпясьняецца буйною і такім чынам адбываецца яе канцэнтрацыя ў руках нямногіх. Як відаць, А. Луцкевіч ды іншыя скептычна ставіліся да гэтае высновы К. Маркса, шмат у чым абвергнутае Э. Бэрнштайнам.

„Малы парлямэнт“ (с. 285)

Друкуецца паводле: З. 1923. 23 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Сялянскі інтэрнацыянал (с. 287)

Друкуецца паводле: З. 1923. 23 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. Кумельган.

¹ ...*Работніцкі Інтэрнацыянал*... — На ўвазе маюцца Міжнароднае таварыства рабочых (I Інтэрнацыянал), заснаванае ў 1864 г., і Сацыялістычны (II) Інтэрнацыянал, створаны ў 1889 г. Пераемнікам апошняга ў 1923 г. стаў Сацыялістычны Рабочы Інтэрнацыянал.

Адзіны фронт (с. 288)

Друкуецца паводле: З. 1923. 2 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Гл. камэнтар да арт. „Укрыты нацыяналізм“.

¹ ...*новае становішча польскіх камуністаў, якія, прызнаючы права беларусаў і ўкраінцаў на аб'яднаньне іх зямель*... — Маецца на ўвазе рэзалюцыя II зьезду КРПП (верасень 1923 г.).

Працоўныя гарадоў і вёсак (с. 289)

Друкуецца паводле: З. 1923. 2 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Кумельган*.

¹ У адным з папярэдніх нумароў нашай газеты, мы гаварылі... аб патрэбе такога ж саюзу і паміж сялянамі і работнікамі... — Гл. арт. „Сялянскі інтэрнацыянал“.

Барацьба за зямлю (с. 291)

Друкуецца паводле: З. 1923. 16 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп. з заўвагаю ад рэдакцыі: „Гэта стацыя была ўжо зложена ў друкарні, калі прыйшла вестка аб тым, што сярод сяброў партыі „Пяст“, якая за прэм’ерства п. Вітаса ганебна здрадзіла польскае сялянства дзеля карысьці абшарнікаў, *знайшлося пятнаццаць паслоў, у якіх у апошні мамэнт загаварыла грамадзкае сумленьне: гэтыя пятнаццаць паслоў заявілі, што ня могуць падтрымліваць праекту „ўставу аб парцэляцыі і асадніцтве“*, і выступілі з партыі. Такім парадкам пляны паноў-абшарнікаў аказаліся разбітымі: „правіца“ ня мае ўжо большасці! І справу гэнага крыўднага для ўсяго сялянства Польшчы закону трэба лічыць зьліквідаванай“.

Гл. заўвагу 4 да арт. „Сялянства ў Польшчы і зямельная рэформа“.

¹ ...„*zastużyli się Ojczyźnie*“... — „Маюць заслугі перад Айчынай“.

Сялянства ў Польшчы і зямельная рэформа (с. 292)

Друкуецца паводле: З. 1923. 16 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *І. Кумельган*.

¹ ...*бараніць незалежнасьць Польшчы перад пагрозай яе падзелу праз Расею, Нямецчыну і Аўстрыю*... — Гл. заўвагу 7 да арт. „Національное возрождение белорусов“.

У 1772—1795 гг. адбыліся падзелы Рэчы Паспалітай, у выніку якіх уласна польская тэрыторыя была падзеленая паміж Аўстрыяй і Прусіяй, а да Расеі адышлі беларускія, літоўскія і ўкраінскія землі (апошнія былі часткаю Кароны Польскай). Частка ўласна польскіх земляў адышла да Расеі на падставе рашэньняў Венскага кангрэсу 1814—1815 гг. На гэтай тэрыторыі было створана Каралеўства (Царства) Польскае.

² У З надрукавана „ix“.

³ ...*Уставадаўчым Сойме*... — На ўвазе маецца Ўстаноўчы Сойм Польшчы (10.02.1919 — 27.11.1922).

⁴ Гэта ўнясло раскол і ў партыю Пяста, адкалоўшы перш групу Домбскага, а ў апошні мамэнт... і групу Плюты, што прычынілася нават да адстаўкі х’ена-пястоўскага ўраду. — У чэрв. 1923 г. група паслоў на чале зь Я. Домбскім стварыла партыю „Народная еднасьць“ („Jedność Ludowa“), якая ў лістап. таго году зьядналася з „Вызваленьнем“, а 13.12.1923 г. пасольскі клюб „Пяста“ пакінула група паслоў на чале зь Я. Брылем і А. Плютам, што прывяло да адстаўкі 15.12.1923 г. х’ена-пястоўскага ўраду Вітаса—Дмоўскага. Група Я. Брыля стварыла Сялянскі саюз (Związek Chłopski).

1924

Напружанае змаганьне (с. 295)

Друкуецца паводле: З. 1924. 1 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Кумельган*. Публікацыя гэтага арт. была адной з прычынаў канфіскацыі 1-га нумару З за 1924 г.

¹ *Перамога фашыстаў у Італіі...* — Фашысты прыйшлі да ўлады ў Італіі 30.10.1922 г., але ўсталяваньне фашысцкага рэжыму завяршылася ў 1923 г.

² У З надрукавана „скіраваць“.

³ У З надрукавана „Донбаль“.

⁴ *Абвесьціўшы антыдзяржаўнай перш камуністычную партыю і выдаўшы суду пасла-камуніста лшчэ ў Уставадаўчым Сойме...* — На ўвазе маецца Устаноўчы Сойм Польшчы (10.02.1919 — 27.11.1922), які пазбавіў імунітэту пасла Т. Я. Домбаля.

⁵ *...арыштоўваючы нават бяз выдачы Соймам суду ўкраінскага пасла М. Луцкевіча і беларускага С. Барана.* — М. Луцкевіч і С. Баран былі пазбаўлены пасольскіх мандатаў пасля таго, як суды прызналі іх вінаватымі ў антыдзяржаўнай дзейнасьці.

⁶ *...далейшы шаг..., які выразіўся ў выдачы Соймам паслоў Польскай Сацыялістычнай Партыі Станьчыка і Баброўскага пасля вядомых кракаўскіх выпадкаў.* — Гл. заўвагу З да арт. „Аб апошнім забастовачным руху“.

⁷ На ўвазе маецца кіраўніцтва ППС.

Паварот да аўтанамізму (с. 298)

Друкуецца паводле: З. 1924. 6 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ *...,owczut redem* “... — авечаю хадю (у сэнсе: статкавым чужым, інстынктам).

² *...,віленскага сойму“*... — Афіцыйна Віленскі Сойм павінен быў стаць Устаноўчым Соймам Сярэдняй Літвы. Выбары былі прызначаны на 9.01.1921 г. Супраць правядзеньня выбараў выступіла Ліга Нацыяў. Яна прапанавала правесці ў Сярэдняй Літве як спрэчнай тэрыторыі плебісцыт, а для забесьпячэньня парадку ўвесці замежныя войскі. Літоўскі ўрад выступіў супраць плебісцыту, а супраць увядзеньня замежных войскаў — урад РСФСР. Паколькі тэрыторыя Сярэдняй Літвы была спрэчнаю, Ліга Нацыяў пажадала, каб Літва і Польшча паразумеліся, дзеля чаго пад яе патранатам былі праведзеныя безвыніковыя перамовы ў Брусэлі. Пасля перамоваў пытаньне пра выбары ў Віленскі Сойм і тэрыторыю Сярэдняй Літвы зноў абвастрылася. Пілсудзкі жадаў правесці выбары на ўсёй спрэчнай тэрыторыі (у Ашмянскім, Браслаўскім, Віленскім, Лідзкім, Сьвянцянскім і Троцкім пав.), а правыя лічылі Браслаўскі і Лідзкі паветы бясспрэчна польскаю тэрыторыяй. 16.11.1921 г. Сойм згадзіўся з думкаю Пілсудзкага і прыняў закон аб выбарах. Выбары, якія адбыліся 8.01.1922 г., байкатавалі беларусы, літоўцы і габрэі. Віленскі Сойм, абраны амаль выключна польскім і апалячаным насельніцтвам краю, 20.02.1922 г. прыняў рашэньне аб далучэньні Сярэдняй Літвы да Польшчы.

³ *Wcielenie* — уключэньне, інкарпарацыя.

⁴ Гаворка павінна ісьці аб прызнаньні 15.03.1923 г. канфэрэнцыяй амбасадараў Вялікабрытаніі, Францыі, Італіі і Японіі ўсходняе мяжы Польскае Рэспублікі, г. зн. і аб прызнаньні права Польшчы на Вільню і Віленскі край.

⁵ *...у беларускую выбарную праграму...* — Гл. „Асноўныя тэзісы плятформы Беларускага Цэнтральнага Выбарнага Камітэту, прынятыя на канфэрэнцыі ў Вільні 9—10 жніўня 1922 г.“

XIX Кангрэс PPS (с. 299)

Друкуецца паводле: З. 1924. 10 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Кумельган*. Гл. камэнт. да арт. „Укрыты нацыяналізм“.

¹ ...*народных*... — нацыянальных, нацыяналістычных (ад польск. *narodowy*).

² ...*абодвых „Пястаў“*... — Маюцца на ўвазе старая частка партыі „Пяст“ і частка, якая пайшла за пасламі Я. Брылем і А. Плютам. Гл. заўвагу 4 да арт. „Сялянства ў Польшчы і зямельная рэформа“.

³ ...*„людовага“*... (ад польск. *ludowy*) — народнага. Аўтар бярэ слова „людовага“ ў двухосьсе таму, што, напр., хадэкаў цяжка аднесці да народных (народніцкіх) партыяў.

⁴ ...*дробнамяшчанскіх*... — Гл. заўвагу 12 да арт. „Адраджэньне нацыі“.

⁵ ...*мы яшчэ вернемся да разгляду іх на шпальтах нашай газеты*... — Гл. артыкулы „Нацыянальнае пытаньне і пралетарыят“¹, „Палітыка страўса“, „Колькі слоў аб зямельнай палітыцы польскіх „левых“ партыяў“.

Палітыка страўса (с. 301)

Друкуецца паводле: З. 1924. 17 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ *Wcielіć* — уключыць, інкапараваць.

² ...*на апошнім партыйным кангрэсе ў Кракаве* ... — Гл. арт. „XIX кангрэс PPS“.

³ *Obcokrajowcu* — чужаземцы.

⁴ ...*староствах*. — На ўвазе маюцца павеці.

Дзьве разьвязкі зямельнага пытаньня (с. 302)

Друкуецца паводле: З. 1924. 20 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *К. Фалькевіч*.

¹ *Zaliczki* — авансы, задаткі.

Будаваньне Беларусі (с. 304)

Друкуецца паводле: З. 1924. 24 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Нагодай для напісаньня гэтага арт. быў распачаты — пасля неаднаразовых зваротаў кіраўніцтва ССРБ у ЦК РКП(б) — працэс вяртаньня ў склад Савецкай Беларусі часткі ўсходнебеларускіх земляў, якія на падставе пастановы ЦК бальшавіцкай партыі ад 16.01.1919 г. былі далучаныя да РСФСР. Пастанова ЦК РКП(б) аб перадачы ССРБ роднасных у бытавых, гаспадарчых і этнічных адносінах пав. сумежных губ. была прынятая ў лістап. 1923 г., а 7.12.1923 г. пачала працаваць беларуска-расейская камісія па разьмежаваньні. Меркавалася, што ў склад ССРБ будуць перададзеныя Віцебская і Гомельская губ., а таксама Горацкі і Мсьціслаўскі пав. Смаленскае губ. (да 16.01.1919 г. амаль усе гэтыя тэрыторыі ўваходзілі ў склад Віцебскае, Магілёўскае і Менскае губ.). У дні, калі пісаўся гэты арт. А. Луцкевіча, камісія скончыла працу. Нягледзячы на пратэст прадстаўнікоў ССРБ, было вы-

¹Гл.: *ДГБР*.

рашана пакінуць у складзе РСФСР Вяліскі, Невельскі і Себескі пав. Віцебскае губ., а таксама Гомельскі і часткі Рэчыцкага пав. Гомельскае губ. і Мсціслаўскага пав.

„Узбуйненне“ ССРБ мела, апроча іншых, і знешнепалітычную прычыну: яно было разлічана на прыцягненне сымпатыяў заходнебеларускага насельніцтва да СССР. Як успамінаў А. Луцкевіч, пасля выбараў 1922 г. у Сойм і Сэнат Польскай Рэспублікі савецкае паўнамоцнае прадстаўніцтва ў Польшчы прасіла яго напісаць даклад, „какія меры прыняты былі бы жадальныя в БССР с точки зрения западных белорусов“. Пішучы гэты даклад, Луцкевіч на першым месцы паставіў „вопрос об увеличении территории БССР“¹.

З апошняга сказу гэтага арт. можна зразумець, што Луцкевіч факт вяртання ў склад ССРБ часткі ўсходнебеларускіх земляў разглядаў як крок да здзяйснення незалежнасці ідэалу.

Гл. таксама арт. „Ахілесаўская пята“, „Савецкая амнэстыя“ і „Вялікая пара!“.

¹...*будаваньне Радавае Беларусі ў межах шасьцёх паведаў*. — Гл. заўвагу 3 да арт. „Трэці разьдзел Беларусі“.

Колькі слоў аб зямельнай палітыцы польскіх „левых“ партыяў (с. 305)

Друкуецца паводле: З. 1924. 24 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. Кумельган.

У гэтым арт. адзін раз словы „польская лявіца“ ўжытыя ў двукоссе (сьведчаньне аўтарскага скептычнага стаўленьня да „леваўці“ ППС і „Вызвалення“), а другі раз ня ўжытыя.

Гл. камэнт да арт. „Укрыты нацыяналізм“.

¹...*польская лявіца ў асобах яе афіцыйных правадыроў Марачэўскага і Тугута ўжо раз была атрымала ўладу...* — Гл. с. 528 гэтае кнігі.

²*Абрады XIX кангрэсу PPS...* — Гл. арт. „XIX кангрэс PPS“.

³*Правадыры PPS, выхаваныя ў старой школе даваеннага сацыялізму, заўсёды адзначаліся тым, што не разумелі патрэбаў сялянства, лічылі сялянства рэакцыйным...* — Аўтар мае на ўвазе ППС, бальшавікоў і меншавікоў, некаторыя іншыя с.-д. партыі, якія ня здолелі выпрацаваць прыцягальнай для сялянства аграрнай праграмы. Акрамя таго, у марксізме другой палавіны XIX ст. мела месца думка аб пралетарыяце, якому супрацьстаіць суцэльная рэакцыйная маса, што складаецца зь іншых — „нерэвалюцыйных“ — клясаў, у т. л. сялянства.

⁴...*Уставадаўчага Сойму...* — Гл. заўвагу 3 да арт. „Сялянства ў Польшчы і зямельная рэформа“.

„Вялікі Экспэрымэнтатар“ (с. 307)

Друкуецца паводле: З. 1924. 27 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Надрукаваны таксама ў: НН. 2005. 21 студз.

Задачы дня (с. 309)

Друкуецца паводле: З. 1924. 31 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ „...самаагранічэнне“ Сойму ў яго правах адносна да справаў фінансаў гаспадарства, перадача часьці гэтых правоў выканаўчай уладзе... — Галоўнаю задачай створанага ў канцы 1923 г. кабінэту Ў. Грабскага было правядзеньне фінансавай рэформы, дзеля чаго Сойм абмежаваў свае правы ў гэтай галіне. Вынікам дзейнасьці ўраду было ўвядзеньне замест польскай маркі цвёрдае валюты — злотага.

² ППП — Pogotowie Patryotów Polskich, нелегальная фашысцка-манархічная арганізацыя, зьвязаная зь некаторымі вядомымі паліт. і вайск. дзеячамі, чынамі паліцыі і польскім духавенствам, якая абяцала навесці ў Польшчы „лад і парадак“. Разгромлена 11—12.01.1924 г. Пра гэта А. Луцкевіч напісаў арт. „ППП“ (З. 1924. 20 студз.).

³ *Periculum in mora!* — Небясьпека ў прамаруджваньні!

Дзьве дарогі (с. 311)

Друкуецца паводле: ГБ. 1924. 14 лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. К. Фалькевіч.

Жанчына ў беларускім адраджэнскім руху (с. 312)

Друкуецца паводле: ГБ. 1924. 2 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. Ант. Навіна.

¹ „...дзеячка польскага паўстаньня... — Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

² Дорпат (ням. Derpt) — назва гораду Тарту. У часы расейскага панаваньня ў Эстоніі горад называлі Юр’евам.

³ „...яшчэ перад выходам расейцаў было закладзена Беларускае Таварыства дапамогі ахвярам вайны... — Гл. арт. „Наша павіннасьць“ і камэнт. да яго.

⁴ „...насьля расейскае рэвалюцыі 1917 году... — Гаворка пра Лютаўскую рэвалюцыю.

⁵ „...працэсам 45 беларусаў... — Працэс 45-ці адбываўся ў тр. 1923 г. у Беластоцкім акруговым судзе.

Зь беларускага палітычнага архіву (с. 315)

Друкуецца паводле: ГБ. 1924. 23 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Н.

¹ „...на Захадзе акупацыйная ўлада афіцыйльна прызнала правы беларускага народу... — Гл. успаміны „Замест адказу (Гістарычная спраўка)“ і арт. „Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусьветнае вайны“.

² „...аб’яднаньне Беларускае Рэспублікі. — На ўвазе маецца вяртаньне ў склад ССРБ часткі яе ўсходніх земляў, якія раней уваходзілі ў склад Віцебскае, Магілёўскае і Менскае губ. (гл. арт. „Будаваньне Беларусі“).

³ „...беларускі работнік і селянін... рукой сваёй упісывае ў кнігу сусьветнае гісторыі імя сваёй Бацькаўшчыны як рэальна існуючай дзяржавы... — Пра стаўленьне А. Луцкевіча да БССР гл. у прадмове.

⁴ ...на... — У ГБ надрукавана „па“.

⁵ Тэкст гэтай рэзалюцыі гл. у разьдзеле *Дадатак*, а таксама ў арт. „Палітычныя лезунгі беларускага руху“¹.

⁶ Словы „ў пастаці незалежнага В. Кн. Літоўскага“ адсутнічаюць у копіі гэтай рэзалюцыі, засьведчанай С. Ракам–Міхайлоўскім, і ў гранках яе тэксту, набранага лацінкаю. Гл. „Рэзалюцыі Беларускай Канфэрэнцыі 25, 26, 27 студня 1918 г. у Вільні“.

⁷ ...у гэтым акце прымае ўчасьце прадстаўніцтва Заходняе Беларусі... — Гл. заўвагу 15 да працы „Усходняя Беларусь: Статыстычныя і гістарычныя матэрыялы“.

⁸ ...1 студня 1919 году... — Гл. заўвагу 24 да „Мэмарыялу Беларускага Ўраду“.

⁹ ...апошнія далучэньне да менскага цэнтру Віцебшчыны, Смаленшчыны, Гомельшчыны. — Гл. камэнт. да арт. „Будаваньне Беларусі“.

Рэалізацыя ідэі незалежнасьці (с. 317)

Друкуецца паводле: ГБ. 1924. 25 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Кумельган*.

¹ *Рыскі мір... падзяліў Беларусь на дзьве часткі, прынцыпова прызнаючы за Беларускім народам права на незалежнае дзяржаўнае жыцьцё.* — Пра гэта аўтар піша і ў арт. „Будаваньне незалежнай Беларусі“.

² ...працоўны народ ніколі не зацікаўлены ў уціску і вызыску другога працоўнага народу. — Пра гэта гл. у прадмове (с. 28 гэтае кнігі).

³ *Клясавае вызваленьне нясе з сабою і нацыянальнае вызваленьне.* — Пра гэта гл. у прадмове (с. 28 гэтае кнігі).

Протаярэй Міхал Пліс (с. 318)

Друкуецца паводле: СБ. 1924. 25 тр., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Уваскросішы праект (Аб беларуска-ўкраінска-літоўскім саюзе) (с. 318)

Друкуецца паводле: СП. 1924. 22 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *І. М.*

¹ Гл. „Рэфэрэт Беларускае дэлегацыі на Лязанскай канфэрэнцыі народаў Расеі“.

² ...*Ober Ost*... — Гл. заўвагу да арт. „Мэты вайны“.

Першы крок (с. 320)

Друкуецца паводле: СП. 1924. 29 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп. Гл. арт. „Паварот да аўтанамізму“.

¹ ...*камуністычныя арганізацыі зусім выразна гавораць аб патрэбе даць нашаму краю магчымасьць вольнага самавызначэньня, у кірунку поўнага аддзяленьня ад Польшчы і злучэньня з Усходняй Беларусыяй.* — Гл. заўвагу да арт. „Адзіны фронт“, а таксама арт. „Раскол у камуністаў“.

¹ ДГБР. С. 83.

² „...маргарынавымі“ самаўрадамі Заходняе Беларусі... — У такі спосаб падкрэсьлівалася штучнасьць фармаваньня і непаўнацэннасьць функцыяваньня органаў мясцовага самакіраваньня ў Заходняй Беларусі. Гл. арт. „Фальшывае самаўпраўленьне“.

Прот. Міхал Галянкевіч (с. 321)

Друкуецца паводле: *СП*. 1924. 14 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Л.

¹ Гл. арт. „Хто вінават?“ і інтэрвію „Литва, Белоруссия и поляки в районе старой оккупации“.

1925

На паўдарозе (с. 323)

Друкуецца паводле: *НШ*, дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. К. Фалькевіч. Гл. арт. „Адзіны фронт“ і „Раскол у камуністаў“.

¹ Мусіла б быць „драбніцы“.

² ...камуністычная партыя Заходняе Беларусі адмовілася падчыняцца варшаўскім правадырам. — Гаворка пра г. зв. сэцэсію 1924—1925 гг., калі частка КПЗБ на чале з М. Гурынём, А. Капуцкім і Л. Родзевічам настойвала на адыходзе ад КПП і афармленьні КПЗБ як самастойнае сэкцыі Камінтэрну. З дапамогаю Масквы і Менску сэцэсія была ліквідаваная.

Раскол у камуністаў (с. 324)

Друкуецца паводле: *БД*. 1925. 14 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ Польскія камуністы... вельмі хараша дэклуюць аб праве самавызначэньня беларускага народу... — Гл. заўвагу да арт. „Адзіны фронт“.

² Камуністычная партыя Заходняе Беларусі аддзялілася ад варшаўскага цэнтру... — Гл. заўвагу 2 да арт. „На паўдарозе“.

Важнае прызнаньне (с. 325)

Друкуецца паводле: *БД*. 1925. 18 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...аб'яднаньне ўрадаў... — Аб'яднаньне ведамстваў, службаў.

² Грунтовы падатак — падатак на зямлю.

³ Матурыст — асоба, якая атрымала атэстат сталасьці. У Польскай Рэспубліцы дзейнічала правіла, паводле якога, напр., выпускнікі беларускіх гімназіяў, якія лічыліся прыватнымі, павінны былі здаць дзяржаўныя іспыты, каб мець права паступіць у ВНУ.

⁴ ...дамаганьні ў гэтай справе валэйшаўскіх дэлегатаў... — Гаворка пра Беларускае грамадзянскае сабраньне, на чале якога стаяў С. Валэйша і якое шукала шляхоў супрацоўніцтва з польскай адміністрацыяй.

⁵ Перадавік — аўтар перадавых артыкулаў.

Рознымі шляхамі (с. 326)

Друкуецца паводле: *БД*. 1925. 6 тр., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...зь якой... — У *БД* надрукавана „у якой“.

45; 72; 1368... (с. 327)

Друкуецца паводле: *БД*. 1925. 13 тр., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Прэтэкстам для напісання арт. з'явіўся арышт у ноч з 1 на 2.04 і ўдзень 2.04.1925 г. 1368 жыхароў Наваградзкага ваяводства, у т. л. кандыдата ў паслы на Сойм Ю. Сабалеўскага (гл.: *БД*. 1925. 9 крас.).

¹ ...400-ыя ўгодкі беларускага друку ў Вільні... — Беларускі друк у Вільні распачаты Ф. Скарынам у 1522 г. („Малая подорожная книжка“), аднак тагачаснае скарыназнаўства лічыла, што першаю кнігаю, надрукаванаю ў Вільні, быў „Апостол“ (1525).

² ...25-ыя ўгодкі цяглае арганізаванае працы нашых адраджэнцаў... — Тут відавочная апіска. У 1925 г. цягладу беларускаму руху спаўнялася 23 гады (у 1902 г. была спроба заснаваць БРП і быў заснаваны Круг беларускай народнай прасветы і культуры).

³ У *БД* надрукавана „ў сёлетнім годзе“.

⁴ ...Вялікай Рэвалюцыяй у Расеі... — Аўтар называе так Лютаўскую рэвалюцыю 1917 г.

⁵ ...зьліквідаваны каля 400 беларускіх пачаткавых школ, вучыцельская сямінарыя, дзьве гімназіі... — Гаворка пра настаўніцкую сямінарыю ў Барунах і гімназіі ў Горадні і Гарадку Вялейскага пав. Аўтар ня ўлічвае ліквідаваную раней Будслаўскую гімназію. Калі ён піша пра пачатковыя школы ў Заходняй Беларусі, дык, магчыма, складае 153 школы часу нямецкае акупацыі (гл. заўвагу 1 да арт. „Вільня, 1 студня 1918 г.“) і каля 200 школаў пэрыяду Сярэдняе Літвы¹. Між тым польскі дасьледчык С. Маўэрсбэрг падлічыў, што ў Заходняй Беларусі ўлучна зь Сярэдняй Літвой у 1921 г. было каля 300 школаў².

⁶ ...забіты нацыянальна беларускі Віленскі саюз каапэратываў... — Гл. арт. А. Луцкевіча „Палітыка ў каапэрацыі“, апублікаваны 26.11.1921 ў *БВ* пад псэўд. *І. Мялешка*.

⁷ ...так званы Віленскі Сойм... — Гл. заўвагу 2 да арт. „Паварот да аўтанамізму“.

⁸ ...сёлетні „школьны плебісцыт“... — На ўвазе маецца збор сярод бацькоў дэкларацыяў з просьбай, каб іх дзяцей вучылі па-беларуску. На 1925/26 школьны год уладам было паддзена 15 тыс. такіх дэкларацыяў. Аб тым, як дзяржава выконвала гэты закон, А. Луцкевіч у 1925 г. пісаў на старонках *ЖБ*: „Перастройка фронту“, „Перад восеньскай кампаніяй“ (25 жн.), „Добры пачатак школьнага году“ (5 верас.) і „Словы і факты“. Гл. таксама арт. „Трэбуйце свайго“ (*БН*. 1926. 20 студз.).

⁹ ...працэс у Беластоку...; працэс у Горадні... — Працэс 45-ці адбыўся ў Беластоку ў тр. 1923 г. Працэс у Горадні над 72 беларусамі і літоўцамі пачаўся 20.04.1925 і доўжыўся 10 дзён. На 12 гадоў катаргі быў асуджаны 1 чал., на 6 гадоў — 1, на 4 гады — 6, на 3 гады папраўчага дому — 3 чал., на 2 гады — 16, на 1,5 года — 3 чал. (гл.: *БД*. 1925. 9 тр.).

¹ Гл.: Бэргман А. Слова пра Браніслава Тарашкевіча. Менск, 1996. С. 48.

Я. Станкевіч пісаў, што школаў было больш за 200 (гл.: Станкевіч Я. На бакох успамінаў В. Рагулі // Бацькаўшчына. 1958. 11 тр.). Магчыма, меліся і не зарэгістраваныя ўладамі школы, але такіх было няшмат.

² Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968. S. 106.

Беларусь у будучай вайне (с. 328)

Друкуецца паводле: БД. 1925. 16 тр., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ „*Kresy a mocarstwowe stanowisko Polski*“ — „Крэсы і дзяржаўніцкая пазыцыя Польшчы“.

² „*Рэчыпаспалітай*... — Гл. заўвагі 1 і 2 да арт. „Заляцанкі“.

³ „...адказ *выпаў пад Мацялёвіцамі*. — На ўвазе маецца бітва 10.10.1794 г., у выніку якое паўстанцы былі разбітыя, а паранены Т. Касцюшка трапіў у палон. Гэта прадвызначыла паразу ўсяго паўстання і трэці падзел Рэчы Паспалітай.

⁴ „...адказ *дала варшаўская апэрацыя*. — На ўвазе маецца контранаступ, распачаты Войскам Польскім і Украінскаю народнаю арміяй 14.08.1920 г. пад Варшаваю, які скончыўся адыходам РСЧА на тэрыторыю цэнтральнай Беларусі, у выніку чаго заходняя частка нашае краіны была далучана да Польшчы.

⁵ „...ваенны *віхор ужо дачыста вымятае ўсе наносныя, чужыя гэтаму краю элементы, як гэта мы бачылі хаця б у 1920 годзе ў „чыста польскай“ Вільні*. — Намёк на масавыя ўцёкі зь Вільні прадстаўнікоў польскае адміністрацыі і маёмных клясаў у ліп. 1920 г., калі РСЧА ішла на Варшаву.

„Зямельная рэформа“ ў Польшчы (с. 330)

Друкуецца паводле: І. 1925. 24 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ *Рольны банк* (Bank Rolny) — Зямельны банк.

² На момант напісання гэтага арт. урад У. Грабскага правёў грашовую рэформу і замест польскае маркі ўвёў злоты.

³ *Злудны* (польск. złudny) — падманлівы, ілюзорны, прывідны.

⁴ *Зямельны ўрад* (Urząd Ziemiański) — Зямельная ўправа. Для ажыццяўлення зямельнай рэформы ў Польскай Рэспубліцы 6.07.1920 г. былі створаны Галоўная і акруговая зямельныя ўправы (ахоплівалі ваяводзтвы). Па меры неабходнасці ствараліся і павятовыя зямельныя ўправы, кампэтэнцыя якіх распаўсюджвалася на адзін ці некалькі паветаў. У 1932 г. акруговыя зямельныя ўправы былі падначалены ваяводам, а потым і зусім ліквідаваныя.

⁵ Гл. арт. „Што нам суліць „зямельная рэформа?“ у Р.

Перастройка фронту (с. 332)

Друкуецца паводле: І. 1925. 27 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ „...за *нейкія, дагэтуль падробна няведамыя абяцанкі ўраду жыдоўскім дэпутатам*, — *жыдоўскі пасольскі клуб гатоў перайсці на бок ураду*... — Гл. арт. „На палітычным гарызонце“, „Палітычная лекцыя“, „Словы і факты“, „Стары спосаб“.

² „...*языковымі законамі для беларусаў і ўкраінцаў*... — Гаворка пра закон 31.07.1924 г. аб мове ў школах, якім давалася права на адчыненне нацыянальных і дзівыхмоўных (утраквістычных) школаў, у т. л. прыватных. Гл. заўвагу 8 да арт. „45; 72; 1368...“

На палітычным гарызонце (с. 333)

Друкуецца паводле: Р, дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ..., *кірыліцай* “... — У гэтым і інш арт. А. Луцкевіч бярэ слова „кірыліца“ ў дзвюжыце, магчыма, з тае прычыны, што „капіеўка“ („гражданка“) ня цалкам адпавядала старому шрыфту, або і з тае, што сьв. Кірылу Філёзафа нельга з абсалютнаю імавернасьцю назваць вынаходнікам гэтага пісьма.

² Гл. рэпліку А. Луцкевіча „Запаведзь п. Рачкевіча“, надрукаваную ў I 24.06.1925 пад крышт. К. Ф.

³ ...адным махам арыштаваў больш за 1300 асоб... — Гл. арт. „45; 72; 1368...“. Ген. Янушайціс быў у той час наваградскім ваяводам.

Палітычная лекцыя (с. 334)

Друкуецца паводле: ДБ, дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...праект уставу аб парцэляцыі і асадніцтве... стаўся ўжо прыняты, як абязываючы закон. — Закон разглядаўся яшчэ ў Сэнаце і ў сілу ўступіў 28.12.1925 г. Гэтай падзеі прысьвечаны арт. А. Луцкевіча „Вывады“.

² „Языковыя законы“... — Гл. заўвагу 2 да арт. „Перастройка фронту“.

Крысталізацыя нацыі (с. 335)

Друкуецца паводле: ЖБ. 1925. 9 верас., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

За публікацыю гэтага арт. і вершу Я. Купалы „Паэта і цэнзар“ нумар ЖБ быў канфіскаваны, і газ. не выходзіла да 3.10.1925 г.

Віленская газ. „Słowo“ разглядала гэты арт. як сьведчаньне неляяльнасьці групы А. Луцкевіча і яе нежаданьня „працаваць у рамках польскае дзяржаўнасьці“. У непадпісанай рэпліцы „Наш дом“ А. Луцкевіч адказаў, што „наш дом — усюды, дзе жыве беларускі народ, як на ўсходзе, так і на захад ад польска-радавае граніцы“ (ЖБ. 1925. 10 кастр.).

¹ ..., *Перахрышчываюць* “— зьмяняюць імя беларускага народу й Беларусі!.. — На ўвазе маецца крывіцкая (крыўская) тэорыя В. Ластоўскага.

Замах ці правакацыя? (с. 337)

Друкуецца паводле: ЖБ. 1925. 14 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Вобыск у Базыльянскіх муроў быў праведзены 7.10.1925 г. у час заняткаў у ВВГ. Пера-трус, якім кіраваў намесьнік шэфа віленскай дэфэнзівы, праводзіўся ў гімназічнай бурсе, дзіцячым прытулку, а таксама ў вучняў праваслаўнай духоўнай сэмінарыі. Дынаміт за два дні да гэтага быў знойдзены вартаўніцай у лёхах пад царквою Сьв. Тройцы. Польскія газ. распаўсюджвалі чуткі, што дынаміт прывезьлі гімназісты з ССРБ. Ад судовых уладаў было вядома, што ён паходзіць з часоў нямецкай акупацыі (ЖБ. 1925. 10 кастр.).

Пад гэтым арт. зьмешчана такая інфармацыя: „Ужо пасья таго, як было зложена гэтая стацыя, мы прачыталі ў № 233 „Słowa“ вестку, быццам вайсковая экспэртыза ўстанавіла,

што падложаны ў Базыльянах дынаміт праяжаў тамака *дужа нядоўга*, што *находзіць праўдападобна з вайсковых складаў у Вільні* і што пры закладцы дынаміту „*выразна відаць фаховую руку, якая манілася ўчыніць замах*“.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Канфіскацыя Базыльянскіх муроў“.

¹ *...per fas et nefas...* — Праўдамі і няпраўдамі.

² *...,celi Konrada* “... — Камэрай, кельляй Конрада палякі называлі кельлю ў базыльянскім манастыры, у якой быў зняволены А. Міцкевіч. Гл. арт. „Вязьніца Адама Міцкевіча“ ў *ПКЛіМ*, а таксама камэнт. да арт. „Канфіскацыя Базыльянскіх муроў“.

³ *КК* — Крымінальны Кодэкс (*Kodeks Karny*).

⁴ *...не заводзіўшае нас інфармацыйнае крыніцы...* — Ад інфармацыйнае крыніцы, якая нас не падводзіла (польск. *zawodzić* — падманваць, не апраўдваць даверу, падводзіць).

Арганізацыя эміграцыі (с. 339)

Друкуецца паводле: *ЖБ*. 1925. 21 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Арт. быў напісаны як водгук на пачатак працы ўсебеларускае палітычнае канфэрэнцыі ў Бэрліне, якая праводзілася прэм’ер-міністрам БНР А. Цьвікевічам па ўзгадненні з ЦК КП(б)Б.

Спачатку А. Цьвікевіч дзеля каардынацыі дзеянняў эмігранцкіх групаў плянаваў стварыць замест ураду БНР Беларускае нацыянальны цэнтар. Аднак афіцыйны Менск, сувязь зь якім ён трымаў, 14.08.1925 г. выпрацаваў сем умоваў правядзеньня канфэрэнцыі: папярэдняе прызнаньне Менску адзіным культурным і палітычным цэнтрам, на які павінен арыентавацца беларускі рух у Польшчы, Латвіі, Літве і іншых краінах; адмова ад арыентацыі на Лігу Нацый; папярэдняе, да канфэрэнцыі, перадача паўнамоцтваў БНР ураду БССР у форме дэкларацыі; адмова ад стварэньня новага цэнтру беларускага руху за мяжой і інш. Пры выкананні гэтых умоваў група Цьвікевіча атрымлівала фінансаваньне¹. Пасля канфэрэнцыі А. Цьвікевіч ды іншыя яе ўдзельнікі пры фінансавай дапамозе Менску пераехалі ў ССРБ.

Паколькі складаньне паўнамоцтваў БНР на карысьць ураду ССРБ адбылося з парушэньнем праўных нормаў, большасьць Прэзыдыюму Рады БНР (П. Крачэўскі, В. Захарка і Я. Мамонька) не прызнала гэтага акту правамоцным.

¹ *...за ім стаялі адны толькі стварыўшыя яго эсэры.* — Гл. заўвагу 4 да арт. „Самазванцы“.

² *...партыя беларускіх эсэраў... зьліквідавалася, блізу цалком перайшоўшы ў камуністычную партыю.* — У БССР пад ціскам бальшавікоў БПС–Р на сваім зьездзе ў Менску (чэрв. 1924 г.) самараспусьцілася. За межамі СССР асобныя групы беларускіх эсэраў працягвалі дзейнасьць і пасля 1924 г. Што датычыць пераходу эсэраў у КП(б)Б, дык яно адбывалася на індывідуальнай аснове.

³ *...н. Вацлаў Ластоўскі... гады два назад, не паладзіўшы з сваімі калегамі, зрокся... „прэм’ерства“.* — Прычынаю адстаўкі было тое, што на Генуэскай міжнароднай канфэрэнцыі ў эканамічных і фінансавых пытаннях (вясна 1922 г.) В. Ластоўскі і А. Цьвікевіч уручылі яе старшыні ноту, у якой прызналі права Літвы на Вільню.

⁴ *...эмігранцкая група эсэраў, выступаўшая пад фірмай „прэзыдыюму Рады Рэспублікі“...* — Зь пяці сяброў Прэзыдыюму Рады БНР тры — П. Бадунова, Н. Козіч і Я. Мамонька — былі сябрамі БПС–Р, а два — Старшыня Рады П. Крачэўскі і яго намесьнік В. Захарка — належалі да БПС–Ф. Да БПС–Ф належаў і А. Цьвікевіч.

¹ Гл.: Идеологическая деятельность Компартии Белоруссии, 1918—1945: Сб. документов: В 2 ч. Ч. 1. 1918—1928 / Сост. Н. С. Шашкевич и др. Минск, 1990. С. 171—172, 203—204.

⁵ ...і, бачачы ў далікатным маўчаньні аб ім беларускіх газэт, сам пачаў верыць у тое, што ён — запраўдны ўрад Беларусі! — Так у ЖБ.

⁶ ...на 10 кастрычніка ў Бэрліне быў скліканы беларускі эмігранцкі зьезд... дзеля аб'яднаньня расьцяпушаных на чужыне беларускіх сіл і наладзіць далейшую працу ў кірунку інфармаваньня заграіцы аб палажэньні беларускага народу пад чужой уладай. — Гэты фрагмэнт паказвае, што А. Луцкевіч ня ведаў сапраўдных абставінаў і мэтай скліканьня канфэрэнцыі ў Бэрліне.

Словы і факты (с. 340)

Друкуецца паводле: ЖБ. 1925. 21 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. Г. Б. Гл. камэнт. да арт. „45; 72; 1368...”

¹ ...„языковых законах“... — Гл. заўвагу 2 да арт. „Перастройка фронту“.

² Гл. арт. „Перастройка фронту“, „На палітычным гарызонце“ і „Палітычная лекцыя“.

³ Паданьні (польск. *podania*) — заявы, прашэньні.

⁴ ...на адбытай толькі што канфэрэнцыі ўсіх меншасьцяў Эўропы ў Жэнэве... — Канфэрэнцыя нац. меншасьцяў пад эгідаю Лігі Нацыяў адбылася 14—15.10.1925. Яе вынікам А. Луцкевіч прысьвяціў арт. „Пасля канфэрэнцыі меншасьцяў“ (ЖБ. 1925. 28 кастр.). Справаздача з канфэрэнцыі зьмешчана ў: ЖБ. 1925. 4 лістап.

⁵ Магчыма, памылка друку. У Сойме Польскай Рэспублікі 1922—1927 гг. засядаў пасол Т. М. Дымоўскі (х'ена).

Новы замах на Базыльянскія мury (с. 342)

Друкуецца паводле: ЖБ. 1925. 24 кастр., дзе надрукаваны ўпершыню бяз подп.

Да арт. дададзены тэксты тэлеграмаў Р. Астроўскага да мін. унутраных спраў (копія Б. Тарашкевічу) і рэктара праваслаўнай духоўнай сэмінарыі яп. Антонія да мін. рэлігійных вызнаньняў і мін. унутраных спраў. У сувязі з тым, што гэты нумар газ. за арт. А. Луцкевіча і яшчэ два матэрыялы быў канфіскаваны, ЖБ надрукавала тэксты тэлеграмаў 28.10.1925 г.

Гл. таксама камэнт. да арт. „Канфіскацыя Базыльянскіх муроў“.

¹ ...ад 8 да 2 гадзіны папал. — Ад 8 гадзін раніцы да 2-х папалудні.

² *Przodownik* — старшы сяржант паліцыі.

³ ...III кам. паліцыі... — III камэнды (камэндатуры) паліцыі.

⁴ ...мін. справядлівасьці... — Мін. юстыцыі.

Дзесяцілецьце Беларускае школы (с. 342)

Друкуецца паводле: ЖБ. 1925. 12 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Гл. арт. „Унутраная работа“ і камэнт. да яго.

¹ 13.11.1915 г. была заснаваная беларуская школа на Лукішках (на канец году ў ёй вучыліся 36 дзяцей)¹.

² Гэтую камісію ўзначальваў А. Луцкевіч.

³ Толькі ад часу прыказу фэльдмаршалка Гіндэнбурга аб прызнаньні правоў беларускае мовы (у студзені 1916 г.)... — Афіцыйны статус беларускай мове быў нададзены 22.12.1915 г.

¹ БДАМЛМ. Ф. 3, воп. 1, адз. зах. 126, арк. 8.

Іншая справа, што сам дак. пра гэта быў апублікаваны 16.01.1916 г. (Гл. арт. „Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусьветнае вайны“.)

Стары спосаб (с. 344)

Друкуецца паводле: *БН*. 1925. 2 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ Гл. арт. „Перастройка фронту“, „На палітычным гарызонце“, „Палітычная лекцыя“, „Словы і факты“.

² *Экспазэ* (фр.) — выклад галавою ўраду праграмы новага кабінэту. Пераказ экспазэ А. Скіпінскага, зь якім ён выступіў у Сойме 26.11.1925 г., і камэнт. да яго апублікаваныя ў тым самым нумары *БН*.

³ *...нябожчыцы Аўстрыі...* — На ўвазе маецца Аўстра-Вугорская імперыя.

1926

Вывады (с. 345)

Друкуецца паводле: *БН*. 1926. 6 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ *...з партыйй вясковых „кулакоў“...* — На ўвазе маецца „Пяст“.

Селянін і работнік (с. 346)

Друкуецца паводле: *БН*. 1926. 23 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ *„Мы дамо, мы сіла — мы права!“* — У *НД*: „Мы дамо! Мы сіла — мы права!“

Вялікі вадзяны шлях: (Злучэньне каналам Дзвьіны з Дняпром) (с. 347)

Друкуецца паводле: *БН*. 1926. 3 лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Н.*

¹ Гл. пра гэта ў працы „Ўсходняе пытаньне і Беларусь“.

² *Ужо ў часе міравое канфэрэнцыі ў Парыжы ў 1919 годзе...* — Гл.: *ДГБР*. С. 203; „Яго Міласьці пану Маршалку Рады Рэспублікі Язэпу Лёсіку ў Менску“, „Беларусь і Польшча“.

Вялікая пара! (с. 349)

Друкуецца паводле: *БН*. 1926. 3 лют., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Гл. таксама арт. „Расьце Беларусь!“

¹ *...крысталізацыі беларускае нацыі...* — Гл. арт. „Крысталізацыя нацыі“.

² *...латвійскія кулацка-нацыяналістычныя ўрады ганебна прадаюць статысчную беларускую масу маскоўскаму і польскаму чарнасоцэнству...* — На ўвазе ма-

ецца тое, што латвійскі ўрад ствараў спрыяльныя ўмовы для польскае і расейскае меншасцяў і дыскрымінаваў беларускую. Беларусы — у залежнасці ад вызнання — мусілі адпраўляць дзяцей у польскія і расейскія школы. У 1925 г. у Латвіі адбыўся працэс у справе групы беларускіх дзеячоў, якому А. Луцкевіч прысвяціў арт. „Перад дзвінскім працэсам“ (БД. 1925. 16 студз.) і „Латвійская „юстыцыя“ (БД. 1925. 13 сак.)..

³ ...два гады назад, калі адбывалася частковае пашырэньне межаў Радавае Беларусі... — Гл. арт. „Будаваньне Беларусі“.

⁴ ...з Магілёўскае губ. — 26.04.1919 г. Магілёўская губ. была ліквідаваная. 9 яе паведаў былі ўключаныя ў склад навастворанае Гомельскай губ., Сеньненскі пав. — у склад Віцебскае губ., Мсьціслаўскі пав. — у склад Смаленскае губ. Гарадоцкі пав. з 1802 да 1923 г. знаходзіўся ў Віцебскай губ. У 1924 г. ён ліквідаваны. 12 воласьцяў былі далучаныя да Віцебскага і Полацкага пав. і ў 1924 г. трапілі ў склад ССРБ, а 9 воласьцяў, далучаных да Вяліскага і Невельскага пав., у 1924 г. былі пакінутыя ў складзе РСФСР.

⁵ ...аб часьці Рэчыцкага (Менішчына)... — У 1919 г. Рэчыцкі пав. Менскае губ. быў уключаны ў склад Гомельскае губ. У 1924 г. частка пав. была далучана да ССРБ.

⁶ ...ад нашых паслоў, толькі што вярнуўшыхся з падарожжы ў БССР... — У СССР езьдзілі П. Мятла і Ф. Ярэмч. Сваімі ўражаннямі ад паездкі яны дзяліліся адпаведна ў БН і „Сялянскай Ніве“. Луцкевіч прысвяціў гэтым публікацыям адмысловы арт. „Дзье праўды“ ў газ.-аднадзёнцы „За Праўду“ (18.03.1926).

⁷ Арт. „Вялікі вадзяны шлях (Злучэньне каналам Дзвіны з Дняпром)“.

Жыруюць на мандаты (с. 350)

Друкуецца паводле: БН. 1926. 6 лют., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Замест адказу (Гістарычная спраўка) (с. 352)

Друкуецца паводле: БН. 1926. 24 лют., дзе апублікавана ўпершыню. Пад тэкстам дата: Вільня, 17.II.1926.

¹ Яшчэ ў канцы 1915 году... адбыўся сход журналістаў усіх чатырох краёвых нацыянальнасьцяў, які пастанавіў... зьвярнуцца да Обэр-Ост... з мэмарыялам, дамагаючыся дазволу на выпуск газэт у краёвых мовах. — У БДАМЛМ (ф. 3, воп. 1, адз. зах. 119, арк. 4, 6, 7) захоўваюцца чарнавікі просьбаў да акупацыйных уладаў дазволіць выданьне беларускай, ідыскай і польскай газэтаў, пісаныя на пачатку кастр. 1915 г.

² Дамэмарыялу былі далучаны просьбы аб канцэсіі на газэты ад кожнай нацыянальнасьці асобна, у тым ліку і ад беларусаў. — Як вынікае з чарнавіка звароту да акупацыйных уладаў (БДАМЛМ. Ф. 3, воп. 1, адз. зах. 119, арк. 4, 6), беларусы прасілі дазволу выдаваць штодзённую газ. „Навіны“ і тыднёвік „Наша Хата“.

³ ...мае таварышы, якія акойнай дарогай папалі ў Бэрлін... — На ўвазе маюцца В. Захарка, А. Смоліч і А. Цьвікевіч. Гл. дзёньнік А. Луцкевіча.

Адзіная ідэалёгія (с. 354)

Друкуецца паводле: *БН*. 1926. 20 лют., дзе апублікаваны ўпершыню без подп.

¹ ...наваствораную „сялянскую партыю“ паслоў Домбскага і Брыля... — У 1926 г. „Народная еднасьць“ і Сялянскі саюз (гл. заўвагу 4 да арт. „Сялянства ў Польшчы і зямельная рэформа“) заснавалі Сялянскую партыю (Stronnictwo Chłopskie).

² ...твораная панамі Ярэмічам і Рагуляй беларуская сялянская партыя... — Гаворка пра БСС.

Зямля і сялянства (с. 355)

Друкуецца паводле: *БСпр*. 1926. 23 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.*

Спроба сіл (с. 357)

Друкуецца паводле: *БСпр*. 1926. 6 тр., дзе апублікаваны ўпершыню без подп.

Арт. надрукаваны за 6 дзён да дзяржаўнага перавароту, учыненага Ю. Пілсудзім.

¹ ...у сувязі з рашучым становішчам працоўных масаў, якія ня хочуць пазволіць, каб іх потам і крывёй... буржуазія другі ўжо раз „ратавала“ банкруцтва сваёй уласнай гаспадаркі... — Першы раз гэта было перад увядзеннем замест польскай маркі злотага. Аналіз эканамічнай палітыкі тагачасных польскіх урадаў утрымліваецца ў шэрагу артыкулаў А. Луцкевіча¹.

² *Баёўкі* (польск. *bojówki*) — тут: баявыя дружыны пры палітычных арганізацыях.

„Спроба сілы“ (с. 358)

Друкуецца паводле: *БСпр*. 1926. 15 тр., дзе апублікаваны ўпершыню без подп.

Прээкстам для напісання гэтага арт. быў учынены 12.05.1926 г. дзяржаўны пераварот у Польскай Рэспубліцы.

Нумар *БСпр*, у якім быў надрукаваны гэты арт., выходзіў двойчы: першае яго выданне было канфіскаванае. Канфіскаваны быў і папярэдні нумар — за 14.05.1926 г.

Пасля перамогі (с. 359)

Друкуецца паводле: *БСпр*. 1926. 19 тр., дзе апублікаваны ўпершыню без подп.

¹ „Спроба сілы“... — Гл. арт. „Спроба сілы“.

² ...„заішат несправядлівасці ў адносінах да тых, што іншым працу сваю аддаюць“. — Цытата з прамовы Ю. Пілсудскага, сказанае пасля перавароту 12.05.1926 г.

³ ...марш з Суляюўка... — У дачнай мясцовасці Суляювэк (*Sulejówek*), што ў гміне Акунеў (*Okuniew*) Варшаўскага пав., з 1921 г. быў маёнтак сям’і Пілсудзкіх Мілюсін (3 дзес. 803 кв. саж.). Там Ю. Пілсудзкі жыў пасля адстаўкі з пасады начальніка дзяржавы. З Суляюўку, дзе

¹ Гл., напр.: Кумельган. Сучасны эканамічны крызіс // *ГБ*. 1924. 24 лют., 4, 6 сак.

высьпеў плян травеньскага перавароту 1926 г., быў здзейснены паход верных Пілсудскаму вайсковых аддзелаў на Варшаву.

Дэкларацыі (с. 361)

Друкуецца паводле: *БСпр.* 1926. 29 тр., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...*Нацыянальным Сабраннем*... — Нацыянальны Сход Польшчы складаўся (складаецца і цяпер) з Сойму і Сэнату.

² ...*апошняя канфіскацыя яе*... — 27.05.1926 г. быў канфіскаваны нумар *БСпр* за перадавы арт. „Напярэдадні развязкі“.

Пасля першага кроку (с. 362)

Друкуецца паводле: *БСпр.* 1926. 9 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...*сацыяльную раўнавагу*... — Словамі „сацыяльная раўнавага“ Ю. Пілсудзкі вызначыў у 1926 г. сац. лад у Польскай Рэспубліцы. Гл. арт. „Дэкларацыі“.

Да нармальнае працы (с. 364)

Друкуецца паводле: *БСпр.* 1926. 13 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ „*Прыпарыла, нахмарыла і — ўдарыла*...“ — У першым выд. зб. А. Гаруна „Матчын дар“: „Прыпарыла, Нахмарыла і Ўдарыла!“ (верш „Ў прыпар“).

Недастойны флірт (с. 365)

Друкуецца паводле: *НСпр.* 1926. 19 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Пісьмо ў рэдакцыю (с. 366)

Друкуецца паводле: *БСпр.* 1926. 11 ліп., дзе апублікавана ўпершыню.

Пад тэкстам дата (*Вільня, 3. VII. 1926 г.*) і прыпіска ад рэдакцыі: „Зьмяшчаем гэтае пісьмо толькі цяпер з прычыны таго, што — з увагі на яго аб’ём — не маглі ўдзяліць яму месца ў папярэдніх нумароў“.

¹ ...*некалі існаваўшай і пасля зьліквідаванай партыі беларускіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў*. — Гл. заўвагу 2 да арт. „Арганізацыя эміграцыі“.

² ...*„ціхую амністыю“* — Гаворка пра акт амністыі, які не даводзіцца да ўсеагульнага ведама.

³ *Спраставаць* (польск. *sprostować*) — абвергнуць, выправіць.

⁴ ...*пасля расколу ў Радзе Рэспублікі ў Менску*... — Гл. заўвагу 4 да арт. „Самазванцы“.

⁵ *Пасля пратэсту... проці прызнання Антантай ураду Калчака „Ўсерасейскім“*... — Гл. „Заяву да міравой канфэрэнцыі ў Парыжы з дня 18 чэрвеня 1919 г.“.

„Хвароба росту“ (с. 368)

Друкуецца паводле: *НС*р. 1926. 4 верас., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Ва ўласнаручных паказаннях А. Луцкевіч пісаў: Б. Тарашкевіч, вярнуўшыся з Масквы, паведаміў яму, што „ў выпадку паўстання ў Заходняй Беларусі ніводзін чырвоны жаўнер не пераступіць мяжы Польшчы“. Луцкевіч спытаўся ў Тарашкевіча: „Дык куды ж вы ведзяце?“ „Тарашкевіч, — пісаў Луцкевіч, — даваў мне нейкія туманныя тлумачэнні (іх ужо не памятаю), але ў выніку нашай размовы было вырашана даць у газэце спецыяльны артыкул пад загалоўкам „Хвароба росту“, у якім павінна было быць указана, што гурткі [БСРГ], якія раслі як грыбы пасля дажджу, абавязкова павінны займацца пазытыўнай працай, а не прадстаўляць адно арганізацыю арганізацыі — інакш яны могуць трапіць на фальшывую дарогу. Неабходна даць гурткам канкрэтныя задачы, вызначаныя партыйнай праграмай і статутам“¹.

Пісьмо ў рэдакцыю (с. 369)

Друкуецца паводле: *НС*. 1926. 4 сьнеж., дзе апублікавана ўпершыню.

Пад тэкстам дата: *Вільня, 2 сьнежня 1926 г.*

27.11.1926 г., паведамляючы пра сьвяткаваньне 75-годзьдзя Я. Басановіча, *НС* адзначыла, што на ім выступалі А. Луцкевіч — ад БНТ — і кс. Адам Станкевіч, дадаючы пры гэтым, што апошні „ахвяраваў“ літоўцам Вільню. У адказ кс. Станкевіч выступіў з рэплікай у органе БСС „Сялянская Ніва“. Гэтым і выкліканы ліст А. Луцкевіча ў рэдакцыю *НС*. Друкуючы гэты ліст, рэдакцыя *НС* зрабіла прыпіску: „Зьмяшчаючы адказ грам. Луцкевіча на запраўды ж ганебны выпадак проці яго з боку кс. Станкевіча, лічым патрэбным адзначыць, што сваё выступленьне кс. Станкевіч зрабіў не ў сваёй афіцыйнай газэце „Бел. Крыніцы“, а ў падгалоску апошняе — „Сялянскай Ніве“, якую, відаць, разглядае, як нейкі сьмятнік, дзе ёсьць мейсца для ўсялякага броду...“

¹ „Дзесяцілетняе „дэсяціцельце“ ягонае газэты „*Белар. Крыніцы*“ — Калі ў верас. 1926 г. левыя адзначалі 20-годзьдзе выхаду ў сьвет першага нумару *НД*, правыя вырашылі адзначыць 10-годзьдзе *ВК*, хоць насамрэч з дня выхаду яе першага нумару ў кастр. 1926 г. спаўнялася толькі 9 гадоў.

Мітрапаліт Шаптыцкі і беларускі рух (с. 370)

Друкуецца паводле: „Богословія“ (Львоў). 1926. Т. 4. Кн. 1—2, дзе апублікаваны ўпершыню. У перакладзе на польск. пад крыпт. А. N. апублікаваны ў: *PW*. 1926. № 9.

¹ „...беларускага гуртка ў Менску... — Гл. заўвагу 8 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

² „...Іван Луцкевіч... увосені 1904 году ехаў у Вєну дзеля папаўненьня тамака сваёй археалагічнай вєды. — У Вєне І. Луцкевіч займаўся ў славянскім сэмінары праф. В. Ягіча². Ва ўспамінах „Жыцьцё і праца Івана Луцкевіча“ А. Луцкевіч пісаў, што ягоны брат заехаў у Львоў, „варочаючыся зь Вєны“³.

³ У перакладзе на польск. да гэтых слоў маецца заўвага: „Біёграф мітрапаліта Шаптыцкага а. Кірыла Каралеўскі піша, што ў 1907 г.“.

¹ *ДГБР*. С. 223—224.

² Гл.: *ДГБР*. С. 89; *Пра Івана Луцкевіча*. С. 15.

³ Тамсама.

⁴ ...часопісь „Гоман“ пасьвяціла дзеяльнасці мітрапаліта і яго адносінам да беларусаў абшчырных стаяці, змяшчаючы партрэт архіўладыкі... — На ўвазе маецца нэкра-лэг „Андрэй Шаптыцкі“ (Г. 1916. 15 верас.). 17 кастр. 1916 г. у карэспандэнцыі „Весткі аб мітрапаліце Шаптыцкім“ Г абвяргаў паведамленьні аб сьмерці архіўладыкі.

⁵ Гл. заўвагу 1 да водгуку „Цікавае выступленьне“.

⁶ У перакладзе на польск. да гэтых слоў маецца заўвага: „Іншых, аднак, запэўніваў, што зьяўляецца прыяцелем Уніі“.

1927

Расьце Беларусь! (с. 373)

Друкуецца паводле: *НС*. 1927. 1 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Каз. Фалькевіч*.

Гл. арт. „Вялікая пара!“.

Хто дужэйшы? (с. 373)

Друкуецца паводле: *НС*. 1927. 5 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Літоўская навука (с. 375)

Друкуецца паводле: *НС*. 1927. 5 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...„маральных“ *выкрутасаў*... — На ўвазе маецца тое, што, захапіўшы у тр. 1926 г. уладу, Ю. Пілсудзкі заявіў пра „маральны зьмест“ „Вялікай Польскай Рэвалюцыі“, а некаторыя дзеячы назвалі пераварот маральнай рэвалюцыяй, бо лічылі, што ў Польшчы адбудзецца маральнае адраўленьне (санацыя).

Перадавы артыкул без загалоўка (с. 376)

Друкуецца паводле: *НС*. 1927. 19 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Загалавак дадзены ўкладальнікам.

Арт. зьяўляецца „ўводкаю“ ў нумар, які выйшаў пад шапкай „Масавыя арышты па ўсёй Польшчы. Арышты беларускіх паслоў і культурных дзеячоў“.

¹ ...*выслаў у Літву 33 беларускіх і літоўскіх культурных дзеячоў*... — У ноч з 19 на 20.01.1922 г. былі арыштаваныя 33 беларускія і літоўскія дзеячы, у т. л. М. Гарэцкі, І. Краскоўскі і Ў. Пракулевіч. Было абвешчана, што над арыштаванымі адбудзецца суд па абвінавачваньні іх „у самых цяжкіх антыдзяржаўных праступках“¹, аднак уначы з 5 на 6.02.1922 г. — „без суда, не закончыўшы сьледства“ — усіх іх „выгналі з бацькаўшчыны“: вывезьлі на нейтральную паласу паміж Сярэдняй Літвой і Літоўскай Рэспублікай.

¹ БЗ. 1922. 17 лют.

Буржуазная маральнасьць (с. 377)

Друкуецца паводле: *НГ*. 1927. 28 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ *...сьніпіскае царквы...* — Гэта значыць, што царква стаяла ў Сьніпішках — раёне Вільні.

На фоне апошніх падзеяў (с. 379)

Друкуецца паводле: *НГ*. 1927. 12 лют., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ *Запраўды ж: польскія ўрадавыя ўстановы ганьбуюць пакінуўшых іх людзей...* — У 1924 г. С. Ваявудзкі (гл. заўвагу да арт. «„Вызваленцы“ скінулі маску!») пакінуў са сваімі прыхільнікамі „Вызваленьне“ і заснаваў Незалежную сялянскую партыю (НПХ). Праз пэўны час С. Ваявудзкаму прыгадалі, што ён быў супрацоўнікам II аддзелу польскага Генштабу. У 1927 г. лідэра НПХ паставілі перад маршалкоўскім судом.

Д-р Ян Басановіч (с. 380)

Друкуецца паводле: *НГ*. 1927. 23 лют., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ *...на дзень сьвяткаваньня 10-лецьця незалежнасьці Літвы (16 лютага)...* — У 1927 г. адзначаліся 9-я ўгодкі незалежнасьці Літвы.

Страшнае прадвесьне (с. 380)

Друкуецца паводле: *НВ*. 1927. 9 сак., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ *Мусіла б быць „летась“.*

² *...даражную...* — Разавую (польск. *dorażny*).

1928

Чатырохсотлецьце першага кодэксу беларускага права (1529—1929) (с. 382)

Друкуецца паводле: *БК-1929*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Л.*
Датуецца 1928 г.

Сярод праўных актаў у гэтай лекцыі не названы Судзебнік 1468 г., або Статут Казімера Ягайлавіча, які быў першым кодэксам крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права ВКЛ і зь якога пачалася кадыфікацыя прававых нормаў ВКЛ. Гэты кодэкс паслужыў узорам для Масковіі, дзе ў 1497 г. таксама быў выдадзены Судзебнік.

¹ *...чатырохсотлецьце заснаваньня друкарства на Беларусі.* — У 1925 г. адзначалася 400-годзьдзе заснаваньня друкарні Ф. Скарыны ў Вільні. Гл. заўвагу 1 да арт. „45; 72; 1368...”

² *Ужо ад часоў Вітаўта...* — Першыя земскія прывілеі вядомыя з часоў Ягайлы.

³ ...*Ягайла й Вітаўт (1413 г.)*... — На ўвазе маецца Гарадзельскі прывілей.

⁴ ...*Казімер (1457 г.)*... — На ўвазе маецца Казімераў прывілей 1447 г.

⁵ ...*Жыгімонт I (1506 г.)*. — Магчыма, на ўвазе маецца прывілей, які вялікі князь мусіў падпісаць пры ўзыходжанні на пасаду.

⁶ Вядомыя полацкія прывілеі першай паловы XIV ст. і 1399 г., прывілей, выдадзены паміж 1436 і 1440 гг., а таксама прывілеі 1451, 1498, 1511, 1547, 1580 і 1634 гг. Пры гэтым Я. Юхо прапануе адрозніваць гарадзкія і абласныя прывілеі і лічыць абласнымі чатыры апошнія¹.

⁷ Вядомыя валынскія прывілеі 1501, 1509 і 1547 гг.

⁸ Хутчэй за ўсё, на ўвазе маецца Бельскі прывілей 1501 г., бо Падляшша ў якасці ваяводства было вылучана ў 1520 г. Асобны прывілей атрымаў і Драгічын-над-Бугам (1511).

⁹ Вядомыя віцебскія прывілеі канца XIV ст., 1503, 1509 і 1561 гг. Як абласныя разглядаюцца тры апошнія².

¹⁰ Вядомыя кіеўскія прывілеі 1507 і 1529 гг.

¹¹ Вядомыя смаленскія прывілеі 1505 г.

¹² ... з увагі на тое, што вял. князь у той час вёў вайну з Масквой... — Камісія для падрыхтоўкі праекту другога Статуту была створаная ў мірны час — у 1551 г., а сам праект быў прадстаўлены ў 1561 г., калі ішла Інфлянцкая вайна. У 1564 г. Статут быў зацверджаны на Бельскім Сойме. Аднак яго ўвялі толькі 1.03.1566 г. — пасля Віленскага Сойму (лістап. 1565 — студз. 1566 г.). Гэта было выклікана спрэчкамі вакол асобных палажэнняў Статуту, асабліва неабходнасьцю канкрэтызаваць у ім палажэнні Бельскага прывілею 1564 г., паводле якога шляхта атрымала незалежны (земскі) суд і юрыдычную роўнасьць з панамі.

¹³ ...*Валынь (ваяводзтвы: Валынскае, Кіеўскае, Брацлаўскае) была адарвана ад Вял. Кн. Літоўскага і далучана да Польшчы*. — Ваяводзтвы Валынскае, Кіеўскае, Брацлаўскае (Падолье) і Падляскае былі далучаныя да Польшчы на падставе просьбаў тамтэйшай шляхты. Калі мазырская шляхта вырашыла застацца ў складзе ВКЛ, Мазырскі пав. быў выдзелены з Кіеўскага ваяводства. Пазней на жаданьне шляхты да ВКЛ была далучаная Лоеўская воласьць.

¹⁴ На ўвазе маецца чэлядзь нявольная, якая паводле Статуту 1588 г. стала называцца чэлядзьдзю дворнаю, айчызнаю, мацярынскаю, купленаю або палоненаю. Заставалася толькі адна прычына няволі — палон. Асноўная маса чэлядзі цягам XVI ст. была пераведзеная ў агароднікі і стала прыгоннымі сялянамі (айчызнымі людзьмі, отчычамі, людзьмі непахожымі).

¹⁵ ...*уцякаць ад панявольнення іх — да местаў; шукаць уцёкішага селяніна гаспадар ягоны меў права толькі ў працягу дзесяціх гадоў*... — Асаблівасьцю магдэбурскага права ў Беларусі было тое, што тут ня дзейнічала правіла „гарадзкое паветра робіць чалавека вольным“. Пан мог вярнуць зьбега (валацугу) на працягу 10 гадоў, калі той знаходзіўся на адлегласьці да 10 міляў, і на працягу 20 гадоў, калі той знаходзіўся на адлегласьці 10 і больш міляў. Чэлядзь атрымлівала волю толькі тады, калі пан у часе голаду адмаўляўся яе карміць і выганяў і калі гэта было засьведчана афіцыйна дзярж. уладаю, гарадзкім ці шляхоцкім самакіраваньнем.

¹⁶ Аўтар асучаснівае тэрміналёгію Статуту, паводле якога афіцыйнаю моваю ВКЛ была „руская“.

¹⁷ ...*падзелы Польскае дзяржавы*... — Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

¹ Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Менск, 1992. С. 151.

² Гл.: тамсама.

1929

З Таварыства Беларускае Школы (с. 385)

Друкуецца паводле: *СіШ*. 1929. № 2, дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

КПЗБ і яе экспазытура „Змаганьне“ ў асобах паслоў Ф. Валынца, І. Дварчаніна, Я. Гаўрыліка, Я. Грэцкага і П. Крынчыка пераўтварала ТБШ у палітычную арганізацыю. Пасьля таго як польскаю ўладаю была прыпыненая дзейнасьць Галоўнай Управы ТБШ, кіраўнікі арганізацыі двойчы — у сьнеж. 1928 г. і 19—21.05.1929 г. — спрабавалі легалізаваць яе, праводзячы агульныя сходы (зьезды) ТБШ, аднак бяз посьпеху. Адказнасьць за правалы балышавіцкай прапаганда ўзвальвала на А. Луцкевіча і Р. Астроўскага¹. Калі ж А. Луцкевічу і яго аднадумцам удалося 9.07.1929 г. правесці Агульны Сход і легалізаваць стары склад Галоўнай Управы ТБШ, калі камуністычныя дзеячы былі пастаўлены перад выбарам — або, займаючыся культурніцкаю працаю, захаваць т-ва, або, працягваючы палітызацыю яго, зьнішчыць ТБШ, — гэта было ўспрынята камуністычнай прапагандай як правакацыя. Ан. Зоркі пісаў, што „манэўр Луцкевіча быў складанаю (трэба: складоваю. — А. С.) часткаю падрыхтоўкі разгрому ТБШ“².

Гл. „Праатакол Агульнага Сходу Т-ва Беларускае Школы 9 ліпеня“.

¹ ...„завесіла“... — прыпыніла (польск. zawiesić).

² *Урэшце, частка сяброў старога Галоўнага Управы і Нагляднае Рады, якія год назад самахоць зракліся сваіх мандатаў і перакінулі ўсё цяжар працы й адказнасьці за Таварыства на „тройку“ культурнікаў, абвясціла, што яны бяруць назад сваё зрачэньне і ўзнаўляюць сваю дзейнасьць, дапоўніўшы нейкім спосабам, не прадугледжаным у Статуце, свой склад новымі сябрамі.* — Гаворка пра Агульны Сход ТБШ 19—21.05.1929 г., не прызнаны ўладаю.

Праатакол Агульнага Сходу Т-ва Беларускае Школы 9 ліпеня (с. 386)

Друкуецца паводле: *СіШ*. 1929. № 2, дзе апублікаваны ўпершыню.

Гл. „З Таварыства Беларускае Школы“.

Статут Беларускага Прафэсіянальнага Вучыцельскага Саюзу ў Вільні (с. 389)

Друкуецца паводле: *СіШ*. 1929. № 2, дзе апублікаваны ўпершыню.

¹ *Сьв.* — Тут: сьвятар.

*Статут В. Кн. Літоўскага на фоне эвалюцыі сацыяльных адносінаў у Беларусі.
Рэфэрат, прачытаны на абходзе 400-лецьця Статуту Вял. Кн. Літоўскага
30 лістападу 1929 году ў Вільні (с. 391)*

Друкуецца паводле: *ШЖ*. 1930. № 1, дзе апублікаваны ўпершыню.

Рэфэраты А. Луцкевіча, а таксама А. Зенюка і Я. Станкевіча, зь якімі яны выступілі на сьвяткаваньні 400-годзьдзя Статуту ВКЛ, выклікалі хваравітую рэакцыю пэўнай часткі

¹ Гл., напр.: Альшэўскі А. Падрыхтоўка новага фашысцкага пагрому ў Заходняй Беларусі // *Зьв.* 1929. 13 чэрв.

² Зоркі Ан. Новая правакацыя фашызму ў Заходняй Беларусі: Паліцыя рыхтуе разгром беларускага рабоча-сялянскага соймавага клюбу // *Зьв.* 1929. 31 жн.

літоўскай грамадзкасці, якая абвінаваціла беларусаў у шавінізме. 24.12.1929 г. *Н!* адказала ім артыкулам „Дзе шавінізм?“.

¹ У *ШЖ* надрукавана „1929 году“.

² Тут і далей гэтым знакам адзначаныя словы, якія ў *ШЖ* надрукаваныя ў двухосці.

³ „...польская канстытуцыя 3 мая 1791 году аканчальна сьцьвярдзіла стварэнне „адзінага польскага народу“ — народу шляхоцкага — у „адзінай“ польскай шляхоцкай рэспубліцы. — Канстытуцыя 3 мая не ўвайшла ў сілу.

⁴ Нягледзячы на доўгую барацьбу нашага мяшчанства за сваю беларускасць, і яно ў значнай меры мусіла падзяліць лёс шляхты... — Аўтар выпусціў з-пад увагі велізарныя людзкія страты, якія панесла беларускае мяшчанства цягам вайны з Масковіяй 1654—1667 гг. і Другой Паўночнай вайны. Апроч таго, перапіс 1897 г. паказаў, што па-беларуску размаўлялі 43 прац. шляхты, пераважна дробнае.

Наперад! (с. 396)

Друкуецца паводле: *Н!* 1929. 12 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп. Праграмны арт. газ. „Наперад!“.

¹ „...надоўга і ўсур’ёз“... — Словы Ё. Леніна.

² Выбары ў польскі Сойм у 1922 годзе, калі Цэнтральны беларускі выбарчы камітэт аб’яднаў усе актыўныя нацыянальныя сілы на грунце вельмі радыкальнае палітычна-сацыяльнае плятформы... — Гл. „Асноўныя тэзісы плятформы Беларускага Цэнтральнага Выбарнага Камітэту“.

³ „...у момэнт заснаваньня ў 1905 годзе папярэдніцы яе — Беларускае Сацыялістычнае Грамады... — Тут А. Луцкевіч сьцьвярджае толькі тое, што ў 1905 г. БРГ перайменавалася ў БСГ. Пра перайменаваньне БРГ у БСГ гл. заўвагу 13 да арт. „Нацыянальнае возрождение белорусов“.

⁴ „...хадэцка-сельсаюзыніцкая... — Прыналежная і да хадэцыі, і да БСС.

З Радавае Беларусі. Зьмена палітычнага курсу і барацьба маскоўскага нацыяналізму зь беларускім адраджэнскім рухам (с. 398)

Друкуецца паводле: *Н!* 1929. 12, 19, 24, 31 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп. Захоўваецца аўтарскі спосаб цытаваньня.

У арт. маюцца спасылкі на выступы асобных дзеячоў КП(б)Б на пленуме ЦК і сходзе менскага гарадзкога партыйнага актыву.

На пленуме ЦК Я. Гамарнік выступаў 5.09.1929 г. не з дакладам, а з прамоваю, тэкст якой зьмешчаны ў *Сав. Бел.* 11 верас. У тым самым нумары перадрукаваны перадавы арт. Зьв „Да пытаньняў барацьбы з правым ухілам у КП(б)Б“, які зьяўляецца адказам на артыкулы А. І. у „Комсомольской Правде“. А. Луцкевіч памылкова сьцьвярджае, што ён цытуе „даклад“ Гамарніка на пленуме: насамрэч ён цытуе і пераказвае перадавы арт. Зьв.

Сход менскага гарадзкога партыйнага актыву па выніках пленуму ЦК адбыўся 11.09.1929 г. Справаздачу зь яго *Сав. Бел.* надрукавала 14-га, а не 17 верас., як піша А. Луцкевіч. Пераказ дакладу Гамарніка на гэтым сходзе надрукаваны 13.09.1929 г.

У тэксце арт. маецца пераказ выступленьня Я. Чалядзінскага, у якім ён крытыкуе С. Некрашэвіча за працу пра Касьяна Ераміту (у арт. ён названы і Верамітай). На ўвазе маецца арт. С. Некрашэвіча «Мова кнігі Касьяна Рымлянкіна Ераміты „О уставах манастирских“»¹.

¹ Гл.: Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн. 2. Працы клясы філёлёгіі. Т. 1 / пад агульнай рэд. правадзейнага члена С. Некрашэвіча. Менск, 1928.

Гэтая кніга была перакладзена ў 1641 г. у Куцеінскім манастыры, і акад. С. Некрашэвіч аналізаваў мову перакладу.

¹ С. Карп быў дзеячом паалей–ццянісцкай Габрэйскай с.–д. рабочай партыі. У 1921 г. перайшоў у РКП(б). Зь Менску ён быў пераведзены на пасаду старшыні Дзяржпліну РСФСР. На яго месца быў прызначаны беларус Р. Грысевіч.

² Пастанова аб вызваленні А. Адамовіча ад абавязкаў намесніка наркама датаваная 5.10.1929 г.¹

³ М. Чарот перастаў падпісваць *Сав. Бел.* значна раней, чым адбылося афіцыйнае вызваленне яго ад абавязкаў адказнага рэдактара.

⁴ З 1927 г. *Зьв* выходзіла па–беларуску.

⁵ У *Сав. Бел.* за 14.09.1929 г.: „...„Савецкая Беларусь“ і „Польмя“ бяскарна на працягу некалькіх гадоў цкавалі „Звязду“...“.

⁶ На ўвазе маецца пастанова прэзідыюму і парткалегіі ЦКК КП(б)Б ад 19.09.1929 г., апублікаваная ў *Сав. Бел.* 24.09.1929 г.

⁷ Перайначаныя словы Ерухімовіча, які на сходзе менскага гарадскога партактыву сказаў, што *Зьв*, „ня раз атрымлівала па руках“.

⁸ „...камуністаў расейскае і жыдоўскае нацыянальнасці... — Тое, што на сходзе партактыву выступалі пераважна прадстаўнікі гэтых нацыянальнасцяў, не зацяніла аўтару выступ на ім П. Галавача і сакратара партыйнай ячэйкі ў рэдакцыі *Зьв* Я. Чалядзінскага, а таксама факту наяўнасці беларускіх прыслужнікаў маскоўскіх нацыяналістаў „у камуністычнай скуру“.

⁹ „...„абноўленае“ „Савецкае Беларусі“... — Маецца на ўвазе, што памянялася кіраўніцтва газеты.

¹⁰ Далей А. Луцкевіч прапусьціў значную частку выступлення Я. Чалядзінскага, у якой гаворка ішла і пра яго.

¹¹ Гаворка пра перадавы арт. *Зьв*. „Да пытанняў барацьбы з правым ухілам у КП(б)Б“.

¹² Адозва пленуму ЦК КП(б)Б да ўсіх сябраў КП(б)Б надрукаваная ў *Зьв* і *Сав. Бел.* 10.09.1929 г.

¹³ На ўвазе маецца тэатральная дыскусія, распачатая ў лістап. 1928 г. А. Дударом, які выказаўся супраць замены беларускага нацыянальнага рэпэртуару „агульнасаюзнымі“ (расейскімі) рэвалюцыйнымі п’есамі.

¹⁴ „...„самабытную“ маску... — Адным з „грахоў“ „нацдэмаў“ было сьцьвярджэнне аб самабытнасці Беларусі і беларускае культуры.

¹⁵ Бадай, самым рэзкім крытыкам „Польмя“ быў сам Я. Чалядзінскі. Гл. яго агляд 6–га нумару час. за 1929 г. у *Зьв* за 18.08.1929 г.

¹⁶ У *Н!* надрукавана „Сацыяльная“.

¹⁷ На гэтым пераказ выступу Я. Чалядзінскага перапыняецца.

¹⁸ Расправа (польск. rozprawa) — навуковая праца.

¹⁹ У *Н!* надрукавана „ЛКЦК“.

²⁰ У *Н!* словы „Комсомольской Правды“ прапушчаныя.

²¹ Далей прапушчаныя словы: „Жыццёвай яна сапраўды зьяўляецца, але для каго? Для кулака, таварышы“.

²² У *Н!* надрукавана „адзінкай“.

²³ Далей пропуск у цытаце.

²⁴ № 207 *Сав. Бел.* выйшаў 11.09.1929 г.

²⁵ Лёзунг „Узбагачайцеся!“ быў вылучаны М. Бухарыным. ЦК УсеКП(б) асудзіў і гэты лёзунг, і М. Бухарына ў 1929 г.

²⁶ У 1929 г. праводзілася генэральная чыстка і праверка шэрагаў УсеКП(б). Праверка партыйнай ячэйкі Наркамасветы, якая зьяўлялася ў асноўным да абмеркавання асобаў

¹ Гл.: *Сав. Бел.* 1929. 6 кастр.

А. Баліцкага і З. Жылуновіча, доўжылася тыдзень. 30.10.1929 г. Зьв надрукавала перадавы арт. „Новая нацыянал-дэмакратычная вылазка“. 31 кастр. і 1—2 лістап. падзеям у парт'ячэйцы НКА прысьвяціла матэрыялы і *Сав. Бел.*

²⁷ М. Гарэцкі быў беспартыйны.

²⁸ *Сав. Бел.* тлумачыла паводзіны Ільющонка тым, што ён „зьявіўся на сход у п'яным выглядзе“.

²⁹ Пасьля сходу менскага гарадзкога партактыву з ініцыятывы С. Агурскага „Зьвязда“ 14 і 15 верас. надрукавала арт. М. Шапавалава „Нацыянал-шавінізм пад маскай бальшавізму“, якім была распачатая рэвізія гісторыі беларускага нац. і сацыяліст. руху. Артыкул, як сьцьвярджаў С. Агурскі на партактыве і як паведамляецца ў заўвазе да яго, быў напісаны яшчэ ў 1927 г., але яго не прыняла рэдакцыя П.

³⁰ ...*пісьмо трох беларускіх пісьменьнікаў*... — Гаворка пра ліст М. Зарэцкага, А. Александровіча і А. Дудара, апублікаваны ў *Сав. Бел.* 4.12.1928 г.

³¹ Рэзалюцыі пленуму сэкцыі навуковых працаўнікоў БССР і Менскай філіі Беларускай асацыяцыі пралетарскіх пісьменьнікаў гл. у *Сав. Бел.* за 16 і 23 кастр. 1929 г.

³² Нацыянал-фашыстамі бальшавікі назвалі спачатку ўсіх заходнебеларускіх некамуністычных дзеячаў¹.

З Новым Годам! (с. 407)

Друкуецца паводле: *Н!* 1929. 31 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...„*мінае зьнемажэньня пара*“... — Алюзія на верш Цішкі Гартнага „Да Нёмна“.

² Цытата зь вершу Я. Купалы „Нашай Ніве“ („Не загаснуць зоркі ў небе...“).

1930

Барацьба за моладзь (с. 409)

Друкуецца паводле: *Н!* 1930. 8 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Надрукаваны таксама ў: *Дз.* 2004. № 8.

¹ У канцы 1928 году... колькінаццаць вучняў Віленскае беларускае гімназіі былі зь яе выдаленыя загадам кураторыюму. — Гэта адбылося 19.12.1928 г. Пра гэтыя падзеі ў ВБГ А. Луцкевіч пісаў у бюлетэні „Весткі Таварыства Беларускае Школы“ (28.02.1929).

² *Праз пару месяцаў*... — Арганізаваны камуністамі страйк вучняў ВБГ на знак пратэсту супроць прызначанага на 28.02.1929 г. апэляцыйнага працэсу над дзеячамі БСРГ і А. Луцкевічам адбыўся 27.02.1929 г. Падрабязней пра гэта гл.: Сідарэвіч А. Хроніка пераломнага часу: Антон Луцкевіч як ідэоляг і правадыр нацыянал-дэмакратызму і нацыянал-фашызму // *Дз.* 2004. № 8.

³ ...„*культуркампу*“... — Гл. заўвагу 1 да арт. „Чырвоны „культуркампу““.

¹ Падрабязней пра гэта гл.: Сідарэвіч А. Хроніка пераломнага часу: Антон Луцкевіч як ідэоляг і правадыр нацыянал-дэмакратызму і нацыянал-фашызму // *Дз.* 2004. № 8.

У імя чалавечнасці (с. 410)

Друкуецца паводле: *Н!* 1930. 22 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Цень Азэфа (с. 411)

Друкуецца паводле: *Н!* 1930. 12 лют., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.
Аўтарства А. Луцкевіча сьведчылі яго сыны.

¹ Гэтак у *Н!*.

² Гэтыя словы прагучалі ў пэрыяд валявога стварэння балышавікамі ССРЛіБ (1919).

³ Гаворка павінна ісьці аб грамадзянскай вайне ў Расеі. СССР створаны ў канцы 1922 г., калі ўжо вёўся НЭП і пачалося ажыўленьне гаспадарчага жыцця паасобных рэспублік.

⁴ За год да сьмерці Леніна Л. Троцкі пачаў барацьбу супраць бюракратызацыі партыі, пасля сьмерці Леніна ён узначаліў левую апазыцыю ва ЎсеКП(б). Гэта была адначасова і барацьба за лідэрства ў партыі. У барацьбе супраць Троцкага Сталін абапіраўся на дапамогу партыйнага апарату і папечнікаў Леніна — М. Бухарына, Р. Зіноўева, Л. Каменева ды іншых. Пасля таго як Троцкі быў пазбаўлены пасада народнага камісара ваенных і марскіх спраў і старшыні Рэвалюцыйна-Ваеннага Савету СССР (1925), Сталін павёў барацьбу зь Зіноўевым і Каменевым, якія вымушаныя былі блякавацца з Троцкім. У 1926 г. Троцкі, Зіноўеў і Каменеў былі выведзеныя з Палітбюро ЦК УсеКП(б), а ў 1927 г. — з ЦК. У 1929 г. Троцкі быў высланы з СССР. У 1929 і 1930 гг. з Палітбюро былі выведзеныя Бухарын і яго аднадумцы. У партыі і краіне ўсталяваўся рэжым аднаасобнай улады.

⁵ Адхіленьне ад пасады А. Луначарскага, які быў хутчэй не тэарэтыкам, а ідэолягам, разглядаецца як замена Сталіным на адказных пасадах старых аўтарытэтных балышавікоў асабіста адданымі яму і менш знакамітымі дзеячамі. Што датычыць М. Бухарына, дык ён быў тэарэтыкам НЭПу і прынцыповым апанэнтам Сталіна ў справе калектывізацыі сельскай гаспадаркі, тэмпіаў індустрыялізацыі і г. д. і лічыўся адным зь лідэраў гэтак званай правага ўхілу ва ЎсеКП(б). Адхіленьне Бухарына і яго аднадумцаў ад пасады ў партыі і ўрадзе азначала ўстанаўленьне аднаасобнае ўлады І. Сталіна.

⁶ На ўвазе маецца кампанія супраць гэтак званых нацыянал-дэмакратаў у Беларусі (гл. арт. „З Радавае Беларусі“), якой папярэднічала „справа“ „Спілки визволення України“ (пра тое, што ва ЎСССР „органы“ выкрылі вялікую „контррэвалюцыйную арганізацыю“, савецкія газ. паведамілі ў канцы лістап. 1929 г.).

⁷ Арт. „Вайна зь сялянствам у СССР“, падпісаны *Агледчыкам*, зьмешчаны ў тым самым нумары *Н!*, што і арт. „Цень Азэфа“.

1931

Прычыны крызісу (с. 413)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1931. 6 студз., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ У *БЗвоне* надрукавана „яе“.

² *Алексюкоўшчына* — назоўнік утвораны ад прозьвішча П. Алексюка, які перайшоў на палянафільскія пазыцыі.

³ *Паўлюкевічаўшчына* — назоўнік утвораны ад прозьвішча А. Паўлюкевіча, які перайшоў на палянафільскія пазыцыі.

⁴ Пра „літвінафільства“ беларускіх клерыкалаў гл. „Пісьмо ў рэдакцыю“ ад 4.12.1926 г. і арт. „Лепей позна, чым ніколі“.

⁵ ...„славянскія ручаі зьліць у расейскім моры“... — Гл. заўвагу 5 да арт. „Pro domo sua“.

⁶ ...аб былых правадырох Беларускае Сялянска-Работніцкае Грамады, якія ў другой інстанцыі дасталі па 6 гадоў катаржнае турмы... — Маецца на ўвазе, што П. Валашыну, П. Мятле, С. Раку-Міхайлоўскаму і Б. Тарашкевічу, якія ў 1928 г. былі асуджаныя на 12 гадоў катаржнае турмы, у сак. 1929 г. апэляцыйны суд зьменшыў пакараньне да 6 гадоў катаржнае турмы.

Хворое сумленьне (с. 414)

Друкуецца паводле: *БЗвон.* 1931. 6 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. К. Фалькевіч.

¹ На ўвазе маецца М. Сьпірыдонова, якая сьмяротна параніла тамбоўскага губэрскага дарадцу.

² ...першадумец—“выбаржац“... — Маецца на ўвазе, што В. Обнінскі быў адным з дэпутатаў распушчанай царом І Думы, якія 10.07.1906 г. прынялі ў Выбаргу зварот „Народу ад народных прадстаўнікоў“ з заклікам не даваць „ні капейкі ў казну, ні аднаго салдата ў армію“.

³ ...у сувязі з падзеямі, што мелі месца ў тэй жа Галіччыне падчас апошняе „пацыфікацыі“ яе... — Пацыфікацыя (замірэньне) Галіччыны адбывалася ўвосень 1930 г.

⁴ Гл. заўвагу 4 да арт. „Новы замах на Базыльянскія мury“.

Ня можна маўчаць... (с. 416)

Друкуецца паводле: *БЗвон.* 1931. 10 сак., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ У. Ігнатоўскі ня быў арыштаваны „чрэзвычайкай“ (маецца на ўвазе ДПУ).

Дывэрсанты (с. 417)

Друкуецца паводле: *БЗвон.* 1931. 12 тр., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ На ўвазе перадусім маюцца кс. А. Станкевіч і газ. „Biełaruskaja Krynica“.

² ...пасольскія мандаты... — Як пісаў А. Луцкевіч у арт. „Праца — ці лякайства?“ (*БЗвон.* 1931. 10 крас.) Ф. Ярэміч атрымаў у 1930 г. пасольскі мандат з дапамогаю ўкраінцаў „за адрачэньне ад беларускага права на Берасьце і Пінск“. Справа ў тым, што яшчэ ў 1922 г. пры фармаваньні Блёку нацыянальных меншасьцяў украінскія дзеячы прэтэндавалі на ўключэньне ў сфэру сваёй дзейнасьці Піншчыны і Берасьцейшчыны. Тады быў дасягнуты кампраміс: на Піншчыне дзейнічае БЦВК, а на Берасьцейшчыне — Украінскі Цэнтральны выбарчы камітэт. Спрэчкі паміж беларусамі і ўкраінцамі за ўплыў на гэтых тэрыторыях былі адной з прычын незаключэньня выбарчага блёку меншасьцяў у 1930 г.

³ На ўвазе маецца Ф. Ярэміч. Пра гэта А. Луцкевіч пісаў і ў арт. „Праца — ці лякайства?“. У супрацоўніцтве з дэфэнзівай пасла Ярэміча вінаваціў і адзін украінскі пасол. Для высьвятленьня ісьціны ў Сойме адбыўся маршалкоўскі суд, які апраўдаў Ф. Ярэміча. Па-

ведамляючы пра гэта 11.06.1931 г., *БЗвон* выказваў радасьць, што закінд паслу „аказваецца беспадстаўным“.

⁴ На ўвазе маецца сам А. Луцкевіч. Гл. пра гэта ў арт. „На ўсенародны суд“.

Найгоршая балячка (с. 418)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1931. 29 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

Пісьмо ў рэдакцыю (с. 420)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1931. 5 кастр., дзе апублікавана ўпершыню. Пад тэкстам дата: 23.IX.1931.

У перакладзе на польск.: *PW*. 1931. № 17.

Можна меркаваць, што камунікат *WAPL* зьяўляецца большавіцкаю акцыяй. Ня выключана датычнасьць да яго таксама польскіх уладаў і беларускіх прыхавых.

¹ ...праф. Антон Луцкевіч... — Так у *PW*. У *БЗвоне* прозьвішча надрукавана правільна, і таму незразумела, чаму яно „перакручана“.

² Меншчынай у польскім друку называлі БССР.

1932

Лепей позна, чым ніколі (Да зьезду беларускае хадэцыі) (с. 421)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1932. 22 студз., дзе надрукаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...хадэцкая арганізацыя ў Менску... стварыла... сваё „Прадстаўніцтва“... — Гаворка пра Беларускае народнае прадстаўніцтва (Менскае беларускае прадстаўніцтва), у якое ўваходзілі і правыя (ня толькі хадэкі), і такія дзеячы, як А. Уласаў.

² ...„Прадстаўніцтва“ ўвайшло ў склад Рады Рэспублікі... — Кааптацыя дзеячоў Менскага беларускага прадстаўніцтва ў склад Рады адбылася 12 і 14.04.1918 г. У гэтыя ж дні ў Менску знаходзіўся І. Луцкевіч¹.

³ ...разьвязка Віленшчыны. — Гаворка аб разьвязцы Віленскага пытаньня. Гл. заўвагу 1 да арт. „Без раўнавагі“.

⁴ Курсіў у пытаце належыць А. Луцкевічу.

⁵ ...усходнія граніцы Польшчы... прызнаны Радай Амбасадараў... — Гл. заўвагу 4 да арт. „Паварот да аўтанамізму“.

Трэба зьмены (с. 422)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1932. 29 студз., дзе надрукаваны ўпершыню бяз подп.

¹ ...залагаюць... — Слова, утворанае ад польск. назоўніка *zaległość* (запазычанасьць, нядоімка).

² ...сылябізаваць... (ад грэцк. *syllabe* — склад) — чытаць па складах.

¹ Гл.: *Архівы БНР*. Т. I. Кн. 1. С. 114—115.

На ўсенародны суд (с. 423)

Друкуецца паводле: *БЗвон.* 1932. 13 тр., дзе надрукаваны ўпершыню бяз подп.
Гл. арт. „Палеміка“ кс. Станкевіча“.

¹ *Зьліквідаваўшы моцную некалі і ўплывовую арганізацыю беларускіх ксяндзоў... — Гаворка павінна ісьці аб пераўтварэньні БХДЗ у БХД, клерыкальнай арганізацыі ў сьвецка-клерыкальную, ва ўласна партыю. Гэты працэс завяршыўся ў 1927 г., калі была прынятая другая партыйная праграма хадэкаў.*

Непрыстойная прапазыцыя (с. 427)

Друкуецца паводле: *БЗвон.* 1932. 27 тр., дзе надрукаваны ўпершыню бяз подп.

¹ *„Pragnąc ułatwić egzystencję gimnazjum i zapewnić mu trwałe podstawy... językiem nauczania. O ile propozycja... majątku gimnazjum“ — „Жадаючы палегчыць існаваньне гімназіі і запэўніць ёй трывалыя асновы, я маю намер зьвярнуцца да пана міністра рэлігійных вызнаньняў і грамадзкай асьветы з прапановаю прыняць гімназію на дзяржаўнае ўтрыманьне ў форме ўтварэньня пры гімназіі імя Славацкага паралельных клясаў зь беларускаю моваю навучаньня.*

Паколькі мая прапанова адпавядае намерам Камітэту, прашу скласьці адпаведную заяву або дэкларацыю, а таксама выказаць згоду на перадачу ў дзяржаўны скарб маёмасьці гімназіі“.

² *„Kurator Okręgu Szkolnego K. Szelaŕowski“ — „Куратар навучальнай акругі К. Шэлягноўскі“.*

³ *„Sprawa: — przyjęcie na etat państwowy gimnazjów białoruskich“ — „Справа — прыём на дзяржаўнае ўтрыманьне беларускіх гімназіяў“.*

⁴ *...мала ліквідацый... вучыцельскае сэмінарыі ім. Фр. Багушэвіча... — Гэтая сэмінарыя працавала цягам 1930/31 і 1931/32 навучальных гадоў. У ёй вучыліся больш за 80 чалавек.*

„Палеміка“ кс. Станкевіча (с. 428)

Друкуецца паводле: *БЗвон.* 1932. 27 тр., дзе надрукаваны ўпершыню бяз подп.
Гл. арт. „На ўсенародны суд“.

Нацыяналізм чырвоны і нацыяналізм чорны (с. 430)

Друкуецца паводле: *БЗвон.* 1932. 30 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп.

¹ *...„Зьвязда“... — У БЗвоне надрукавана „Звезда“.*

² *...сынам лодзкіх Балут Раманам Муклевічам... — Рамуальд Муклевіч нарадзіўся ў Супрасьлі.*

³ *...апошняга агульнага сьпісу насяленьня Польшчы. — На ўвазе маецца перапіс насельніцтва Польскай Рэспублікі.*

⁴ *...на падставе закону аб школьным прымусе... — У Польскай Рэспубліцы на бацькоў, чые дзеці ва ўзросьце да 14 гадоў не хадзілі ў школу, накладваліся немалыя штрафы. Гэта*

рабілася і з мэтай апалячвання дзяцей беларусаў, украінцаў ды інш. нац. меншасцяў празь дзярж. школу.

Важны крок (с. 432)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1932. 22 кастр., дзе надрукаваны ўпершыню без подп.

Пад арт. зьмешчаная наступная інфармацыя: „18 кастрычніка Рада Міністраў прыняла два праекты дэкрэтаў аб ратаваньні зямельных гаспадарак ад задоўжанасьці. Дэкрэты ўводзяць палёгкі пры сплаце даўгоў — зямлёй, а таксама пры парцэляцыі дворных абшараў“.

¹ Нямецкія „осты“ — грашовыя знакі, якія ў 1916—1918 гг. хадзілі на акупаванай немцамі тэрыторыі Беларусі і Літвы.

² Стан посядана (польск. stan posiadania) — маёмасны стан.

³ ...акруговых земскіх урадаў... — Гл. заўвагу 4 да арт. „Зямельная рэформа“ ў Польшчы“.

⁴ ...расейскі зямельны банк... — Гаворка пра Сялянскі пазямельны банк.

З-пад апекі абшарнікаў (с. 433)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1932. 22 кастр., дзе надрукаваны ўпершыню пад крыпт. Г. Б.

¹ ...„рольнікаў“... — земляробаў (польск. rolnik).

² ...„кулэк ральнічых“... — Сельскагаспадарчых гурткоў, каапэратываў (польск. kółko rolnicze).

³ ...непрызваітай... — Непрыстойнай, неналежнай (польск. nieprzyzwoitej).

⁴ Урад (ад польск. urząd) — ведамства, управа.

Пятнаццаць гадоў працы Беларускага Навуковага Таварыства (с. 434)

Друкуецца паводле: *Гадавік*, дзе апублікаваны ўпершыню.

Пра ідэю стварэння БНТ гл.: „Плян работы“ (*ДГБР*) і „Чародная задача“ (Г. 1917. 9 студз.).

¹ ...*Stadthauptmann*... — Кіраўнік нямецкай адміністрацыі гораду на акупаванай тэрыторыі Беларусі і Літвы ў час Першай сусьветнай вайны.

² 400-годзьдзе з дня выхаду Псалтыра спаўнялася ў жн. 1917 г.

³ *Kustoui* (польск. kustosz) — захавальнік (музэю, бібліятэкі).

⁴ *Divide et impera!* — Падзяляй і пануй.

⁵ ...існаваўшых у часе акупацыі звыш 200 беларускіх пачаткавых школ... — Пра колькасць беларускіх школаў у 1915—1921 гг. гл. заўвагу 5 да арт. „45; 72; 1368...“.

⁶ „*Безжанцаў*“ — А. Луцкевіч піша гэтае слова часьцей за ўсё ў двукоссі, бо значную частку жыхароў заходніх паветаў Беларусі змусілі падацца на ўсход царскія ўлады.

⁷ ...бібліятэку-чытальню „Знание“, уласьнік якое, Барыс Даніловіч... аддаў гэту культурную цэннасьць беларускаму грамадзянству. — З дак., якія захоўваюцца ў LMAВ, вынікае, што з 1911 г. саўладальнікам, а з 1914 г. уладальнікам бібліятэкі быў А. Луцкевіч. У 1923 г. Б. Даніловіч пацьвердзіў ягонае права на валоданьне бібліятэкаю¹.

¹ Гл.: Сідарэвіч А. 3 жыцця Антона Луцкевіча: Маёнтак // *ЛіМ*. 1991. 18 студз.

⁸ „Cela Konrada“ — кельля, камэра, у якой быў зняволены А. Міцкевіч. Гл. камэнт. да арт. „Канфіскацыя Базыльянскіх муроў“.

⁹ Атэнтаты (польск. *atentaty*) — замахі (на палітычнай глебе).

¹⁰ ...*Беларускае Навуковае Т-ва надрукавала вынікі камісійных і сваіх уласных прац у гэтай справе... Абедзве працы... напісаны А. Луцкевічам.* — Гл. камэнт. да арт. „Канфіскацыя Базыльянскіх муроў“.

¹¹ ...*быў прымусява выселены ў Літву ў лічбе 33-х беларускіх і літоўскіх дзеячоў.* — Гл. камэнт. да „Перадавога артыкулу без загалоўка“.

¹² ...*да Беларускага Нацыянальнага Камітэту (тады йшчэ агульнанацыянальнае ўстановы)...* — Маецца на ўвазе, што ў 1926 г. правыя выйшлі з БНКВ і стварылі паралельны Беларускі нацыянальны камітэт.

¹³ Гл. заўвагу 1 да арт. „45; 72; 1368...“.

¹⁴ У апублікаваным тэксьце тэлеграмы¹ гэтых слоў няма.

¹⁵ У 1926 г. БХД і Беларускі сялянскі саюз стварылі сваю культурна-асьветную ўстанову — Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры (існаваў да сьнеж. 1936 г.; зачынены польскімі ўладамі).

¹⁶ Гл. рэфэрат „Статут В. Кн. Літоўскага на фоне эвалюцыі сацыяльных адносінаў у Беларусі“.

1933

Печаткі полацкіх князёў у Беларускім Музеі (с. 443)

Друкуецца паводле: *Гадавік*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Л. Датуецца годам першае публікацыі.

Праўда аб „Мужыцкай Праўдзе“ (с. 444)

Друкуецца паводле: *Гадавік*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Л. Датуецца годам першае публікацыі.
Публікаваўся таксама ў: *ПКЛіМ*.

¹ ...*аб польскім паўстаньні 1863 году...* — Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

² ...*у Вільні ў Бібліятэцы ім. Урублеўскіх...* — Цяпер LMAV.

1934

Барацьба з інтэлектам (с. 445)

Друкуецца паводле: NV. 1934. № 3, дзе апублікаваны ўпершыню бяз подп. Датуецца годам першае публікацыі.

¹ ...*стаўляючы на чале міфічнае „контррэвалюцыйнае арганізацыі“...* — На ўвазе маецца „справа“ „Беларускага нацыянальнага цэнтру“, сфабрыкаваная ў 1933 г.

¹ Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14—21 лістапада 1926) / Пад рэд. С. Некрашэвіча і Ў. Ігнатоўскага. Менск, 1927. С. 35.

² ...у „Беларускай Газэце“... — „Беларуская Газета“ (такая была яе назва) выходзіла з 8.06.1933 да 30.01.1934 г. у Вільні і была неафіцыйным органам ЦК КПЗБ.

1935

Нарадавольцы-беларусы і іх орган „Гомон“. К 50-лецццю выхаду „Гомона“ (с. 447)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу, які захоўваецца ў LMAV: ф. 21, спр. 339. Устаўка на с. 4 рукапісу захоўваецца тамсама (спр. 341, арк. 4—5).

Дадатковыя матэрыялы і даведкі да рэфэрату захоўваюцца таксама ў LMAV: ф. 21, спр. 341, арк. 6—14.

У рукапісе рэфэрату выкасаваны падзагалолак: „Лекцыя, прачытаная ў Т-ве Прыяцеляў Беларусаведы — студэнтаў Ун-ту Ст[эфана] Б[аторага] у Вільні“. У канцы рукапісу: „Чытана з памяці ў студз. 1934 г. у Т-ве Беларусаведы УСБ. Вільня, 4 сакавіка 1934 г. Канчальна апрацавана на пісьме“. Мяркуючы па спасылцы на арт. В. Дабачэўскай, гэтая апрацоўка была здзейсненая ў 1935 г.

Чыставік рэфэрату ня выяўлены.

Цытаты з часопіса „Гомон“ спраўджаныя паводле кн.: Публицистика белорусских народныхников: Нелегальные издания белорусских народныхников (1881—1884) / Сост. и подгот. текстов С. Х. Александровича и И. С. Александрович; предисл. и коммент. И. С. Александрович. Минск, 1983.

Цытаты з К. Каліноўскага спраўджаныя паводле кн.: Каліноўскі К. За нашу вольнасьць: Творы, дакументы / Уклад., прадм., паслясл. і камент. Г. Кісялёва. Менск, 1999.

Акрамя гэтае лекцыі, вядомы таксама рэфэрат А. Луцкевіча „Нарадавольцы-беларусы і іх орган „Гомон“ (Да пытання пра эвалюцыю палітычнай ідэалёгіі беларусаў у XIX ст.)“. Абодва гэтыя тэксты ўзаемадапаўняюцца і іх можна разглядаць як дзве часткі не аформленага да канца даследавання.

Гл. таксама водгук „Беларуская miscellanea“.

¹ Слова ўпісанае замест закрэсьленага „перадрук“.

² *Chronique du mouvement...* — Хроніка сацыялістычнага руху ў Расеі. 1878—1887. Канфідэнцыйна і выключна асабіста. Укладзена пад кіраўніцтвам таварыша міністра ўнутраных спраў генэрал-лейтэнанта Шабекі.

³ *Pium desiderium* — добрае пажаданьне.

⁴ ...з ініцыятывы... — Слова ўпісаныя замест выкасаваных „пры актыўным учасьці, а можа і з ініцыятывы“.

⁵ Ужо і да нарадавольцаў шмат хто разглядаў Беларусь як палітычную катэгорыю. — Пачатковая рэдакцыя казу: „Бо ж Беларусь як палітычную катэгорыю разглядаў ужо шмат хто і да нарадавольцаў“.

⁶ Відавочна, што А. Луцкевічу ня быў вядомы плян аднаўленьня Вялікага Княства Літоўскага, прадстаўлены Аляксандру І у 1811 г. М. К. Агінскім¹.

⁷ ...эмігрантаў... — Было: „паўстанцаў-эмігрантаў“.

⁸ ...з 1831 году, заклаўшых у Парыжу „Towarzystwo Demokratyczne“... — Было: „...зь Беларусі, увайшоўшых у склад закладзенае ў Парыжу арганізацыі „Towarzystwo Demokratyczne“...“

⁹ ...„bez zastrzeżeń“... — Без агаворак.

¹⁰ Гэты сказ упісаны на адвароце 2-га арк.

¹¹ ...7 адозваў... — А. Луцкевіч не лічыў „Мужыцкую Праўду“ газэтай. Гл. арт. „Праўда аб „Мужыцкай Праўдзе““.

¹ Гл.: *Адраджэньне*. С. 200—223.

¹² „Дзецюкі! — пісаў Каліноўскі ў аднэй із сваіх адозваў да беларускіх сялян. — Калі цяпер Ронд Польскі...“ — Цытуецца „Пісьмо ад Яська-гаспадара да мужыкоў зямлі польскай“ — твор, аўтарства якога канчаткова не ўстаноўлена, але які прыпісваецца Каліноўскаму¹. Падробкаю (устаўленымі ў тэкст К. Каліноўскага) можна лічыць словы „жывемо на зямлі Польскай, ...ямо хлеб Польскі, мы, Палякі зь векаў вечных“.

¹³ Слова ўпісанае замест „усё ж залічаюць“.

¹⁴ Загалолак бр. не напісаны, але можна думаць, што на ўвазе маецца праца А. Станкевіча „Кастусь Каліноўскі: „Мужыцкая Праўда“ і ідэя незалежнасьці Беларусі“ (Вільня, 1933).

¹⁵ Перадсьмяротны верш „Марыська чарнабрэва, галубка мая...“ і „Пісьмо з-пад шыбеніцы“ былі вядомыя А. Луцкевічу паводле публікацыі В. Ластоўскага ў: *Нт.* 1916. 15 лют. У вершы словы „Марыська чарнабрэва“ былі пададзеныя як „Беларуская зямелька“, а ў разьвітальным лісьце словы „Браты мае, мужыкі родныя“ — як „Беларусы, браты мае родныя!“. У такой рэдакцыі А. Луцкевіч цытаваў гэтыя творы ў працы „Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры“ (гл. у: *ПКЛІМ*).

¹⁶ Над пачаткам гэтага сказу напісаныя і выкасаваныя словы „па сваей ідэалёгіі шчырага народніка“.

¹⁷ Пасьля гэтага слова былі напісаныя і выкасаваныя словы „пры ўсёй яго апазыцыйнасьці да польскага цэнтралізму“.

¹⁸ Наступны абзац друкуецца паводле ўстаўкі на с. 4.

¹⁹ Словы надпісаныя замест „расейскім уладам“.

²⁰ Слова надпісанае замест „далейшы“.

²¹ Далей выкасаваныя сказы: „Трудней даць адказ на наступнае пытаньне: хто ўваходзіў у склад фракцыі? Трэба думаць, што яна была нячысьленая“. Над гэтымі словамі і на левым полі ўпісанае слова „ўстаўка“. Наступныя абзацы друкуюцца паводле гэтае ўстаўкі.

²² ...я абмежываюся... — Словы ўпісаныя замест выкасаваных „аўтар гэтае працы абмежываецца“.

²³ Далей выкасаванае слова „прыватных“.

²⁴ Далей выкасаваныя словы: „дзяліўшагася з аўтарам гэтае працы ў пісьмах сваіх да мяне ўспамінамі аб „Гомоне““.

²⁵ Лісты А. Багдановіча да А. Луцкевіча захоўваюцца ў LMAV (ф. 21).

²⁶ Канец устаўкі.

²⁷ Пачатковая рэдакцыя сказу: „Імёнаў сяброў гэтае групы ня мог назваць Адам Багдановіч, бацька паэты нашага Максіма Багдановіча, калі да яго зьвярнуўся аўтар гэтых радкоў“.

²⁸ Далей выкасаванае слова „мне“.

²⁹ Кальпартэр (ад польск. kolportaż — распаўсюд, гандаль з рук друкаванымі выданьнямі) — распаўсюднік.

³⁰ Праскоўя Іваноўская, дачка сьвятара, працавала ў друкарні „Народнай Волі“. У 1882 г. яна арыштавана, а затым асуджана на страту. Сьмяротны прысуд заменены на 20 гадоў катаргі. У час. „Каторга и ссылка“ (1923. № 5) зьмешчаны яе партрэт і ўспаміны.

³¹ Далей ідзе цяжкачытальны фрагмэнт са шматлікімі праўкамі і ўстаўкамі. Узнаўляем закрэсьленае наколькі магчыма: „Значна пазьней — у пачатку 900-х гадоў, калі тварылася Беларуская Рэвалюцыйная Грамада, — аўтар гэтае працы даволі блізка супрацоўнічаў з Бонч-Асмалоўскім, спагадаўшым гэтаму пачынаньню беларускіх адраджэнцаў на ніве рэвалюцыйнае працы, але [ніколі?] ні слова ад яго ня чуў аб [нечытальна] пачынаньнях з гэткае недалёкае мінуўшчыны, бо ж 20-ёх толькі гадоў“.

Тое ж можна сказаць і пра Каваліка, з каторым стыкаўся шмат хто зь беларускіх дзеячоў. [Нечытальна] нічога падобнага ад яго ніхто ня чуў. Можна думаць, што беларусы-

¹ Гл.: Каліноўскі К. За нашу вольнасьць: Творы, дакументы / Уклад., прадм., паслясл. і камент. Г. Кісялёва. Менск, 1999. С. 279—280, 388—389.

нарадавольцы дзяліліся тады на дзве групы: „заалягічных“ беларусаў, якія *не цікавіліся беларускім пытаньнем як пытаньнем нацыянальным* (да гэтае групы, судзячы зь ягоных пісем, належаў і Ад. Ягор. Багдановіч), і сьведамых беларусаў, якія...“ Далей ідуць словы „...і глядзелі на гэтае пытаньне як на „другараднае“...“

³² ...лічба такіх нарадавольцаў мусіла быць... — У пачатковай рэдакцыі: „лічба апошніх была“.

³³ Далей выкасаваныя словы „гэтае працы“.

³⁴ Слова надпісанае замест „кірункам“.

³⁵ Далей выкасаванае слова „мне“.

³⁶ ... не ўдалося і... — Надпісана над выкасаванымі словамі „нягледзячы на маё жаданьне“.

³⁷ ...забойства цара. — Самі народнікі разглядалі гэты акт не як забойства, а як выкананьне прысуду над царом за яго злачынствы. Для Грынявіцкага, які, трэба думаць, добра ведаў аб падзеях 1863—1864 гг. у Беларусі і Літве, гэтыя злачынствы цара былі тым больш відавочным.

³⁸ Далей выкасаваныя словы „даволі наўна“.

³⁹ Слова ўпісанае пасля выкасаваных „адказную і небясьпечную“.

⁴⁰ У рукапісе гэтае слова ўзятае ў дзвосьсе.

⁴¹ Далей выкасаваны сказ: „З дапіскі да аднае з стацей, зьмешчанае ў № 2 „Гомона“, гаворыцца, што гэтая стацыя, шырака закрануўшая беларускае пытаньне, хадзіла ўжо даўно ў рукапісе па руках сярод пецяўбурскіх беларусаў“.

⁴² Гэтыя словы вылучаныя А. Луцкевічам.

⁴³ Вылучэньні ў гэтай цытаце належаць А. Луцкевічу.

⁴⁴ ...значыць, і па-за партыяй „Народнае Волі“ былі ў той час сьведамыя беларусы, думкі якіх аб беларускім пытаньні зыходзіліся з думкамі партыйных беларусаў... — Гэтая выснова, слухная сама па сабе, не датычыць аўтара гоманаўскага арт., бо ён залічвае сябе і да беларусаў, і да рэвалюцыянераў, і да сацыялістаў, і да „Народнае Волі“. Акрамя таго, пабочны чалавек наўрад ці мог ведаць тое, што І. Грынявіцкі быў адным з гарачых заснавальнікаў беларускае мясцовае фракцыі „Народнае Волі“.

⁴⁵ Motto — дэвіз.

⁴⁶ Працяжнікі ў гэтым сказе належаць А. Луцкевічу.

⁴⁷ У кн. „Публицистика белорусских народников“ наступны сказ пачынаецца з абзацу.

⁴⁸ „Вестник Народной Воли“, пра які гаворка далей, выходзіў у 1883—1886 гг. у Парыжы.

⁴⁹ Гл. у кн. „Публицистика белорусских народников“.

⁵⁰ Далей выкасаваная ўстаўка: „які, як ужо было сказана, лічыў, што „Гомон“ выходзіў па-беларуску“.

Нарадавольцы-беларусы і іх орган „Гомон“

(Да пытаньня пра эвалюцыю палітычнай ідэалёгіі беларусаў у XIX ст.) (с. 461)

Друкуецца ўпершыню ў перакладзе з польск., зробленым паводле машынапісу „Narodowolcy-Białorusini i ich organ „Homon“ (Przyczynek do ewolucji ideologii politycznej Białorusinów w XIX wieku“), які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 271, арк. 3—17.

Тэкст датаваны: *Wilno. Maj 1935 r.*

Тамсама (арк. 19—23) захоўваюцца чатыры рукапісныя ўстаўкі да гэтага тэксту. Адна (пятая) устаўка пакуль што ня выяўленая.

Рукапіс рэфэрату захоўваецца ў ЛМAB (ф. 21, спр. 340, арк. 1—30).

Цытаты з часопіса „Гомон“ перакладзеныя паводле кн.: Публицистика белорусских народников: Нелегальные издания белорусских народников (1881—1884). / Сост. и подгот.

текстов С. Х. Александровича и И. С. Александрович; предисл. и коммнет. И. С. Александрович. Минск, 1983.

17—20.09.1935 г. у Вільні адбыўся VI усеагульны зьезд польскіх гісторыкаў. БНТ на ім прадстаўлялі А. Луцкевіч і В. Грышкевіч. Луцкевіч выступіў з прывітальным словам па-беларуску і з гэтым рэфэратам. Пасьля рэфэрату адбылася дыскусія. Прывітальнае слова Луцкевіча, тэкст яго рэфэрату і стэнаграма дыскусіі надрукаваныя ў выданьні: *Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie. 17—20.09.1935. T. 1—2. Lwów, 1936*¹. Пераклады рэфэрату і дыскусіі, зробленыя А. Смаленчуком паводле гэтага выданьня, упершыню надрукаваныя ў: *Сп. 2000. № 2—3. Часткова гэты пераклад рэфэрату надрукаваны ў: Гісторыя Беларусі канца XVIII — пачатку XX ст.*

Супастаўленьне тэксту рэфэрату, апублікаванага ў *Pamiętniku VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie*, і машынапісу дае падставы зрабіць дзьве высновы: або складальнікі *Pamiętnika*... не палічылі патрэбным узяць пад увагу аўтарскія праўкі і ўстаўкі, або праўкі і ўстаўкі былі напісаныя пазьней — пасьля зьезду. Як бы там ні было, машынапіс з рукапіснымі ўстаўкамі можна лічыць апошняю — выпраўленаю і дапоўненаю — рэдакцый рэфэрату „Нарадавольцы–беларусы і іх орган „Гомон“ (Да пытаньня пра эвалюцыю палітычнай ідэалёгіі беларусаў у XIX ст.)“.

Гэты рэфэрат і лекцыю „Нарадавольцы–беларусы і іх орган „Гомон“. К 50-лецьцю выхаду „Гомона“ можна разглядаць як дзьве часткі не аформленага да канца дасьледаваньня.

Гл. таксама водгук „Беларуская miscellanea“.

¹ *Калі беларускія землі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай трапілі пад уладу Расеі...* — Тут з-пад увагі аўтара выпала тое, што Падляшша было далучана спачатку да Прусіі. У склад Расеі яно трапіла толькі ў 1807 г., паводле падпісанага ў Тыльжы міру паміж Францыяй і Расеяй.

² ...наступак уніфікацыйным намаганьням польскай улады... — Польскаю А. Луцкевіч называе ўладу ў Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў. Гл. заўвагу 7 да арт. „Национальное возрождение белорусов“.

³ Наступны абзац перакладзены з рукапіснай устаўкі 1.

⁴ На ўвазе маецца ўнівэрсытэт імя Сыцяпана Батуры ў Вільні.

⁵ Другой палітычнай падзеяй такога роду... — На гэтым устаўка 1 заканчваецца.

⁶ ...факт, што вызвалена такім чынам Польшча не ахоплівала Беларускіх Земляў, прымушаў шляхоцкую краёвую інтэлігенцыю... шукаць шляхі, каб адарваць ад Расеі і Беларускія Землі і аб'яднаць іх з Польшчай... — Гл. заўвагу 6 да рэфэрату „Нарадавольцы–беларусы і іх орган „Гомон“. К 50-лецьцю выхаду „Гомона“.

⁷ ... як і ў 1812 г... — У машынапісе гэтыя словы выкасаваныя.

⁸ У машынапісе гэтае слова (*pierwotnie*) ўпісанае ад рукі.

⁹ ...сем нумароў адозваў пад агульнаю назвай „Мужыцкая Праўда“... — Гл. арт. „Праўда аб „Мужыцкай Праўдзе“.

¹⁰ Наступны абзац перакладзены з рукапіснай устаўкі да с. 4 машынапісу.

¹¹ На гэтым устаўка да с. 4 машынапісу заканчваецца.

¹² У арыгінале гэты ліст А. Луцкевіч цытуе ў рэфэраце „Нарадавольцы–беларусы і іх орган „Гомон“. К 50-лецьцю выхаду „Гомона“.

¹³ ...*sui generis unikat*... — Свайго роду ўнікат.

¹⁴ ...як сьцьвердзіла паліцэйскае сьледства... — Гэтыя словы ўпісаныя ад рукі.

¹⁵ Наступны абзац перакладзены з рукапіснай устаўкі да с. 8 машынапісу.

¹⁶ У арыгінале — *Antoni Riażew*.

¹⁷ ...ў дэрпцкай турме... — Гаворка пра турму ў г. Дэрпце (цяпер Тарту, Эстонія).

¹⁸ ...не палякі і не жыды... — Гэтыя словы ўпісаныя ад рукі.

¹ Рэфэрат быў выдадзены таксама асобнаю адбіткаю.

¹⁹ Гэтая зноска ўпісаная ад рукі.

²⁰ Гэты сказ упісаны ад рукі.

²¹ Гэтае слова ўпісанае ад рукі.

²² Гэтае слова ўпісанае замест „месца“.

²³ Гэтае слова ўпісанае ад рукі.

²⁴ Гэты сказ упісаны ад рукі.

²⁵ *Eo ipso* — на моцы гэтага, тым самым.

²⁶ Далей выкасаванае слова „праўдападобна“ і рукою аўтара ўпісана: „Устаўка 4“. Тэкст гэтае ўстаўкі пакуль што ня выяўлены.

²⁷ Да гэтага сказу рэдакцыя „*Pamiętnika VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie...*“ зрабіла анатацыю: „Сям’я Грынявіцкіх vel Грынявіцкіх, гербу Przegonia паходзіць з Падляшша; яе галіны сустракаюцца таксама на Меншчыне. Ігнат Грынявіцкі, рэвалюцыянер, сябра „Народнай Волі“, быў сынам Яўхіма, з польскай сям’і. Некаторы час ён рэдагаваў таксама расейскую „Рабочую газету“. Нацыянальныя матывы ў той час не адыгрывалі ніякай ролі ў расейскім рэвалюцыйным руху, які наогул меў дзяржаўны расейскі характар. Польская і расейская рэвалюцыйная літаратура лічыць Грынявіцкага, хутчэй, палякам. Аднак гэта не зьмяншае значэння выдання „Гомона“ ў гісторыі беларускага нацыянальнага руху“. (Пераклад А. Смаленчука.)

²⁸ Гэтае слова ўпісанае ад рукі.

²⁹ Як інфармуе А. Смалянчук, першы нумар „Гомона“ захоўваецца ў бібліятэцы РАН у Санкт-Пецярбургу.

³⁰ У машынапісе ў словаспалучэнні *nie jest znane* апошняе слова выкасаванае і замест яго ад рукі ўпісана: *zaznaczone*.

³¹ Далей тэкст (да наступнага абзацу) перакладзены з рукапіснай устаўкі 5 да с. 10 машынапісу.

³² ...*тварэння новых нацыянальнасцяў*... — Гэтыя словы вылучаныя А. Луцкевічам.

³³ У машынапісе пачатак сказу (*Powyższe cytaty z „Homona“ z całą stanowczością...*) упісаны замест: *Podkreśliłem w dwóch powyższych cytatach z „Homona“ twierdzenia, które z całą stanowczością...*

³⁴ Гл. заўвагу 44 да рэфэрату „Нарадавольцы–беларусы і іх орган „Гомон“. К 50–леццю выхаду „Гомона“.

³⁵ У машынапісе пачатак сказу (*Podaję na zakończenie...*) упісаны замест: *Ograniczając się w niniejszym streszczeniu do powyższego, podaję na zakończenie...*

³⁶ Гл. заўвагу 7 да арт. „Національное возрождение белорусов“.

³⁷ Наступная частка сказу ўпісаная ад рукі.

1938

Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусветнае вайны (с. 469)

Друкуецца паводле: *Запісы*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крышт. А. Л. Надрукаваны таксама ў *ПКЛіМ*.

¹...ад старабаўгарскае (т. зв. царкоўна-славянскае) мовы... — Сьвятыя Кірыла Філёзаф і Мяфод паходзілі з Македоніі і таму ў аснову мовы сваіх кнігаў паклалі македонскія (салунскія) дыялекты. Паколькі ж македонская нацыя фармавалася пазьней, баўгарскія нацыяналісты, якія прэтэндавалі і на македонскую тэрыторыю ды вялі за яе барацьбу з Сэрбіяй і Грэцыяй, лічылі гэтыя дыялекты баўгарскімі, а сьвятых Кірылу і Мяфода —

баўгарскімі нацыянальнымі сьвятымі. Такі пункт гледжаньня быў прыняты гістарыёграфамі і лінгвістамі іншых краінаў¹.

² „Ausführungsbestimmungen zu den grundlegenden Richtlinien zur Wiederbelebung des Schulwesens vom 22. Dezember 1915. VIII Nr 82“. — „Палажэньні аб прымяненьні аснова-творных дырэктываў да аднаўленьня школьнай адукацыі ад 22 сьнежня 1915 г. VIII. № 82.

³ „Als Muttersprache hat diejenige Sprache zu gelten, welche die Eltern im häuslichen Umgang mit den angemeldeten Kindern zu sprechen pflegen. Bei den Juden wird das „Jiddisch-Deutsch“ in der Regel als Muttersprache anzusehen sein.

In Zweifelsfällen entscheider² der Verwaltungschef nach Anhörung der Schulbehörde... Das Weissrussische, das mit dem Russischen nicht identisch ist, wird unbeschränkt zugelassen“³. — „Матчыная моваю лічыцца тая мова, у якой бацькі маюць звычай размаўляць з запісанымі ў школу дзецьмі ў хатнім абыходку. У жыдоў гэта будзе, як правіла, „ідыш-нямецкая“ як мова матчына.

У сумнеўных выпадках вырашае кіраўнік адміністрацыі пасьля заслухоўваньня школьнага ведамства...

Беларуская, якая не зьяўляецца ідэнтычнаю рускай, дапускаецца без абмежаваньняў“.

⁴ „10. Sprachliche Verhältnisse.

Die Unterrichtssprache soll die Muttersprache sein. Inwieweit in Schulen mit nichtdeutscher Muttersprache auch in der deutschen Sprache zu unterrichten ist, behalte ich nach Vorschlag der Verwaltungen meiner Entscheidung vor.

In allen Schulen ist das Deutsche mit möglichst vielen Stunden von der untersten bis zur obersten Stufe zu lehren, so dass jedes Kind bei der Entlassung aus der Schule die deutsche Sprache in Wort und Schrift genügend beherrscht.

Russisch als Unterrichtssprache ist für alle Schulen verboten, doch darf es als fakultatives Lehrfach in den mittleren und höheren Schulen auftreten.

Es ist anzustreben, dass die Sprache der Lehrpersonen im Verkehr mit der vorgesetzten Schulbehörde und die Führung der Geschäftsbücher die deutsche ist.

Es wird daher erwartet, dass alle Lehrpersonen sich die Kenntniss der deutschen Sprache möglichst bald aneignen.

Der Religionsunterricht soll in der Muttersprache — den Juden in ihrer Religionssprache — erteilt werden“. — 10. Моўныя адносіны.

Моваю навучаньня павінна быць матчына мова.

У якой меры ў школах зь нямецкай матчынай мовай навучаньне будзе адбывацца таксама па-нямецку, гэта я абумоўлю пасьля прапановы ведамства маім рашэньнем.

Ва ўсіх школах нямецкую належыць вывучаць як мага больш гадзінаў ад ніжэйшай да вышэйшай ступені, з тым каб кожнае дзіця пры выпуску са школы дастаткова валодава буснаю і пісьмоваю моваю.

Руская як мова навучаньня забараняецца ва ўсіх школах, аднак яе дазваляецца ўводзіць як факультатыўны прадмет у сярэдніх і вышэйшых школах.

Абавязкова пажадана, каб моваю пэдагогаў у зносінах з вышэйшастаячым школьным ведамствам і пры вядзеньні дзелавых кніг была нямецкая.

Таму чакаецца, што ўсе пэдагогі як мага хутчэй авалодаюць нямецкаю моваю.

Навучаньне рэлігіі павінна ўдзяляцца ў матчынай мове, жыдам — у мове іх рэлігіі.

⁵ Але ўжо ад 6.X.1916 г. часопіс друкаваўся і гражданкай... — Г пачаў выходзіць кірыліцаю 1.09.1916 г.

¹Гл. напр.: Полный церковно-славянский словарь... / Сост. священник Григорий Дьяченко. Перавыд.: М., 1993. С. XXII.

²Так у *Zapisaх*. Па сэнсу тут павінна быць *entscheidet*.

³Тут і далей вылучана аўтарам.

⁶ „Auszage A“ i „Auszage B“ — „Выданьне А“ i „Выданьне В“. Пра ўмовы выданьня Г гл. успаміны „Замест адказу (Гістарычная спраўка)“.

II

Тадэвуш Урублеўскі (Нарыс жыцця) (с. 473)

Друкуецца ў перакладзе з польск.

Упершыню — *PW*. 1924. Nr 12, дзе апублікаваны пад крыпт. *L. A.*

¹ ...паступіў у Мэдыка-хірургічную акадэмію ў Пецярбурзе. — Гэта здарылася ў 1877 г.¹

² ...за ўдзел у „польскай гміне“... — Т. Урублеўскага абвінавацілі ў прыналежнасьці да „Пралетарыату“, які тады толькі фармаваўся, але ўжо меў кантакты зь іншымі таемнымі арганізацыямі, у т. л. з „Народнаю Воляй“.

³ ...быў сасланы ў Сыбір, адкуль вярнуўся ў 1880 г. — Т. Урублеўскага арыштавалі ў лют. 1880 г. у Варшаве, куды ён перабраўся зь Пецярбургу, і зьявілі ў Варшаўскай цытадэлі; у верас. 1881 г. яго выслаці ў Сыбір, а ў верас. 1883 г. ён быў ужо ў Пецярбургу.

⁴ ...каля 1890 г. асядае ў Вільні... — Гэта здарылася ў 1891 г.

⁵ ...даўнімі шубраўцамі... — На ўвазе маецца Т-ва шубраўцаў (нягоднікаў) кшталту масонскае лёжы, якое дзейнічала ў 1816—1822 гг. у Вільні і выдавала „Wiadomości Brukowe“.

⁶ Па сутнасьці гэтыя курыі былі рэлігійныя, бо, стварыўшы „рускія“ і „польскія“ аддзяленьні, напрыклад, у сялянскай і землеўладальніцкай курыях, царызм адносіў да „рускіх“ усіх праваслаўных, а да „палякаў“ — каталікоў. Такім чынам перасьледавалася і мэта дэнацыяналізацыі беларусаў.

⁷ ...Упраўленьне ўсходніх земляў... — На ўвазе маецца Цывільнае ўпраўленьне ўсходніх земляў. Гл. працу А. Луцкевіча „Польская акупацыя ў Беларусі“.

⁸ ...артыкулы, якія зьмяшчаў пад псэўданімам Т. Вароніча ў „Przeglądzie Wileńskim“... — Пад гэтым псэўд. Т. Урублеўскі выступаў і ў беларускім друку. Гл., у прыватнасьці, *ЗБ*.

⁹ ...Генэральнага камісарыату ўсходніх земляў... — На ўвазе маецца Цывільнае ўпраўленьне ўсходніх земляў (гл. працу А. Луцкевіча „Польская акупацыя ў Беларусі“), на чале якога стаяў генэральны камісар.

Дыктатар Літвы (У шасьцідзясятую гадавіну сьмерці) (с. 477)

Друкуецца ў перакладзе з польск.

Упершыню — *PW*. 1924. № 6, дзе апублікаваны пад крыпт. *L. A.*

¹ ...„Пісьмо ад Яська-гаспадара з-пад Вільні да мужыкоў зямлі польскай“. — Гл. заўвагу 12 да рэфэрату „Нарадавольцы-беларусы і іх орган „Гомон“. К 50-лецьцю выхаду „Гомона“.

² У *PW* надрукавана „Gleininga“.

³ Першая зь іх дастаткова вядомая, бо хадзіла ў шматлікіх копіях, другая першы раз была апублікаваная з рукапісу В. Ластоўскім у беларускім календары на 1919 год п. з. „Сваяк“. — А. Луцкевіч тут недакладны. Насамрэч В. Ластоўскі першы раз апублікаваў гэтыя творы Каліноўскага ў: *Нт*. 1916. 15 лют. Луцкевіч карыстаўся гэтай публікацыяй у арт. „Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры“ (гл. у: *ПКЛіМ*). У календары „Сваяк“ творы былі перадрукаваныя з *Нт*.

¹ Гэтае і іншыя ўдакладненьні зробленыя паводле бр.: Abramavičius V. Tadas Vrublevskis. Vilnius, 1960.

Гл. таксама заўвагу 15 да рэфэрату „Нарадавольцы–беларусы і іх орган „Гомон“. К 50–лецццю выхаду „Гомона“.

⁴... „нарадавай“... — Нацыянальнай (ад польск. *narodowy*).

Шыман Канарскі (с. 479)

Друкуецца ў перакладзе з польск.

Упершыню — *PW*. 1924. Nr 5, дзе апублікаваны пад крыпт. *L. A.*

¹У арыгінале — „*Komisja Buntownicza*“. Так названы Часовы (Нацыянальны) урад Польшчы, які дзейнічаў падчас паўстання 1830–1831 гг.

²Універсытэт сьв. Уладзімера (цяпер Універсытэт імя Т. Шаўчэнкі) заснаваны на базе часткова пераведзенага ў Кіеў Віленскага ўніверсытэту.

Беларуская miscellanea¹ (с. 481)

Друкуецца ў перакладзе з польск.

Упершыню — *PW*. 1926. Nr 15, дзе апублікаваны пад крыпт. *L. A.*

Публікацыя зьяўляецца водгукам на нататку В. Ластоўскага „Беларускія (крыўскія) друкі ў Тыльзіце“, надрукаваную ў: *Крывіч*. 1926. № 1 (11). Тут апущаныя дзве першыя часткі водгуку.

Гэтаму водгуку А. Луцкевіча папярэднічаў нэкралёг Н. Чарноцкага „Марыян Абрамовіч (пасмяротны ўспамін)“ у: *PW*. 1925. Nr 1.

Нэкралёг Н. Чарноцкага і водгук А. Луцкевіча далі наступным даследчыкам (у прыватнасці, С. Александровічу) ключ для далейшых даследаванняў пытання.

Міхал Ромэр

(З нагоды абрання рэктарам Ковенскага ўніверсытэту) (с. 482)

Друкуецца ў перакладзе з польск.

Упершыню — *PW*. 1927. Nr 12, дзе апублікаваны пад крыпт. *L. A.*

¹ *NKN* (*Naczelny Komitet Narodowy*) — Галоўны нацыянальны камітэт.

²...калі Пілсудзкі кінуў лёзунг „Не прысягаць!“... — Калі ў 1917 г. польскія легіёны, створаныя ў аўстрыйскіх уладаннях, увайшлі на тэрыторыю Каралеўства Польскага, нямецкія ўлады вырашылі, што вайскоўцы, якія былі грамадзянамі Каралеўства, складуць прысягу на вернасць збройнаму альянсу з войскамі Нямецчыны, Аўстра–Вугоршчыны ды іх саюзнікаў. Акрамя таго, яны павінны былі прысягнуць будучаму каралю польскаму, імя якога не было ведама. Як праціўнік гэтае прысягі, Ю. Пілсудзкі 22.07.1917 г. быў зняволены.

³ *Парушэнне Сувалкаўскай умовы...* — Гл. заўвагу 6 да працы „Польская акупацыя ў Беларусі“.

⁴ У *PW* заглавак кнігі пададзены па–літоўску: „*Reprezentacija ir mandatas*“.

⁵...польска–літоўскае спрэчкі. — Гл. заўвагу 1 да арт. „Без раўнавагі“.

¹ *Miscellanea* — сумесь.

Успамін аб прэзыдэнце Масарыку (с. 485)

Друкуецца ў перакладзе з польск.

Упершыню — *PW*. 1937. Nr 7.

П. з. „Успаміны аб прэзыдэнту Масарыку“ друкаваўся ў: *Arche*. 2003. № 4.

¹ Т. Г. Масарык памёр 14.09.1937 г.

² На ўвазе маецца Віленская езуіцкая акадэмія (пазней Віленскі ўніверсітэт), адкрытая 30.10.1579 г. на базе езуіцкага калегіюму, заснаванага ў 1570 г.

³ ...у 1908 г. адбываецца зьезд прагрэсіўнай моладзі славянскіх народаў... — Гэта быў Усеславянскі зьезд прагрэсіўных студэнтаў, пра які *НН* пісала 4(17).07.1908 г.

⁴ Незалежнасьць Чэхаславацкай Рэспублікі была абвешчана 28.10.1918 г.

⁵ А. Луцкевіч знаходзіўся ў Празе ў канцы крас. — пачатку тр. 1919 г.; у Парыж ён выехаў на пачатку чэрв. (гл.: Дзёньнік; *ДГБР*. С. 202).

⁶ ...яшчэ раз запэўніў мяне ў сваіх беларускіх сымпатыях і абяцаў, што як толькі беларускі ўрад умацуецца, Чэхаславакія адразу ж устанавіць зь ім дыпляматычныя адносіны. — Гл. „Яго Міласьці пану Маршалку Рады Рэспублікі Язэпу Лёсіку ў Менску“.

⁷ Гл. заўвагу 1 да ліста „Яго Міласьці пану Маршалку Рады Рэспублікі Язэпу Лёсіку ў Менску“.

⁸ Прэзыдыюм Рады і ўрад БНР пераехалі ў Прагу з Коўна ў 1923 г.

III

Дзёньнік (с. 489)

Друкуецца паводле: *П*. 1991. №№ 4—5, дзе апублікаваны ўпершыню.

¹ Маецца на ўвазе Міністэрства беларускіх спраў Літвы. Міністрам у той час быў Я. Варонка.

² ...камісары Гродні, Беластоку... — Камісары прадстаўлялі Міністэрства беларускіх спраў. Камісарам Горадні быў П. Крачэўскі, Беластоку — К. Езавітаў.

³ Гаворка пра Горадзенскі Беларускі Камітэт.

⁴ Гл. заўвагу 15 да працы „Польская акупацыя ў Беларусі“.

⁵ Матура — экзамен на атэстат сталасьці (за сярэдняю школу).

⁶ 10-я нямецкая армія дысьлякавалася на тэрыторыі Беларусі.

⁷ Тут гаворка пра Беларускі клюб „Бацькаўшчына“ ў Горадні, старшынёю якога стаў Ф. Вернікоўскі.

⁸ Крэйз (ням. *der Kreis*) — раён. Адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка на акупавамай тэрыторыі Беларусі і Літвы. На чале крэйзу стаяў крэйзгаўптман (*der Kreishauptmann*); урадоўцы, падначаленыя яму, складалі крэйзамт (*das Kreisamt* — раённая служба); раённая ўправа называлася крэйзгаўпттамт (*das Kreishauptamt*).

⁹ *Крынкi-Лунна...* — м. Крынкi цяпер у Падляскім ваяводзтве Польшчы, м. Лунна — цяпер у Мастоўскім раёне.

¹⁰ Гл. заўвагу 15 да працы „Польская акупацыя ў Беларусі“.

¹¹ Гл. у: *Адраджэньне*.

¹² Гл. у: *Адраджэньне*.

¹³ Захоўваецца ў LMAV: ф. 21, спр. 349, арк. 15—16.

¹⁴ Захоўваецца ў LMAV: ф. 21, спр. 349, арк. 17—22.

¹⁵ ...*Okreęgu Wojskowego Litwy i Białorusi...* — Вайскавай акругі Літвы і Беларусі. Акру-га створана польскім урадам праз сваю рэзідэнтуру яшчэ да акупацыі літоўскай і белару-скай тэрыторыяў. Гл. ноту ўраду Польшчы ад 3.01.1919 г.

¹⁶ Чарнавік ноты, які захоўваецца ў LMAV, апублікаваны ў: *Адраджэнне*. Тэкст ноты гл. у гэтай кнізе.

¹⁷ Чарнавік ноты, які захоўваецца ў LMAV, апублікаваны ў: *Адраджэнне*. Тэкст ноты гл. у гэтай кнізе.

¹⁸ Чарнавік захоўваецца ў LMAV: ф. 21, спр. 350, арк. 1—5.

¹⁹ *Der Soldatenrat* — салдацкая рада.

²⁰ Дак., якія тычацца камісарства М. Косьцевіча ў Саколцы, апублікаваныя ў: *Адра-джэнне*.

²¹ ...*нешта а ля правізорыюм...* — Нешта накішталт часовай улады.

²² *Малая Літва* — частка Ёсходніх Прусаў з горадам Тыльжа (Тыльзіт).

²³ *Обэр-Ост* — Гл. камэнт. да арт. „Мэты вайны“.

²⁴ *Пруская Польшча* — Гл. заўвагу 4 да „Дакладу аб палажэнні ў Беларусі“.

²⁵ *Antidotum (лац.)* — супрацьдзье.

²⁶ Гаворка пра Д. Сямашку.

²⁷ ...*цэнтральныя дзяржавы...* — Гл. заўвагу 1 да арт. „Добрыя весці“.

²⁸ ...*нягледзячы на сьвятое абурэнне Дамініка, Іван і Ст[анкевіч]а паступілі правільна.* — Гл. заўвагу 1 да арт. „Правакатары“.

²⁹ ...*работы над мэмарыялам...* — На ўвазе маецца „Мэмарыял Беларускага Ўраду пану Старшыні Міравой Канфэрэнцыі ў Парыжы“.

³⁰ Тэкст мэмарыялу дапрацоўваўся пазней. Канчатковы варыянт быў падпісаны 22.01.1919 г.

³¹ *АОК-10* (ням. *das Armeeoberkommando-10*) — Галоўнае камандаваньне 10-й нямец-кай арміі.

³² ...*у Нямецчыне ізноў узмацоўваецца бальшавіцкі рух.* — Відавочна, што А. Луцкевіч браў інфармацыі зь нямецкага друку. Насамрэч лідэр левых сацыял-дэмакратаў (спартакаўцаў), якія стварылі кампартыю Нямецчыны, Р. Люксэмбург была крытычна настаўленая да палітыкі бальшавікоў.

³³ *A propos* (фр.) — тут: наконт.

³⁴ Мажліва, на гэтым паседжанні А. Луцкевіч чытаў свой „Даклад аб палажэнні ў Беларусі“.

³⁵ Датаваны 25.12.1918 г. і напісаны алоўкам, ліст А. Смоліча захоўваецца ў LMAV: ф. 21, спр. 287, арк. 11. Цэлыя сказы ліста напісаныя нечытальна.

³⁶ ...*„Krzyknęli: nie pozwalam, usiekli na Pragę“*... — „Крыкнулі: не дазваляю, ды ўцяклі на Прагу“ (прыгарад Варшавы).

³⁷ *L'etrange* (фр.) — тут: паездка за мяжу.

³⁸ *Bonne mine au mauvais jeu* (фр.) — добрая міна пры кепскай гульні.

³⁹ Гаворка пра адступленьне царскай арміі ў 1915 г. У БДАМЛМ (ф. 3, воп. 1, адз. зах. 261, арк. 5) захоўваецца дак. ад 24.09.1915 г., які сьведчыць: А. Луцкевіч быў у той час камандзірам 3-га пьютону (узводу) лятучых дружнаў, якія ахоўвалі грамадзкі парадак у час безуладзьдзя ў горадзе.

⁴⁰ Матэрыялы аб дзейнасьці А. Бахановіча захоўваюцца ў LMAV: ф. 21, спр. 2210, арк. 1—10. Гл. таксама арт. А. Луцкевіча „Самазванцы“.

⁴¹ Гэты ліст захоўваецца ў LMAV: ф. 21, спр. 287, арк. 1—2. Часткова ён цытаваны ў: Сідарэвіч А. З думай аб незалежнасьці // *П.* 1991. № 4.

⁴² Гл. артыкул А. Луцкевіча „Самазванцы“.

⁴³ П'еса К. Лейкі. У LMAV (ф. 21, спр. 254, арк. 12), захоўваецца ліст К. Лейкі ад 14.11.1912 г., у якім аўтар просіць *НН* „надрукаваці перад Калядамі... піесу „Снатворны Мак“ дзеля бела-

рускага дзецкага тэатра“. Захавалася запрашэнне на гэты дабрачынны спектакль: LMAВ, ф. 21, спр. 344, арк. 4.

⁴⁴ Бальшавікі двойчы — у сак. і 18.04.1919 г. — учынялі ператрусы ў кватэры І. Луцкевіча. Другі раз яны мелі намер арыштаваць І. Луцкевіча, але, зважаючы на стан яго здароўя, ад намеру адмовіліся.

⁴⁵ Нягледзячы на процідзеянне палякаў, беларусам удалося наладзіць у Горадні выданне 5 газэт: „Бацькаўшчына“, „Беларусь“, „Родны Край“, „Зорка“ і „Беларускі Народ“ (выходзіла таксама па-расейску).

⁴⁶ Атутаў (польск. atutów) — козыраў.

⁴⁷ Захоўваецца ў LMAВ: ф. 21, спр. 287, арк. 16—24. Часткова цытуецца ў: Сідарэвіч А. З думай аб незалежнасці // П. 1991. № 4.

⁴⁸ Акрамя ліста А. Смоліча, гаворка тут ідзе таксама пра лісты Я. Хлябцэвіча (LMAВ, Ф. 21, спр. 287, арк. 4) і А. Цьвікевіча (тамсама, арк. 8—9).

⁴⁹ Гаворка ідзе аб рэзальцыях, прынятых 2-м зьездам Ваўкавыскай павятовай рады 5—7.01.1919 г. Гл. у: *Адраджэнне*.

⁵⁰ *Rendez-vous* (фр.) — спатканьне.

⁵¹ ...да Раялю. — Гаворка пра гатэль „Раяль“ у Горадні.

⁵² Афіцыйнаю датаю адкрыцця Віленскай беларускай гімназіі лічыцца 1.01.1919 г.

⁵³ Газ. „Грамадзянін“ (з 5-га нумару „Hramadzianin“), орган левае фракцыі БСГ, выходзіла з 14.01 да 25.03.1919 г.

⁵⁴ ...„Do braci Białorusinów i Litwinów“... — „Да братоў беларусаў і літоўцаў“.

⁵⁵ ...арганізацыйным камітэтам дзеля сазыву сялянскага зьезду... — Склад камітэту гл. у: *Адраджэнне*.

⁵⁶ Зьяўляючыся мін. беларускіх спраў ва ўрадзе Літвы, Я. Варонка меў паўнамоцтвы і ад літоўскага мін-ва ўнутраных спраў.

⁵⁷ Картка І. Краскоўскага захоўваецца ў LMAВ: ф. 21, спр. 287, арк. 14.

⁵⁸ *Ластоўскі выступіў і проці гэтага, дамагаючыся... давыбараў...* — Гаворка пра давыбары беларускіх прадстаўнікоў у Тарыбу, бо пасля таго, як зь яе выйшлі І. Луцкевіч і Я. Станкевіч, іх месцы засталіся вакантнымі (гл. заўвагу 1 да арт. „Правакатары“).

⁵⁹ *Учора Косьцевіч паехаў да Менска.* — М. Косьцевіч падтрымліваў кантакты паміж Горадам і членамі Рады БНР, якія засталіся ў Менску.

⁶⁰ Politische Abteilung (ням.) — палітычны аддзел. Спецыяльныя падраздзяленьні ў структуры нямецкай акупацыйнай улады.

⁶¹ Праца М. Доўнара-Запольскага „Асновы дзяржаўнасьці Беларусі“ напісана па-расейску. Луцкевіч пераклаў яе на беларускую, польскую і францускую мовы. Беларускі пераклад выйшаў 5.02.1919 г., пра што сьведчыць ліст Я. Варонкі, пазначаны тым самым днём: „Паважаны Пане Антоні! Пасылаю Вам 10 першых брашур з павіншаваньнем і падзякай — за дапамогу гэтаму выданьню“ (LMAВ, Ф. 21, спр. 199, арк. 25).

⁶² „Наше Утро“. 1919. 23 студз.

⁶³ Надрукаваны ў: „Наше Утро“. 1919. 27 студз.

⁶⁴ „Наше Утро“. 1919. 24 студз.

⁶⁵ У. Віннічэнка ў той час быў старшынёю Дырэкторыі.

⁶⁶ Маюцца на ўвазе Часовы работніча-сялянскі саветкі ўрад Беларусі і Часовы саветкі ўрад Літвы.

⁶⁷ Лаўнік — старабеларускі юрыдычны тэрмін; пры камуністычным рэжыме заменены словам „засядацель“.

⁶⁸ Placet (лац.) — тут: згода.

⁶⁹ ...„Kiedy tu nakoniec przyjdą ci dobrzy ludzie, бальшавікі, żeby oślobodzić nas od gwałtów legionistów“. — „Калі сюды нарэшце прыйдуць тыя добрыя людзі, бальшавікі, каб вызваліць нас ад зьдзекаў легіянераў“.

⁷⁰ „1-szy Wileński Półk Ułanów“ — „1-шы Віленскі ўланскі полк“.

⁷¹ *Mamy jeszcze jedną wojnę: z Żydami.* — Маём яшчэ адну вайну: з жыдамі.

⁷² „Sprawa mego wyjazdu razem z Panem ze względów natury obiektywnej obecnie przeprowadzić się nie da. Prosiłbym Pana o wyjaśnienie stosunku rządu polskiego do przestanych tu nowych not“. — „Ажыццявіць маю разам з Вамі паездку з аб'ектыўных прычын цяпер ня ўдасца. Прасіў бы Вас высветліць адносіны польскага ўраду да высланых яму новых нот“.

⁷³ Тут А. Луцкевіч зводзіць у тандэм Ё. Вілейшыса і М. Сяляжавічуса, у той час прэм'ер-мін. Літоўскай Рэспублікі (другі раз узначальваў кабінэт у крас. — кастр. 1919 г.).

⁷⁴ ...*праз сваіх партыйных таварышаў...* — Я. Варонка разам з К. Езавітавым, В. Захаркам, П. Крачэўскім, А. Цьвікевічам ды іншымі належаў да БПС–Ф.

⁷⁵ Ва ўспамінах „За дваццаць пяць гадоў“ А. Луцкевіч пісаў, што спачатку Я. Варонка „аказаўся на вышыні палажэння і выявіў сваё палітычнае чучьцё, паставіўшы беларускую справу на дыржаўны грунт“¹.

⁷⁶ *Міністэрства ў поўным складзе выехала ў Вінніцу, а зь імі і наш Смоліч.* — Дак., якія захоўваюцца ў БДАМЛМ (ф. 1, воп. 3, адз. зах. 277, арк. 9, 10) даюць падставу сцвярджаць, што А. Смоліч выехаў з Кіева ў Вінніцу, дзе знаходзілася міністэрства фінансаў УНР, пасля 27.01.1919 г. З наступнага дак. (арк. 14) відаць, што ўжо 1 лют. справа была вырашана і А. Смоліч выяжджаў у Горадзен празь Вену, Мюнхэн і Бэрлін. З пазнакі на арк. 14 відаць, што 23.02.1919 г. ён быў у Зальцбургу, а з запісу, зробленага чыноўнікам і засьведчанага пячаткаю МЗС Нямецчыны 15.03.1919 г., можна зрабіць выснову, што ў той дзень А. Смоліч прыехаў у Бэрлін і чакаў там А. Луцкевіча. Практычна ён кіраваў Місіяй БНР у Бэрліне, бо 12.04.1919 г. здаваў касу гэтае місіі Луцкевічу (БДАМЛМ. Ф. 3, воп. 1, адз. зах. 277, арк. 27).

⁷⁷ ...*да прыезду таварышоў па камітэту...* — Мусіла б быць „да прыезду таварышоў па кабінэту“. Гаворка пра В. Захарку, А. Смоліча і А. Цьвікевіча, якія ў той час знаходзіліся ва Ўкраіне.

⁷⁸ ...*менскіх радных, а таксама віленскіх...* — Гаворка пра сябраў Рады БНР і БРВ.

⁷⁹ Пра арышт Л. Дзекуця–Малея гл. у працы „Польская акупацыя ў Беларусі“.

⁸⁰ *Я ўраж жа сабраўся і назаўтра паехаў.* — Загады А. Луцкевіча аб ягоным выездзе ў Вільню і перадачы паўнамоцтваў Старшыні Рады Народных Міністраў і міністра замежных спраў А. Смолічу аформленыя 18.02.1919 г.² Вярнуўся А. Луцкевіч у Горадзен і адмяніў папярэднія загады 10.03.1919 г.³

⁸¹ ...*я прасядзеў у Бэрліне ад дваццатых дзён марца аж да чэрвеня.* — У канцы крас. — пачатку тр. 1919 г. А. Луцкевіч знаходзіўся ў Чэхіі⁴. Тэлеграму пра тое, што ён „на гэтым тыдні“ выяжджае ў Парыж, А. Луцкевіч даў на імя К. Цярэшчанкі з Бэрліна ў Коўна 20.05.1919 г.⁵

⁸² ... *памёр ад сухотаў вучыцель Грыкоўскі.* — Грыкоўскі памёр 13.03.1919 г. Пастанову Рады Народных Міністраў БНР аб яго пахаванні гл. у: *Архівы БНР*. Т. I. Кн. 1.

⁸³ Пра захады А. Луцкевіча дзеля атрымання пашпарту для паездкі на Парыскую мірную канфэрэнцыю гл.: „Замест адказу (Гістарычная спраўка)“.

⁸⁴ ...*інжынэр Клыш (псэўд[анім] Карліб)...* быў арыштаваны палякамі ў Беластоку... — Гэта здарылася ўначы з 26 на 27.03.1919 г.⁶

⁸⁵ „*Jak pan, człowiek inteligentny, mógł pójść na drogę bolszewizmu*“ — „Як вы, чалавек інтэлігентны, маглі стаць на шлях большавізму“.

¹ ДГБР. С. 166.

² НАРБ. Ф. 325, воп. 1, адз. зах. 22, арк. 34, 36.

³ Тамсама. Арк. 44.

⁴ Гл.: ДГБР. С. 202; „Успамін аб прэзідэнце Масарыку“.

⁵ НАРБ. Ф. 325, воп. 1, адз. зах. 22, арк. 76.

⁶ Тамсама. Арк. 74.

ДАДАТАК

*Універсал канфэрэнцыі Беларускага Народнага Камітэту,
Беларускай Сацыял-Дэмакратычнай Работніцкай Групы
і Віленскага камітэту Беларускай Сацыялістычнай Грамады (с. 517)*

Друкуецца паводле: *ЛіМ.* 1990. 23 лістап.

Дата правядзення канфэрэнцыі пакуль што ня высветленая, аднак можна меркаваць, што канфэрэнцыя прайшла 1.09.1917 г., калі „беларускае арганізаванае грамадзянства“ прыняло тэкст тэлеграмы „Ў Глаўную камісію Райхстагу ў Бэрліне“.

¹ Беларускі Нацыянальны Камітэт быў створаны ў Менску ў сакавіку 1917 г. на Зьездзе беларускіх нацыянальных арганізацый. У пратаколе гэтага Зьезду¹ ня ўтрымліваецца палажэння аб незалежнасці Беларусі і Літвы як аднаго дзяржаўнага арганізму; наадварот, Зьезд выступіў за дакладнае размежаваньне беларускай і літоўскай частак Віленскай губ., за аўтаномны статус Беларусі ў складзе Расейскае дэмакратычнае рэспублікі.

² На ўвазе маюцца лістоўкі „Сувязі Незалежнасці і Непадзельнасці Беларусі“², аўтарам якіх быў В. Ластоўскі. Пэўныя ідэі, выказаныя ў лістоўках, былі запазычаныя аўтарам гэтага ўніверсалу.

Асновы праграмы Беларускай Сацыялістычнай Грамады (с. 519)

Друкуецца паводле машынапісу, які захоўваецца ў БДМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 139, арк. 15.

Над тэкстам лезунг: „Працавітая бедната ўсіх краёў, злучайся!“ Пад тэкстам дата: *Вільня, у верасні 1917 г.*

Упершыню — *Arche*. 2006. № 4.

Можна думаць, што „Асновы праграмы...“ прынятыя ў адзін дзень з „Універсалам канфэрэнцыі Беларускага Народнага Камітэту, Беларускай Сацыял-Дэмакратычнай Работніцкай Групы і Віленскага камітэту Беларускай Сацыялістычнай Грамады“.

¹...*і настановамі пазьнейшых зьездаў і канфэрэнцый...* — Слова „зьедаў“ тут лішнія; што ж тычыцца канфэрэнцыяў БСГ, дык яны праводзіліся ў 1906 і 1907 гг.; ня выключана, што канфэрэнцыі ладзіліся таксама падчас штогадовых купальскіх сустрэчаў актыву БСГ у Вільні ў пэрыяд рэакцыі і, асабліва, новага рэвалюцыйнага ўздыму.

² У машынапісе гэты разьдзел пазначаны лічбаю I.

³ *Камасацыя* (польск. komasacja) — ліквідацыя цераспалосіцы празь зьвяздзеньне ўсіх частак сялянскага надзелу ў адзін участак з пазьнейшым выхадам сялянскага двара на хутар або ў малы пасёлак.

Рэзалюцыі Беларускай Канфэрэнцыі 25, 26, 27 студня 1918 г. у Вільні (с. 521)

Друкуюцца ўпершыню паводле копіі машынапісу, якая захоўваецца ў НАРБ: ф. 325, воп. 1, адз. зах. 16, арк. 16—17.

Пад тэкстам фіялетавым алоўкам: *З арыгіналам згода. Рак-Міхайлоўскі.*

¹Гл.: *ЛіМ.* 1990. 14 сьнеж.

²Гл.: *ЛіМ.* 1990. 30 лістап.

Першая рэзалюцыя ўтрымліваецца ў арт. А. Луцкевіча „Палітычныя лёзунгі беларускага руху“ (гл. у: *ДГБР*) і „Зь беларусага палітычнага архіву“.

У НАРБ (ф. 325, воп. 1, адз. зах. 21, арк. 75—76) захоўваюцца гранкі набору рэзалюцыяў лацінкаю. Гэтыя гранкі часткова ўлічваюцца пры публікацыі тэкстаў рэзалюцыяў у дадзеным томе.

¹ ...галеньне... — Гл. заўвагу да арт. „Беларусь за Познаншчыну“.

² ...сканцэнтраванай у Мінску 50-тысячнай польскай нацыянальнай арміі... — Далей удакладняецца, што гэтая армія разьмешчаная ў Меншчыне. Гл. заўвагу 1 да „Рэзалюцыі Беларускай Рады на засяданьні 18 лютага 1918 г. у Вільні“.

Рэзалюцыя Беларускага Нацыянальнага Камітэту (с. 523)

Друкуецца ўпершыню паводле машынапісу бяз даты і подп., які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. зах. 209, арк. 10.

Асноўныя тэзісы плятформы Беларускага Цэнтральнага Выбарнага Камітэту, прынятыя на канфэрэнцыі ў Вільні 9—10 жніўня 1922 г. (с. 524)

Друкуюцца паводле: *БЗ*. 1922. 8 вер., дзе апублікаваныя ўпершыню.

Гэтыя тэзісы склалі аснову плятформы БПК (гл. „Статут Беларускага Пасольскага Клубу ў Сойме і Сэнаце Польскай Рэчыпаспалітай“) і праграмы БСРГ¹.

¹ Гл.: Сідарэвіч А. Антон Луцкевіч і Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада // *Arche*. 2007. № 9.